



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Bys Historie

fra vikingetid
til nutid



Husets Forlag

Danskernes Historie Online
Dansk Slægtsforskernes Bibliotek

Århus Bys Historie

Århus Bys Historie

**fra vikingetid
til nutid**

af

**Helge Paludan
John T. Lauridsen
Jens Engberg
Jens Christensen
Lars Stigel**

GJERN

Husets Forlag

Århus Bys Historie - fra vikingetid til nutid
© 1984 by Husets Forlag & forfatterne
Sats: Werks Fotosats ApS, Århus
Tryk: Werks Offset, Århus
Udgivet af Husets Forlag
Vester Alle 15, 8000 Århus C.,
Tlf. (06) 19 65 48

ISBN 87-7483-136-4

2. oplag, januar 1985

Tak til Århus Universitets Jubilæumsfond, Århus Oliemøllers
Fond og Mag. 4. afd., Århus Kommune for støtte til bogens ud-
givelse.

Indhold

Forord	9
--------------	---

Aros - Års - Århus ca. 900-1540.

Af Helge Paludan

Kongens fæstning	12
Volden 13. Livet i Aros 15. Aros i vikingesamfundet 18.	

Konge og bisp	21
Det ny samfund 21. Kirken i byen 22. Kirkens opgave 25.	
Nye mennesker i byen 27. Kongens by 31.	
Når kongen kæmpede 32.	

Bispestad	33
Den nye bisp 35. Kirken i centrum 36. Byen og landet 38.	
Sct. Clemens by 40. Borgernes by 42. Bispens by 43.	

Livet i Clemensstaden	44
Forsorgen 45. Uddannelsen 49. Håbet 50.	

Kirkefyrster og kræmmere	53
Pesten 53. Krisen og bonden 55. Krisen og byen 56.	
Købstad 58. »De, som med dem skatte« 60. Ufred 62.	
Borgermentalitet 63. Kirkementalitet 64.	
Kvindementalitet 67.	

Slutspil	71
Poul og Poul 73. Mads fra Randers 75. Byen uden bisp 76.	

Standssamfundet. Århus 1540-1850.

Af John T. Lauridsen

Standssamfundet	79
Forvist til Århus! 80.	

Standssamfundet: stilstand - afstand - husstand	84
Stilstand 86. Afstand 86. Husstand 87.	

Arbejdet i byen. Erhvervsgrundlaget 88
Redernes og købmændenes forretninger. De første fabrikanter 88: (Købmænd og redere 91. Handelens konjunkturer 93. De første fabrikanter 96.) Blandt håndværkere og lavsbrødre 98. Byens og kgl. majestæts tjenere: funktionærer og embedsmænd 103. Fra daglejere til lønarbejdere 106. Mellem dydige borgerfruer og liderlige fruentimmere 108. Klapjagt på kvinder 113.

Afmagt og magt. Folket og øvrigheden 114
Bag rådhusets grønne ruder 114.
(Fra købmandsvælde til embedsmandsstyre 117.
»En kongelig nådegave« 118.) Byens ret og straf 119.
Ungdommens optugtelse 126.

Dagligdag og livsudfoldelse 127
Krig, pest og ildebrand 127. Skatter, told og anden besværing 129: (Skatteskruen 132. Forsvarets byrder 134). Sygdom og nød. Alderdom og død 136: (Omsorg for de fattige eller kamp mod tiggeriet? 138). En pot brændevin og slige fornøjelser 140: (»Slingre gennem Vestergade« 140. Torve- og markedsdag 141. Smitten fra København 142. Endnu en kulturel udmark 144.)

Mod standssamfundets opløsning 146

Byen under forvandling. Århus 1850-1900.

Af Jens Engberg

Et nyt samfund på vej 150
Kæmpehest, ildhest du rapfod for sand! 150.
Gamle tider og nye 151.

Virksomhederne og deres ejere 155
Røg fra høje skorstene 155. Fremmede flag i havnen 159.
Med tog til byen 162. Fra købmandsgårde til butiks-handel 165. Sig navnet 167. Pengetempler og mere industri 172. Den hvide by 176.

Midler til bysamfundets styrelse 178
Magten i byen 178. Skolen for livet 179. Fine
fornøjelser 186. De hårde styringsmidler 187. Byens styre 191.
Fattige og syge 192.

Middelklassen 195
Håndværkere, høkere og andet godtfolk 195.

Arbejderklassen 200
Socialismen kommer til Århus 200. Arbejdsvilkår 201.
Arbejderkvarterer 204. Det tidlige Socialdemokrati 208.
Vennelyst og Ferdinandpladsen 210. De store kampe 212.

En storby i provinsen. Århus 1900 - 1950.

Af Jens Christensen

Jyllands hovedstad 216

Befolkningen 217
Byens folk i to generationer 217. Familien Nielsen 221.

Boligen 223

Erhvervslivet 230
Trafikkens veje 230. Storhandelens Mekka 233. Industrien
slår igennem 235. Århus Oliefabrik 240. Håndværkerne 241.
De handlende 244.

Arbejderbevægelsen 248
Kooperationen 248. Fagbevægelse og arbejdsforhold 250.
Socialdemokratiet og magten i samfundet 256.

Kulturen 265
Stiftstidende og Demokraten 265. Skolen 267.
Universitetet 272. I teatret 274. Levende billeder 276.
Foreningslivet 277.

Grænserne sprænges. Århus 1950-1984.

Af Lars Stigel

Gadebilleder og bygrænser 282

Provinsens største gadeprojekt 284. Motorvej - øst eller vest
eller slet ikke 287. Århusianerne ud af byen 288.

Sanering 289. Nygade lukkede aldrig, så længe det var
mørkt 289. Grænser for vækst 291. Ude bag ligusteren 292.

Planlægning og privat initiativ 293.

Kommunesammenlægningen 297.

Længere til arbejdet 298

Industrien ud af byen 301. Erhvervsstruktur i Århus 304.

Ophørsudsalg 305. Ingen åkander i havnen 308.

Fru Hansen og fagforeningen 311.

Fritaget for fremmede 316.

Kultur - fin og folkelig 319

På Stadion 319. Ej blot - men mest - til lyst 321. Det unge

Århus 322. De rastløse 324. Ned ad Vestergade 324.

Kulturel prestige 326. Huse 327. Værtshuse 328.

Kommunal kultur 329. Dramatik på dagbladene 331.

Koldkrigere, pressionsgrupper og græsrodde 336

I byrådssalen 338. Pression og græsrodde 343.

Flertallet, der forsvandt 347.

Litteraturliste 353

Billedfortegnelse 360

Forord

Denne bog er skrevet som en kort og lettilgængelig fremstilling af Århus bys historie. Vi synes, at en sådan bog er så meget mere påkrævet, som det er 80 år siden, der sidst udkom en samlet kortere fremstilling af byens historie.

Men vi har også villet skrive en anden slags historie. For det første har den skullet være mere nutidsorienteret end de eksisterende fremstillinger. Vor byhistorie er blevet til efter »tragtprincippet«: uden at tabe de lange linier i Århus' historie, lader vi fremstillingen bliver bredere og bredere ned mod vor egen tid, så der bruges lige så meget plads på de sidste godt 30 år som på de godt 300 år fra reformationen til 1850.

For det andet har vi villet skrive en mere hel og velafbalance-ret Århus-historie og ikke bare en række portrætter af byens ledende mænd på det økonomiske, sociale og politiske område. For os har det drejet sig om de dominerende eller karakteristiske sociale, kulturelle og politiske bevægelser, tendenser og ikke mindst modsætninger. F.eks. mener vi ikke, at arbejderbevægelsen i Århus er en faktor, der stort set kan negligeres, som det skete i værket »Århus gennem tiderne«. Dertil har den været og er stadig en alt for betydelig faktor i byens liv.

For det tredje har vi ønsket at skrive en tidssvarende bog om Århus: en fremstilling byggende på en kombination af den eksisterende forskning og vore egne undersøgelser i en form, hvor der tages stilling, gives et bud på historien, der kan ægge til modsigelse og anspore til nye undersøgelser. Det være sig i studiekredse, undervisningsforløb o.lign. og af samme grund afsluttes bogen med et afsnit om kilder og litteratur om byens historie. I sidste ende er bogen dog skrevet for dem, der gerne vil vide noget om, hvordan og hvorfor Århus er blevet til den by, den er i dag.

Vi havde håbet, at bogen kunne udgives gennem Århus Byhistoriske Udvalg. Det er et kommunalt udvalg, der med økonomisk støtte fra kommunen i årenes løb har udsendt mange bøger om sider af byens historie. Men der forregnede vi os. Det viste sig, at man i udvalget har en anden opfattelse af, hvordan Århus bys historie skal skrives. Efter udvalgets mening har vi fejldisponeret fremstillingen ved for tiden efter 1850 at bruge 1/4 af pladsen

til at belyse forhold omkring arbejderklassen. Afsnittet om de sidste årtier, mener udvalget, er perfidt, arrogant og ensidigt i sin skildring af f.eks. byens kulturliv og konkluderer: »Vi mener, at vore jævne købere med god grund ville blive vrede og skuffede over dette kapitel«.

Nu er det så heldigt, at Husets Forlag vil påtage sig at udgive vores bog om Århus og dermed bryde Byhistorisk udvalgs monopolagtige stilling. Bogen får nu ikke den økonomiske støtte, som kommunen giver til udvalgets bøger, oplaget bliver mindre og distributionskanalerne andre. Alligevel håber vi, at bogen vil nå ud til dem, vi har skrevet for, måske netop dem, som Byhistorisk Udvalg kalder sine »jævne købere«, så de selv kan tage stilling til vores fremstilling.

Tak til Lokalhistorisk Samling, Købstadsmuseet »Den gamle By« og Erhvervsarkivet for velvillig hjælp ved billedfremskaffelsen.

Ris og ros til bogen kan sendes til forfattergruppen på Historisk Institut, Århus Universitet.

*Helge Paludan
John T. Lauridsen
Jens Engberg
Jens Christensen
Lars Stigel*

Aros - Års- Århus ca. 900-1540



Åens bredder var indtil omkring år 900 tæt bevokset med el og birk. Endnu idag spejler træerne sig i dens vand ved Brabrandstien bag Carl Blochsgade.

Kongens fæstning

Stedet havde sit navn allerede i 900-tallet. Aros lød det dengang og betød Åens munding. 4-500 år senere kaldtes den Års. Da syntes lærde folk, der ikke længere forstod betydningen, at det ville være finere med et h i navnet. Sådan kom byen til at hedde Århus. Navnet og byen er lige gamle. For det var en dag i begyndelsen af 900-tallet, at nogle mennesker begyndte at arbejde ude ved åens munding. I mange måneder sled de i det. Men så havde de også skabt noget, hvis lige aldrig var set på egnen.

På nordsiden af åen, lige før den løb ud i havet, lå nu en halvkredsformet jordvold; den begyndte ude ved stranden og gik ind i landet langs med åen. Lidt før det vadested, der måske allerede den gang hed Immervad, drejede den og fulgte den lave bakke i

en bue mod nord. Til sidst drejede den igen mod øst og nåede ud til havet.

Denne vold blev begyndelsen til Aros. Vi kender ingen navne på dem, der anlagde den. Men de vidste allesammen, at de var med, fordi de var nødt til det. Enklest var det for dem, der havde en herre, der kaldte dem for sine trælle. De måtte udføre det mest anstrengende jordarbejde; ellers fik de prygl og ingen mad. Andre, der anså sig selv for frie mænd, deltog, fordi de storbønder og høvdinge, som alle rettede sig efter hjemme i deres landsbyer, sagde, at man skulle gå med.

Det er endda tænkeligt, at en og anden storbonde er taget til åmundingen for selv at dirigere sine mindre fornemme naboer og slægtninge. For han frygtede kongen, der var begyndt at tage de største høvdinge i sin tjeneste. Så mægtig var kongen nu blevet, at han kunne forlange, at landets befolkning ud over arbejdet med at dyrke jorden også skulle yde arbejde for ham.

Kort efter år 900 ønskede en konge at sikre sig mod nogen, han selv frygtede, og forlangte opført en vold ved det sydlige Kattegats inderste bugt mod nordvest. Herfra kunne man ad en dyb å sejle langt ind i den frugtbare østjyske bygd. Åens munding var en naturlig havn. Vi véd ikke, hvad kongen hed, eller hvor stort hans rige var. Men sådan som samfundet omkring åen og bugten på den tid var indrettet, måtte befolkningen opfylde hans ønske. Derfor blev Aros anlagt.

Volden

Helt ude ved havet, hvor halvkredsvolden blev anlagt, havde der vist nok ikke boet mennesker før. Arkæologernes undersøgelser tyder på, at den blev lagt hen over nogle marker, der havde været dyrket gennem mange århundreder. De mennesker, der dyrkede dem, må have boet i en landsby. Hvor den lå, véd vi ikke. Sandsynligvis er dens træhuse med mellemrum blevet flyttet til et nyt sted, sådan som vi véd, at det skete med andre landsbyer i jernalderen.

Kongens anlæg var i hvert fald noget helt andet end en gængs landsby; først og fremmest derved, at det var befæstet. Et stykke af volden omkring Aros blev i 1963-64 udgravet af arkæologer fra



En søjle af affald fra det daglige liv i Århus' første 500 år. Arkæologerne måtte arbejde igennem mere end 3 m aflejringer fra tiden 900-1400, da de gravede Sønder vold ud.

Forhistorisk Museum. Det lykkedes dem at genopbygge og bevare en del af den. I dag kan man i Vikingemuseet på Clemens-torv se dette stykke vold på det sted, hvor det oprindeligt lå.

Hvor høj den ældste vold var, er vanskeligt at afgøre, fordi den senere blev ombygget. På ydersiden gik den lodret ned og var beklædt med træ. Neden for den søndre vold løb åen, og foran de to landsider var der gravet en voldgrav. Midt i vestvolden var anbragt en indgang til fæstningen, som siden blev kaldt for Borgporten.

Løvrigt voksede der grønt græs på volden. På dens inderside løb en rende med lidt vand i; om sommeren var den fuld af brændælder.

Arealet inden for volden fyldte 4-5 ha. Hvordan det blev indrettet har arkæologerne endnu ikke været i stand til at opklare. Det ser ud til, at en stor del lå ubebygget hen. Helt ude ved det udgravede stykke af Søndervold lå et antal meget små træhuse, såkaldte grubehuse, der var gravet et stykke ned i jorden.

Men fandtes der ikke større bygninger bag den beskyttende fæstningsvold? Har der været en gård til kongen eller hans hofmand? Var der forskellige slags kvarterer?

Vi ved det ikke. Men måske vil arkæologernes fortsatte arbejde en dag give svaret. Det, vi i dag kan sige, er da, at midt i den tidsalder, vi kalder for Vikingetiden, blev der anlagt en befæstet borg, hvis indre vi ikke ved ret meget om, men hvis beliggenhed ikke er til at tage fejl af.

Det yderste stykke af åen fra Immervad og ud til havet udgjorde en god havn, ja det var hele Århus havn helt til 1861. Lige ned til denne havn lå Aros' Søndervold. Fra den kunne kongen beskytte men også kontrollere de fortøjede vikingeskibe.

Livet i Aros

Aros må have haft stor militær værdi gennem hele 900- og 1000-tallet. Af udgravningerne kan man nemlig se, at volden, da den på et tidspunkt var ved at skride ud, blev kraftigt forhøjet. Ved samme lejlighed anlagde man en gade hele vejen rundt langs voldens inderside og dækkede den med planker. Det var Århus første ringgade.



En værdig død fik vikingen Ful. »Han fandt døden, da konger kæmpede« skrev hans tre fæller på en runesten, der blev rejst lige uden for Aros' volde.

Plankegaden skulle utvivlsomt lette forsvarernes adgang til volden. Vi ved dog ikke, om der nogensinde har været kæmpet på Aros vold. Vi ved ikke, om borgen til stadighed var bemandedt i 900-tallet, og vi ved ikke, hvor forsvarerne boede, eller hvem deres første konger var. Til gengæld kan vi komme på sporet af, hvordan de tænkte. Vi møder deres forestillinger i de indhuggede runer på et par store sten, der, vist nok omkring år 1000, blev rejst langs landevejen lige vest for volden.

Indskriften på den ene lyder på moderne dansk:

Gunulv og Øgot og Aslak rejste denne sten efter deres fælle Ful. Han fandt døden ... da konger kæmpede.

Disse knappe ord må forudsætte, at læseren anser det for særlig fortjenestfuldt at få en ufredelig død, især hvis de kæmpende er fornemme. Stenrejserne har endvidere set noget værdifuldt i deres fællesskab med den døde.

På den anden sten stod at læse:

Toste og Hove rejste sammen med Fredbjørn denne sten efter Asser Saxe, deres fælle, en meget velbyrdig dreng. Han døde som den største unidding blandt mænd; han ejede skib sammen med Arne.

»Dreng« er betegnelse for én af vikingetidens krigere. Også hér er tre andre stolte af at have været hans fæller. At være en »unidding« må betyde noget med tapperhed. Det er åbenbart meget vigtigt, hvordan man dør; så måske er udtrykket et forsøg på at snakke sig udenom, at Asser Saxe ikke var så heldig som Ful at blive dræbt i kamp og da slet ikke i et slag, hvor der var konger med. At dø som den mand, arkæologerne fandt sjuksket nedgravet, tilsyneladende bare ryddet af vejen, under et af grubehusene ved Søndervold, måtte være noget af det usleste for de mennesker, der rejste runestenene. Sådan var tankegangen i et lid, den kreds af huskarle af god familie, som en vikingetidskonge omgav sig med.

Aros i vikingesamfundet

Runestenen for Asser Saxe hædrede ham også med et sidste budskab: han ejede skib sammen med en anden.

Det er meget oplysende om det samfund, Aros-fæstningen lå i. Nogle krigere ejede åbenbart selv deres skibe. Skibet var tidens vigtigste transportmiddel, og det var tillige et magtmiddel. Med skibe kunne man udveksle varer med folk i fjerne egne helt fra Rusland til England. Og med skibe havde kong Harald Blåtand fra Jelling sidst i 900-tallet skaffet sig kontrol med hele Danmark og noget af Norge. Fra skibe lykkedes det i 1013 kong Svend at erobre England.

I de store vikingeflåder indgik ikke kun kongernes egne skibe, men også fartøjer som det, Asser Saxe ejede sammen med Arne. Asser Saxe og hans fæller opfattede tydeligt nok sig selv som tapre krigere, der stod last og brast. De skulle bruge deres skib til i fællesskab at vinde ære, men også rigdom.

Rigdom kunne man bl.a. vinde ved med sit skib at gå i en konges tjeneste. Men skuffede kongen besætningens forventninger, kunne den opsiges ham sin troskab og gå i en anden herres tjeneste. Der var altid flere tronkrævere, og kongerne måtte til stadighed være på vagt over for rivalernes forsøg på at samle sig et lid. Arosfæstningen kunne da sikre kongen kontrol med urolige vikingeelementer ved bugten. Og så skaffede den ham indtægter, hvormed han kunne lønne sine folk. Allerede før volden blev anlagt, må der være foregået sejlads på åen med varer til og fra de frugtbare områder inde i landet. Nu skulle skibene betale en afgift til kongen for at passere borgen ved åmundingen.

Efter at borgen var anlagt tog dens beboere sig af en del af ind- og udførselen. For skibsejere som Asser Saxe var der nemlig ingen særlig forskel på krig og handel. Begge dele foregik fra det samme skib; man sejlede til fremmede lande for at få bytte med hjem. Under de store vikingekongers ledelse kunne man i hel-dige tilfælde tage de fremmedes rigdom uden at give noget til gengæld; men lige så hyppigt byttede man sit hjemlands varer mod de udenlandske.

I Vikingetidens huse bag Søndervold fandt arkæologerne mange rester af udenlandske varer; en så uundværlig brugsarti-

kel som gryder var oftest af norsk klæbersten. Man fandt også rester af kværne til at male korn med håndkraft. De fleste var fremstillet af en lavaart, der hører hjemme i Rhinegnene.

Aros' beboere benyttede altså indførte hjælpemidler i deres daglige liv. Den slags ting har Asser Saxe og Arne uden tvivl hjemført på vikingeskibet. Det er sikkert også hændt, at et udenlandsk skib vovede sig til åmundingen for at afsætte særlig efterspurgte varer. Her kan andre have set deres fordel i at sælge tingene videre til Østjyllands landdistrikter.

Det ser dog ud til, at de fremmede og måske også de indfødte, der ikke havde noget at gøre i fæstningen, måtte holde til uden for Borgporten. Det blev begyndelsen til en bebyggelse lige vest for borgvolden.

En gang i 900-tallet byggede nogle fremmede også herude et mærkeligt træhus, som de kaldte en kirke, for deres gud Kristus. Ham dyrkede borgens beboere ikke, før kong Harald Blåtand en gang efter midten af 900-årene erklærede sig selv for kristen. Dette trosskifte fik dog ingen betydning for Aros' indretning. Kirken lå uden for volden, og der kunne den blive. For kongen var Aros stadig, hvad den hele tiden havde været: en befæstet flådebase ved åmundingen.

Det kom klart til udtryk i begyndelsen af 1040'erne, da det danske herredømme over England lige var ophørt. Nu stredes den norske konge Magnus og den danske jarlesøn Svend, (der siden blev kaldt Estridsen), om herredømmet i Danmark.

I 1043 sejlede de begge rundt i de danske farvande for at samle støtte. Svend havde sikret sig Aros og sejlede derfra ud på bugten med en flåde. Her mødte han Magnus i et søslag. Vi véd det, fordi Magnus' skjalde siden digtede flere kvad derom. Ifølge skjaldene var det et bloddryppende sammenstød mellem to tapre fyrster og deres lige så tapre huskarle. Magnus vandt; vist nok fordi han havde den største flåde og de fleste hirdmænd. De blev belønnet med byttet fra Svends skibe. Svend flygtede med et skib til Sverige og ikke ind til Aros.

Her kunne i stedet Magnus sejle ind og blev for en tid herre over fæstningen. Han demonstrerede sin magt ved at lade udstede mønter, der på den ene side bar den latinske indskrift

**»Magnus konge« og på den anden navnet på møntmesteren »Lif-
sig i Aros«.**

**Fæstningsanlægget Aros' Søndervold afdækkes i 1964. Arkæologerne er på bille-
det nået ned til brolægningen på den »ringgade«, der løb langs voldens inderside.**



Konge og Bisp

I slaget på Århusbugten i 1043 vandt kong Magnus over Svend Estridsen. Men det sikrede ham ikke kongemagten i Danmark. Han var konge der hvor man til enhver tid var bange for hans langskibe og den hird, de kunne landsætte.

Hjemme i Norge blev Magnus nødt til at dele kongemagten med en anden vikingefører, Harald Hårderåde. Også han kom med i de operationer, der skulle sikre danskernes respekt for nordmændenes flådemagt. Aros var åbenbart faldet fra nordmændene, for o. 1050 fortælles det, at Harald under et togt stak den i brand. Det var dog tvivlsomt, om kongen i længden kunne have glæde af at brænde sine egne besiddelser af. Da han var sejlet bort, havde østjyderne fået en god grund mere til at holde med hans modstander Svend Estridsen, der i løbet af 1050'erne fik greb om kongemagten igen.

Hans erfaringer med de norske konger havde lært ham, at det var en risikabel sag at beherske landet ved hjælp af langskibe og huskarlehære. Den fremgangsmåde var efterhånden for gammeldags; der skulle noget mere moderne til.

De vikingeborge, kongen sidst i 900-tallet havde anlagt rundt om i landet, Aggersborg, Fyrkat, Trelleborg og sikkert flere endnu var forlængst opgivet igen. Så måske kunne en flådebase ved Århus bugten også undværes. Et moderne magtapparat stillede andre krav.

Det ny samfund

De halvandet hundrede år Aros nu havde ligget der, havde været fyldt med omvæltninger i det danske samfund. Nye institutioner var nærmest myldret frem side om side.

Noget var som fæstningsanlæggene dukket op og forfaldet igen; men meget var kommet for at blive. Landet var således blevet inddelt i herreder. De var ramme om folkets pligt til at deltage i forsvaret, og ordnede iøvrigt deres egne sager på et herredsting. Man havde fået en egentlig kongemagt, selv om det til tider kneb med at enes om, hvem der skulle være konge. Man havde også

fået en ny gud, de fine europæiske naboers Kristus. Og så var man simpelthen blevet mange flere mennesker, så det var blevet nødvendigt at skaffe meget mere mad end før. Harald Hårderådes og andre vikingekongers løsning på det problem var at røve maden fra andre; men det blev der jo ikke mere mad af. Hvad det virkelig gjaldt om var at forøge produktionen. Det var vanskeligt i et land, hvor den ledende samfundsklasse ikke vidste noget finere end at finde døden, når konger kæmpede. Og nok kunne kongen tvinge befolkningen til at arbejde på store militære anlæg som Aros-volden; men han kunne ikke holde øje med, om trælle og andre småkårsfolk nu også bestilte noget, hvis de blev sat til at rydde udyrket jord ude omkring de mange landsbyer.

Skulle Svend Estridsens vikingerige blive til en moderne europæisk stat, måtte faktisk både samfundet og menneskene selv laves om.

Det gik Svend Estridsen i gang med o. 1060. Han gjorde det ved at knytte sin kongemagt til to af de virkelig nye elementer i landet. Det ene var den kristne tro. Det andet var de mærkelige bosættelser, hvor mange mennesker boede op ad hinanden i en tæt bebyggelse og gav sig af med mange andre ting end at dyrke jorden. I disse bebyggelser, som vi i dag betegner som byer, var livet mest forskelligt fra den gammeldags landsbytilværelse. Mange af beboerne havde selv set eller i hvert fald hørt om livet i de store stæder ude i verden. Kongens plan var da at gøre Danmark mere europæisk ved hjælp af Kristendommen med udgangspunkt i disse byer.

Og så kom Aros påny ind i billedet.

Kirken og byen

Selv om den ikke var stor, havde bebyggelsen ved åmundingen o. 1060 i det mindste nogle funktioner tilfælles med byerne i datidens »civiliserede« Europa. Der tjente byerne som regel en blanding af militære, kirkelige og økonomiske formål. De fleste steder var det endnu på den tid sådan, at borge og kirker optog mere plads i byen end købmænds og håndværkeres tilholdssteder.



Den lyse domkirke rejste sig i 1000-årene uden for fæstningsvolden. Rester af den med tilhugne frådsten og almindelige marksten er bevaret i nordmuren af den nuværende Vor Frue kirke.

Aros var simpelthen anlagt som borg og var forlængst hjemsted for både handel og håndværk; og i det opvoksende kvarter vest for volden lå trækirken. Den måtte der nu gøres lidt mere ud af, for kongens nye politik gik ud på at støtte ikke blot den nye tro, men hele den organisation, der var bygget op omkring den: kirken.

Ude i Europa administreredes kirken af biskopper, der hver især var kirkens overhovede i et område, som kaldtes et stift. Sådan skulle det nu også være i Danmark. Den internationale kirke var altså udpræget en bispekirke; den øverste biskop var paven i Rom. Med ham aftalte Svend Estridsen, at Danmark skulle inddeles i stifter. Ligesom ude i Europa skulle bispemænd styre sit stift fra en by; det har nok virket ejendommeligt i Danmark, hvor stormænd ellers havde deres gårde på landet.

I stiftsstaden burde der være en anseelig hovedkirke for stiftet, en domkirke.

Danmark blev delt i 8 stifter med hovedsæde i de vigtigste byer: Lund, Roskilde, Odense, Slesvig, Ribe, Viborg, Århus og Vestervig (senere flyttet til Børglum).

Alle byerne var efter vore begreber yderst små. Vestervig knap nok en by. Respekten omkring Århuskirken var måske heller ikke den største; for Århus bispemænd fik det mindste af alle stifterne. Men nu skulle fæstningsbyen i hvert fald til også at være stiftsstad.

Nogen helt ny værdighed var det ganske vist ikke i kirkens øjne. Allerede i 948 tales der i det officielle dokument fra et kirke-møde i Ingelheim i Sydtyskland om, at blandt mange andre bispemænd Reginbrand fra Århus har været til stede. Dengang var Danmark dog et hedensk land, hvor tyske præster prøvede at missionere. Dokumentet fra 948 viser da først og fremmest, at man i Tyskland kendte byen og dens navn. Reginbrand har nok været en tysk præst, der var udset til at lede missionsvirksomheden fra den trækirke, der lå uden for Aros på den nuværende Frue Kirkes plads. Strengt taget véd vi dog ikke en gang, om Reginbrand nogensinde nåede til sin stiftsby.

I hvert fald må byen have mistet denne værdighed igen, for Jylland havde i de første mange år efter kristendommens officielle indførelse kun to bispesæder, Ribe og Viborg.

Men nu blev det af betydning, at der længe havde ligget en kirke i Århus. Selv om den efter arkæologernes udgravninger at dømme lå helt ude ved yderkanten af det bebyggede område, var der ingen tvivl om, hvor Århus Domkirke skulle ligge. Den lå der allerede. Man flyttede ikke en helligdom; men man kunne udvide den.

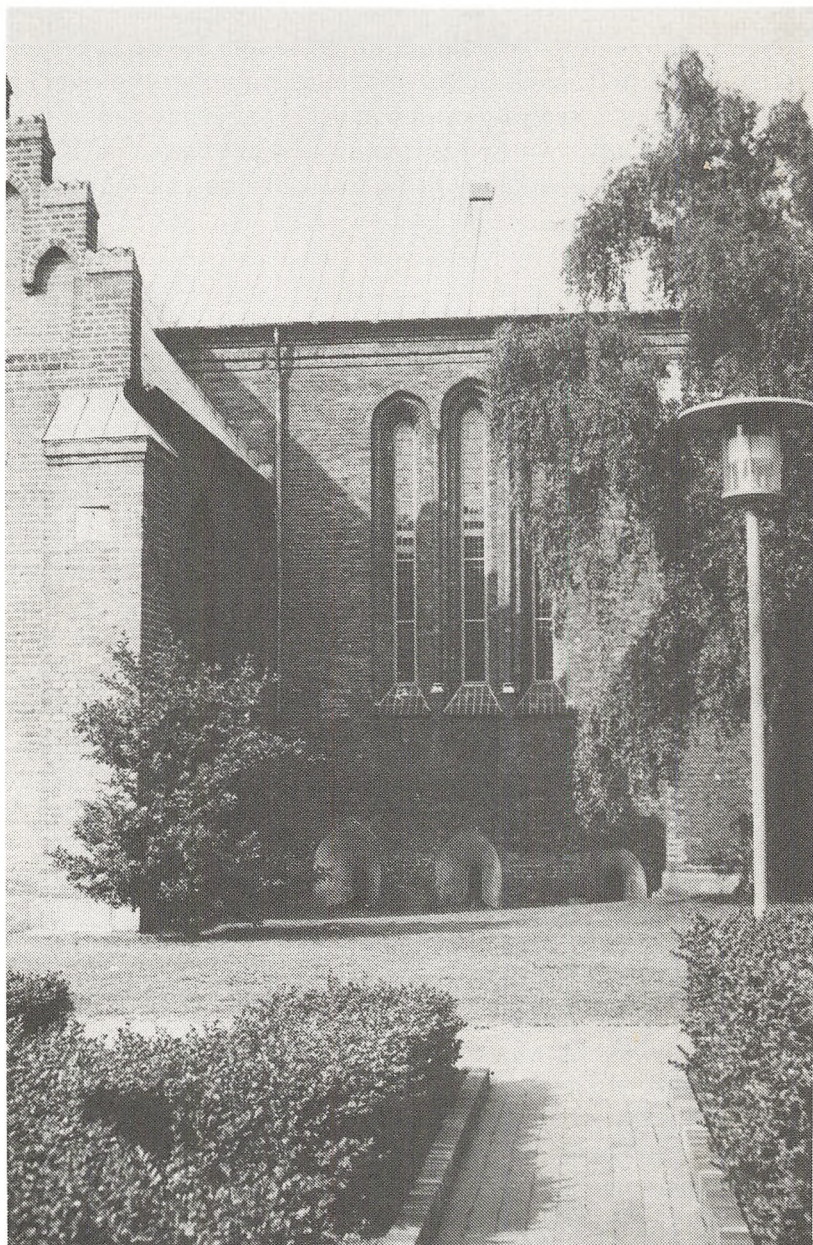
Kirkens opgave

Kirkens nye opgave var så betydningsfuld, at det måtte være helt nødvendigt at ombygge den beskedne kirkebygning af træ. Der skulle rejses en bygning, som gjorde det klart i selve bybilledet, at kirken nu var et betydningsfuldt sted.

Det, man gik i gang med, var at føre skiftet til den kristne tro virkelig igennem. For den tids mennesker drejede religionen sig ikke kun om en side af tilværelsen. Der var tale om et verdensbillede, som gjorde sig gældende i alles hverdag. Hovedtrækkene af det nye kunne nok alle forstå. Som den gamle tro tog den nye udgangspunkt i det særlige træk ved menneskers liv, at de er sig bevidst, at de skal dø. Men hvor den gamle tankegang, der var kommet til udtryk på runestenene, betød, at det var uendelig vigtigt, hvordan man døde, indebar den nye lære, at det var afgørende, hvordan man levede. Menneskene skulle leve deres liv som en bod for arvesynden, som allerede Adam og Eva var skyldige i. Derfor skulle man ikke stræbe efter glæder, men ydmygt påtage sig tilværelsens anstrengelser og håbe på, at Gud ville belønne ens sjæl med frelse efter døden.

Det var noget helt andet end den gamle krigermentalitet, der satte en ære i at være med, »når konger kæmpede«. Hvis kirken kunne lære alle kongens undersåtter den nye holdning, ville han få et fredeligt land opfyldt af tålmodigt arbejdende mennesker. Det ændrede syn på liv og død kunne da meget vel gå hen i den sidste ende at føre den meget påkrævede forøgelse af landbrugsproduktionen med sig.

Det nåedes naturligvis ikke lige med det samme; men kongen må have været interesseret i at knytte sig til kirkens organisationstalent, der satte den i stand til at påvirke hvert enkelt menneske. Den blev en slags massemedium, der kunne nå folk i den



Sct. Nicolaus domkirke var den højeste i hele Østjylland, faktisk to kirker over hinanden. Tre vinduer i Vor Frue kirkes sydmur går - til dels under den nuværende jordoverflade - ind til den gamle kryptkirke.

fjerneste afkrog. Det blev muligt, fordi bisperne opdelte stifterne i distrikter, sogne, omkring landsbyerne, der hver skulle have en kirkebygning og en præst.

Hele dette apparat skulle i Østjylland organiseres af biskoppen i Århus. Hans kirkebygning måtte derfor nødvendigvis være helt forskellig fra en almindelig landsbykirke.

Derfor gik man kort efter bispedømmets oprettelse i gang med at bygge en rigtig domkirke. Man byggede på den gamle kirkes plads, men som byggemateriale anvendtes kampesten og frådsten, d.v.s. kalksten, der havde aflejret sig i kildevæld ude i naturen. Efter mange års arbejde knejsede en imponerende hvid bygning over de lave huse vest for Borgporten: 40 meter lang, vistnok med tårn i vestenden og to lavere tårne på siderne af kirkens kor. Faktisk var der nærmest to kirker, for kirkens kor, hvor højalteret stod, var hævet op over en slags kælder, en krypt, der var indrettet som et kirkerum for sig.

Desværre blev denne lyse frådstens kirke, der efter vore begreber må have været meget smuk, siden revet ned og erstattet af murstensbygninger. I 1950'erne lykkedes det dog at grave resterne af krypten fri under Vor Frue Kirke og så vidt muligt at genoprette 1000-tallets kirkerum i den.

I dag hedder kryptkirken igen Sct. Nicolai efter den skytshelgen, domkirken blev indviet til i 1000-tallet.

Nye mennesker i byen

Den imponerende kirkebygning var et klart ydre tegn på, at den kristne tro nu var noget, man skyldte respekt. Et andet tegn var præsterne, der færdedes i de snævre gader omkring Sct. Nicolai. De var mange flere end før, for med den nye stiftsorganisation havde man for alvor fået en særlig stand, der alene havde adgang til at gøre tjeneste i kirken. Hver landsby fik sin sognepræst. Men ved domkirken var der fra begyndelsen flere præster, der bistod bishopen ved stiftets ledelse og med at holde messer og prædikener. Det var også noget nyt, at en sådan præstestand overhovedet kunne eksistere. Præsterne dyrkede jo ikke selv jorden, men fik det daglige brød alligevel.

Det kunne lade sig gøre fordi noget af den gamle tankegang fulgte med over i alt det nye. Vikingetidens overklasse havde været betaget af det storslåede; en stor konge burde lønne sine huskarle rigeligt og de skyldte ham til gengæld trofast og tapper tjeneste. De gav også deres døde rige gaver som smykker og våben med i graven. Derfor var det en nærliggende tanke, at kirken burde belønnes rigt til gengæld for sin virkelige storslåede gave: frelsen efter døden.

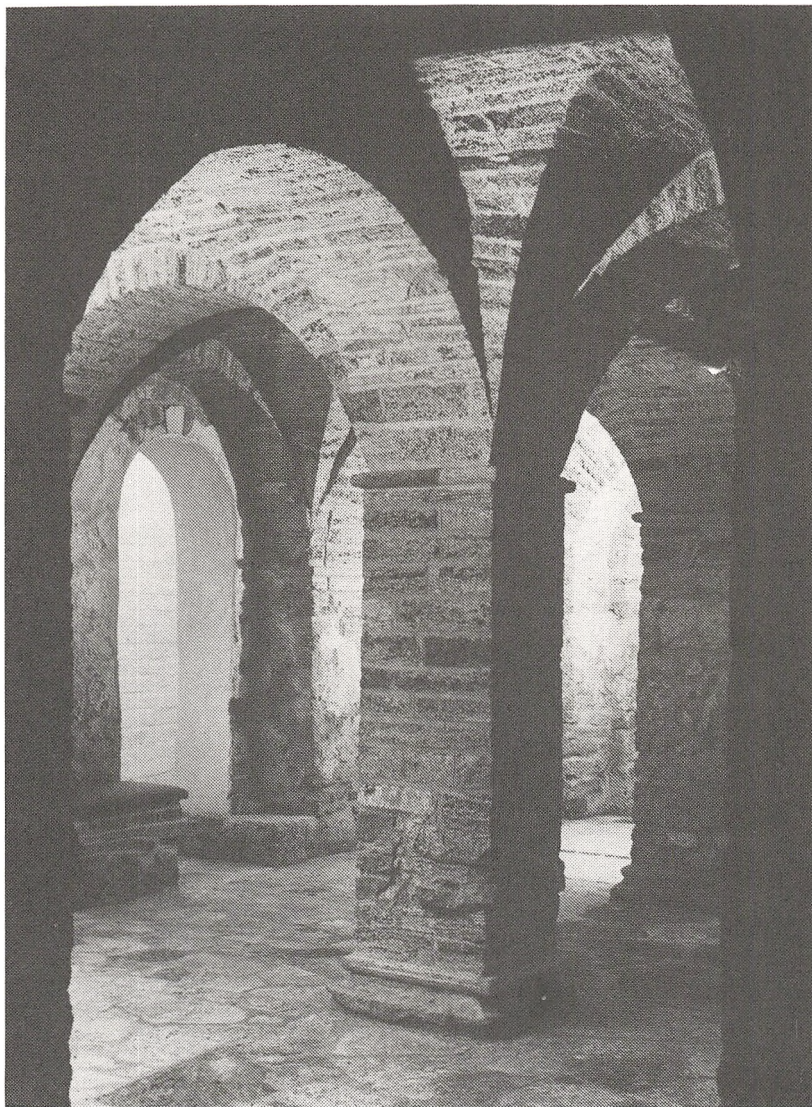
Og kirken tog gerne imod. Nu begyndte landets mægtige, om ikke før, så når de lå på dødslejet, at testamentere dele af deres jordbesiddelser til kirken. De mennesker, der dyrkede kirkens jord, skulle så aflevere en del af afgrøden til de kirkelige herrer. På den måde blev gejstligheden forsørget.

I begyndelsen kneb det dog meget. For i Århus fik bispestolen ikke, som vi véd det skete i nogle af de andre stifter, en stor gave ved grundlæggelsen. Det er muligt, at den første bisp, der hed Christian, var af så rig familie, at han personligt kunne financiere noget af sit domkirkebyggeri. Snarest har dog kongen måttet støtte det nye stift ved foreløbig at tildele det en del af de kongelige indtægter. Meget senere, i 1298, fik Århusbispen bekræftet af kongen, at han havde nogle gamle indtægter i forbindelse med den såkaldte ledingsordning, der udgjorde rammen om bøndernes krigstjenestepligt. Det kan meget vel gå tilbage til et arrangement i 1000-tallet, da bispestolen var ny og manglede indtægter.

Efterhånden løste kirken sit problem. Der kom stadig flere dødslejegaver, og først i 1100-tallet fik den danskerne til at betale tiende. En tiendedel af alt, hvad der avledes på markerne skulle nu afleveres til kirkelige formål. For at klare afgifterne til både kirke og konge og herremænd måtte landsbyboerne tage hårdt fat; og der blev i 1000- og 1100-tallet opdyrket mere jord end nogensinde før i landets historie.

Kirken havde sin store andel i at omstille befolkningen til arbejdsmarked. I Østjylland styredes indsatsen fra Århus, hvor man på mange måder mærkede de nye forhold.

Byen var stadig en fæstningsby. En gang i 1100-tallet blev vol- den sidste gang gjort meget højere og endda forsynet med en stenbrolagt ringgade langs voldfoden. Alligevel var fæstningen

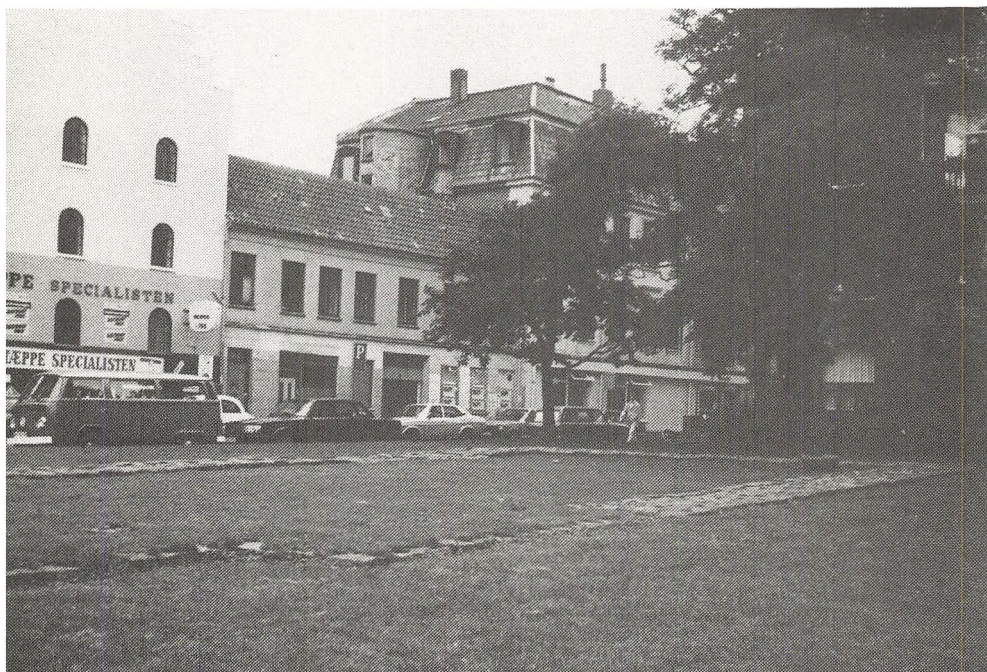


I Sct. Nicolai oplevede man at være inde i et rum. Her inde herskede den nye tros mænd, præsterne. Rumvirkningen er 1956-57 genskabt i den restaurerede kryptkirke.

ikke mere så dominerende i byen. Nicolai-kirken var blevet dens andet centrum; bl.a. trak den nye folk og nye aktiviteter til.

I de år, hvor domkirken blev bygget, må byen have haft besøg af fremmede bygmestre, sikkert fra egnene omkring Köln ved Rhinen, hvor kryptkirker som Sct. Nicolai i Århus den gang var udbredt. Bygmestrene har dirigeret de lokale arbejdere og lært dem at mure. Og det var vel værd at kunne. Man må forestille sig, at stiftsstadens murere snart efter er taget ud på landet for at lære landsbyfolk at bygge kirker af markens sten. Også i Århus var der stadig byggearbejde for kirken.

Der kom mange præster og flere kirker i byen omkring fæstningen. Lige uden for den nordlige vold lå allerede i 1100-tallet Sct. Olufs kirke. Den endnu eksisterende Sct. Olufs kirkegård og nogle sten i dens græstæppe vidner om, hvor den lå.



En bispestad burde have mere end én kirke, så i 1100-tallet gik man i gang med endnu en. Også den måtte holde sig uden for fæstningen. Den blev bygget lige foran Nørrevold tæt ved kystskrænten og fik navnet Sct. Oluf. Dens kirkegård ligger der stadig, selv om kirken er revet ned.

De nye kirker skulle også udsmykkes, først og fremmest skulle de have altre. Det ser ud til, at der i Århus blev indrettet et værksted, der forsynede stiftets kirker. Det blev berømt for sine særprægede gyldne altre.

Alt dette kunne til syvende og sidst lade sig gøre, fordi bispens og domkirkens tilstedeværelse i byen førte med sig, at en del af Århus stifts landbrugsprodukter førtes ind til byen. Der gik en voksende strøm af varer ud og ind af byen; uden at det egentlig havde været meningen førte byens nye værdighed som kirkeligt hovedsæde derfor med sig, at der også blev flere købmænd og håndværkere i byen end før.

Kongens by

Den store forhøjelse af volden i 1100-tallet har nok ikke mindst glædet købmændene og håndværkerne, der følte deres virksomhed beskyttet af den. Dog herskede der ikke tvivl om, at fæstningsanlægget stadig var kongens. Kongens øverste repræsentant i byen, der sikkert havde titlen foged, må have forestået det meget store arbejde med voldudvidelsen.

Hele byen, både inden for og uden for volden, var anlagt på kongens grund og nød godt af hans beskyttelse. Derfor kunne han også forlange en særlig skat, arnegæld, af borgerne. På den måde var der også formelt forskel på land og by; folk på landet betalte ikke arnegæld. Uden tvivl er byområdet også tidligt blevet udskilt i retslig henseende. Landboerne fik deres retssager afgjort på Hasle herreds ting; men kongen eller hans foged fældede dom i hans fæstning.

Nøjagtig, hvordan dette foregik i 1000- og 1100-tallet, véd vi ikke. Den kongelige fogeds indflydelse har været stor; man må dog regne med, at byboerne, ligesom det skete i andre byer, dannede sammenslutninger, som de kaldte gilder, og med, at fogeden i praksis tog disse gilder med på råd i byens anliggender.

Når konger kæmpede

Århus trivedes således i sine første mere end 100 år som bispestad. Bispedømmet trivedes også takket være sit samarbejde med kongen, og kongen kunne glæde sig over at eje en moderne by i et mere og mere moderne land. Denne udvikling var begyndt med Svend Estridsens nære samarbejde med de bisper, som han selv havde udpeget, og som trofast støttede ham.

Århusbisperne holdt da også godt fast ved samarbejdet med kongen. Midt i 1100-tallet viste det sig, at det også kunne blive risikabelt. I 1130'erne gjorde nogle medlemmer af kongeslægten oprør mod kong Niels, der havde regeret i 30 år. Landets bisper støttede naturligt nok kongen. Imidlertid vandt oprørerne i 1134 ved Fodevig i Skåne en knusende sejr over kongens hær.

5 bisper deltog selv i slaget på kongens side og blev alle dræbt. Blandt dem var bisp Ulkil fra Århus.

Som ny bisp i Århus fik den sejrende oprørskonge Erik Emune indsat en af sine egne tilhængere. Begivenhederne i 1134 viser os, at bispemænd ikke blot var religiøse men også politisk og militær leder i sit stift. Om de følgende århusianske bisper hører vi, at de flere gange deltog i kongens krigstogt mod venderne syd for Østersøen. Som deres forgængere støttede de altså kongen. Men i 1134 havde tillige vist dem, at stærke tronkrævere burde tages alvorligt. 1165-1191 hed bispemænd i Århus Svend. Han skænkede jordegods til stiftets nye kloster i Øm og mindedes siden af munkene dér som en enestående from mand. Historieskriveren Saxo skildrer ham til gengæld som en munter kriger, der engang, da danskerne havde indtaget et vendisk tempel, satte sig overkrævs på et af de hedenske gudebilleder, der blev slæbt ud.

Synet på den gamle bisp afhang åbenbart af, hvem der så. Hvordan man så på bisp Svend hjemme i Århus, hører vi intet om. Men på hans gamle dage blev det klart, at han affandt sig med, at folk dér var ved at give den kristne gudsdyrkelse en ganske særlig udformning.

Bispestad

En dag i 1180 begravede man i Århus en mand, der hed Niels Knudsen. Biskop Svend, der ikke var i byen, skyndte sig hjem for at deltage i begravelsen, for den afdøde havde været den fornemste mand i hans stift. Nogle mente endda, at han burde have været konge i Danmark frem for kong Valdemar.

Niels' far Knud havde nemlig været Valdemars medkonge, indtil han blev slået ihjel ved et kup i 1157. Niels' farfar Magnus var blevet dræbt af oprørerne i det blodige slag ved Fodevig, efter at han i flere år havde været medkonge hos sin gamle far kong Niels, Danmarks mægtige fyrste gennem 30 år. Nu regerede ganske vist kong Valdemar godt hjulpet af den mægtige ærkebisp Absalon og hans slægt, Hviderne fra Sjælland. De to havde tilmed styrket deres stilling ved at få Valdemars fader Knud Lavard, den hertug, der havde startet oprøret mod kong Niels, ophøjet til helgen. Niels Knudsen havde imidlertid arvet ikke blot sin oldefars navn, men også sine forfædres store godser i Østjylland. Her kunne han uantastet have sin egen mening om kong Valdemar og hans styre. Om Niels Knudsen i sin levetid gjorde noget aktivt for at vinde kongetitlen tilbage til Niels-linjen, véd vi dog ikke. Men det står fast, at hans yngre bror Valdemar, der blev biskop i Slesvig, og som senere uden held gjorde oprør i et forsøg på at blive konge, holdt sin afdøde brors navn højt i ære. Fra 1182 lod han afholde sjælemesser til hans minde helt ovre i Skåne.

Niels-familien var da ivrig for at henlede opmærksomheden på sig og sine krav. Fornylig er det blevet klarlagt, at bisp Valdemar lod skrive et helt historieværk om sine forfædre og deres ret. Samtidig satte ærkebisp Absalon sin klerk Saxo til at skrive et stort væk om Danmarks historie set fra Valdemarernes side. I denne propagandakrig kom Niels Knudsens grav i Århus til at spille en vigtig rolle. Den var anbragt i den østlige ende af byen, helt ude i nærheden af skrænten mod havet. Og her, hed det sig snart, skete der undere, især blev alvorligt syge mennesker raske. Bl.a. kom der en mand fra Randers, der havde været stum

fra fødslen, og som havde været helt i Tyskland for at søge helbredelse. Han faldt i søvn på Niels' grav, og da han vågnede kunne han tale rigtigt på både tysk og dansk. Sådan noget var jo et mirakel.

Den afdøde måtte være en hellig mand.

Hvis det var sandt, havde man altså også en helgen i Nielsgrenen af kongeslægten, ligesom den regerende Valdemarlinje havde Knud Lavard. Tilmed var det en helgen, hvis navn Niels, på latin Nicolaus, i forvejen var knyttet til Sct. Nicolai domkirke i Århus. Det afgørende i den slags sager var for middelaldermenneskene troen på miraklerne. Hvilken hellig Niels, der stod bag dem, kunne derimod hurtigt blive uklart. Der var altid flere fortællinger om en helgen at vælge imellem. De syge, der håbede på frelse ved hans grav, kunne bruge dem alle.

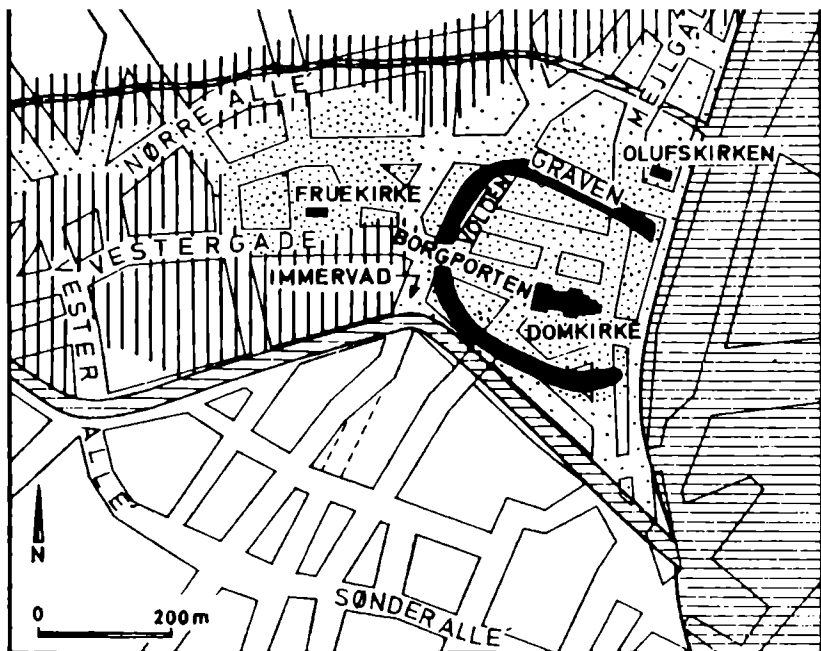
For kongen og ærkebispens måtte disse mirakelhistorier omkring Niels-navnet, lugte af oprør især, når de fortaltes i et stift, hvor Niels-slægten havde store jordbesiddelser.

Uanset, hvem der udbredte Niels-legenderne, måtte det være Århusbispens forpligtelse at holde styr på dem.

Vi véd ikke, om bisp Svend, der havde et langt livs erfaring i at drive politik sammen med kongen, ligefrem ydede støtte til denne nye side af fromhedslivet i selve bispestaden. Men syge og krøblinge med deres pårørende begyndte at strømme til Århus, hvor de i håb om helbredelse gav store gaver til Sct. Nicolaus og hans kirke. Og bisp Svend forhindrede det i hvert fald ikke. Det må i kongens øjne have været galt nok. Enhver tiltro til Niels' hellighed var en udfordring til Valdemarlinjen.

Århus bispestol syntes da sidst i 1100-tallet ikke længere den pålidelige støtte for kongemagten, den havde været siden Svend Estridsens dage. Kongen måtte gøre noget ved det overhåndtagende Nielseri i Århus. Og det gjorde han.

1191 døde den drevne gamle politiker bisp Svend. I hans sted indsatte kongen og Absalon et medlem af Hvide-slægten: Peder Vagnsen.



Det middelalderlige Århus. Den hesteskoformede vold kraftigt optrukket.

Den nye bisp

Peder Vagnsen havde to gode forudsætninger for at gøre en indsats som bisp i Århus: han havde gode forbindelser og han var rig. Han kom til Århus fra Lund, hvor han havde været kannik, og tog fat med det samme. Århusianerne skulle få at se, at kongens venner var mægtigere end hellig Niels.

Graven, hvor de helbredende under fandt sted, lå inden for den høje fæstningsvold i nærheden af skrænten ned til havet. I nogle kirkelige optegnelser om Hellig Niels fortæltes det mange år senere, at han først blev begravet i Sct. Nicolai Kirke, men blev flyttet ud til skrænten, fordi der dalede en stjerne ned og tegnede omridset af en grav. Det skulle vise, at det var Guds vilje, at den hellige mand skulle ligge der. Den historie er svær at gennemskue; man da Peder Vagnsen blev biskop, lå han der i hvert fald, og på eller ved graven fandtes et kapel af træ. Der var altså faktisk hele to Nicolaus helligdomme i Århus.

Den nye bisp tog omgående fat, så enhver kunne se det. Niels-helligdommene blev kasseret, begge to. Sct. Nicolai domkirke var for gammeldags. Der skulle bygges en ny, og ikke, som det var kirkelig sædvane, ved ombygning af den gamle domkirke, men på et helt andet sted. Den nye skulle ligge hen over Niels Knudsens grav og erstatte kapellet ude ved skrænten.

Med egne øjne kunne folk nu se området fra trækapellet i retning af Borgporten forvandles til en stor byggeplads.

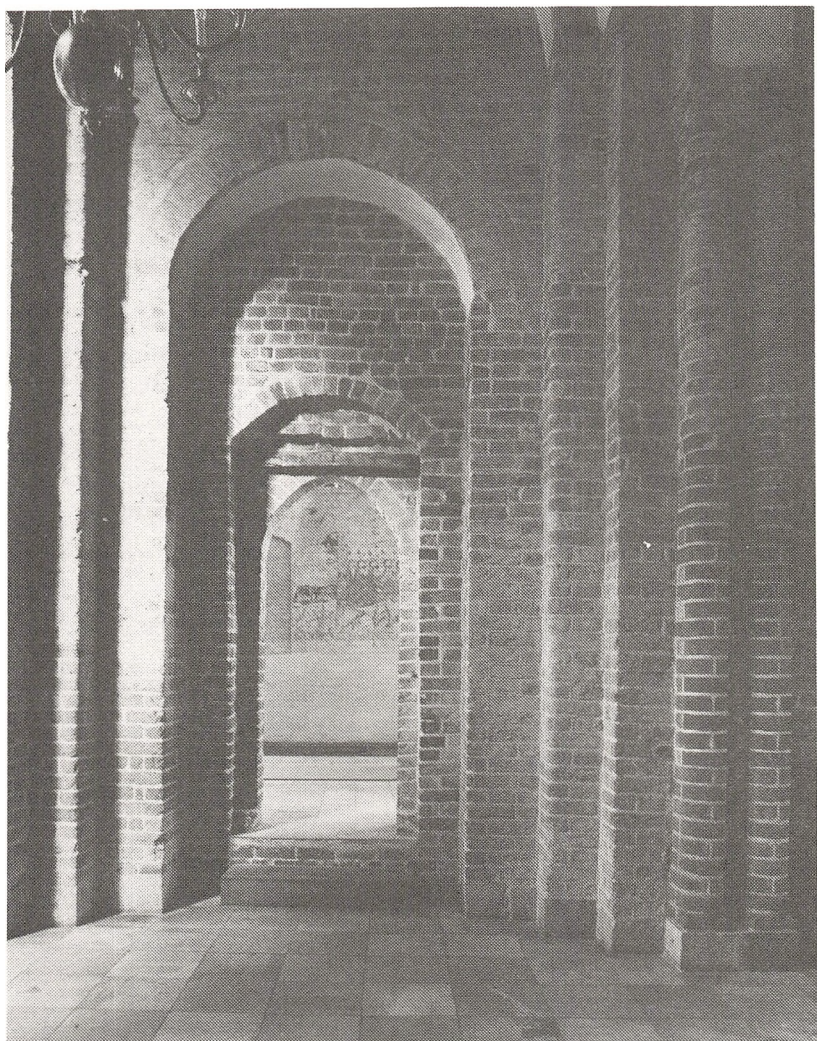
Snart skød de røde mure i vejret til den nye store katedral, der ikke skulle hedde noget med Sct. Nicolai. Den blev indviet til en af den europæiske kirkes mest kendte helgener, Sct. Clemens. Det var et helt usædvanligt skridt at flytte en domkirke. Ved at gøre det må Peder Vagnsen have ønsket på det mest eftertrykkelige at udslette stedet, hvor Niels-dyrkelsen fandt sted. Det kunne næppe gøres for grundigt; for netop i de første år af 1190'rne var bisp Valdemar af Slesvig, den døde Niels' yderst levende lillebror, kongens farligste fjende.

Kirken i centrum

Enhver kunne se, at nu skulle det være anderledes i Århus. Det var selve balancen i byen, der blev helt forskudt. Før havde der været kongens fæstning og bebyggelsen med domkirken udenfor. Nu rykkede kirken ind i byen bag voldene.

Her gik nu folk og byggede på en kirke, der så ud til at blive så stor, at ingen havde set magen. Formentlig har Peder Vagnsen, som landet lå, fået kongen til selv at skænke den bedste byggegrund bag volden til domkirkeflytningen.

I første omgang oplevede folk Sct. Clemens kirke som en ny stor arbejdsplads. Igen var der brug for udenlandske bygmestre. Igen fik byens egne indbyggere arbejde med at mure og tømre, og mange kom i sving med at fremstille tegl. Som den første bygning i Nørrejylland blev den nye domkirke opført af dette nye byggemateriale. Man har været nødt til uden for byen at opføre et teglværk. Et par århundreder senere lå »kirkens teglgård«, hvor Knudriisgade ligger i dag; formentlig er da allerede de tykke munkesten til Peder Vagnsens domkirke blevet brændt her.



Peder Vagnsens domkirke var et stort, men også et dunkelt rum. Endnu kan man opleve 1200-talsstemningen i de romanske kapeller med deres røde munkesten og de små rundbuede vinduer. Gennem en dør fra den ældste kirke ser vi her fra det søndre apsiskapel ind i det meget lysere gotiske kor.

Det var i det hele taget bisp Peders hensigt at give sit bispedømme et internationalt tilsnit. Det billede synes han i hvert fald at have tegnet af sig selv i skrivelser til paven i Rom. Paven svarede nemlig tilbage, at han havde forstået, »at bisp Peder havde besluttet til hæder for gejstligheden ... at lade domkirken, som i hans forgængeres tid var blevet opført af træ, opføre i sten«.

Tilsyneladende havde Peder Vagnsen glemt at fortælle, at den gamle Sct. Nicolai af kamp og frådsten havde ligget der i over 100 år. Mere sandfærdigt orienterede bisp Peder paven om, at han forsynede den nye domkirke med et domkapitel, en kreds af fornemme gejstlige, der skulle deltage i kirkens ledelse. Det havde man ikke haft ved Sct. Nicolai, nok især fordi der ikke var råd til det. Et domkapitels medlemmer, der kaldtes prælater og kanniker, ansås nemlig for så fornemme, at de skulle have store jordegodser at leve af. Peder Vagnsen skænkede nu af sine private og bispestolens jordbesiddelser så meget til sin nye Clemens kirke, at 6 kanniker kunne leve rigeligt deraf.

Århus var den sidste af de danske domkirker, der fik et kapitel, så på det punkt havde Peder Vagnsen ubetinget moderniseret sit stift. I byens dagligdag har kannikerne og deres tjenestefolk været et nyt indslag. Hvad man ikke uden videre kunne se, var, at bisp Peder også sørgede for, at bispem i Århus beholdt en langt større magt i forhold til sit domkapitel, end det var tilfældet i noget andet dansk stift.

Peder Vagnsen vidste, hvad han ville; også med den gamle domkirke Sct. Nicolai. Dens indtægter skænkede han i 1203 til Sct. Clemens' domkapitel. Hvad han gjorde med kirkebygningen véd vi ikke; en gang i 1220'erne, da Peder Vagnsen forlængst var død, overgik den til dominikanermunkenes orden, der gik i gang med at bygge et kloster omkring den. Dermed havde den store omlægning ført endnu en ny type mennesker til byen. Sortebrødrene, som disse tiggermunke kaldtes, sås nu i byens gader.

Byen og landet

Den 7. juni 1267 var en mand fra Beder i Århus. Han hed Anders Malling. Inde i Sct. Clemens kirke indgik han foran Den hellige Jomfrus alter en højtidelig aftale med domkapitlets ærkedegn

Peder. Aftalen blev udformet som et dokument og forsynet med bisp Tyges segl for at bevidne, at alt var gået rigtigt til.

I dokumentet står der, at Anders overdrog sin jord »i Beder sogn med toft, huse og alt rørligt gods« til domkapitlet »at eje med evig ret. Og den nævnte ærkedegn og kapitlet lovede at forsyne den nævnte Anders med en god overklædning og seks mark penge, gængs mønt, hvert år til beklædning, uden nogen indsigelse. Og Anders skal arbejde til gavn for kannikerne efter evne, således som han måtte blive bedt«.

Anders var rigtig kommet til byen. Han gik ind i domkirken som ejer af en gård i Beder og forlod den med pligt til at gøre alt, hvad kannikerne forlangte af ham. Det eneste, han nu ejede, var retten til tøjet på kroppen.

Om han til en begyndelse skulle arbejde som fæstebonde i sin egen gård, er ikke rigtigt klart. Klart er det derimod, at gården i Beder for al fremtid skulle levere en del af sin produktion til kannikerne i Århus. I en forstand var det hovedsagen af alt det nye, der tog fart i Peder Vagnsens tid. Bisp og kannikerne i Århus blev efterhånden Østjyllands største godsejere. De boede i Århus og styrede deres godser derfra. Herfra dirigerede de mere og mere arbejdet med Østjyllands jord.

I løbet af 1200-tallet fik man opdyrket al den jord, der overhovedet var egnet. Der blev nemlig stadig flere mennesker i landet, så der var folk nok til at befolke nye landsbyer, som man flyttede ud fra de gamle. Flere og flere af disse mennesker kom som Anders fra Beder i tjeneste hos kirken, der kaldte dem for sine undergivne.

Den oprindelige tanke havde været, at kirken fik sine store gaver som gengæld for at frelse rige folks sjæle. Den tankegang var ikke glemt. Det var nu almindeligt, at en velstående giver betingede sig, at der hvert år på hans dødsdag skulle afholdes en messe for hans sjæl. Men domkapitlets behandling af folk som Anders fik mere og mere præg af en godsejertankegang. Han gav så lidt, at han også kun skulle have lidt.

Bisp og kannikerne måtte naturligvis ofre megen tid på deres mange ejendomme, så meget at mange kom til altid at tænke og handle som godsejere. Deres virksomhed blev én lang kamp for at bevare eller udvide deres jordegodsindtægter. På den måde

kunne de gejstlige også blive indbyrdes modstandere. Sidst i 1200-tallet kom Øm kloster og bispem i Århus således i en langvarig strid, hvor begge parter sendte lange skrivelser til paven i Rom. Der er de bevaret til i dag. I grunden drejede det hele sig om, at to godsbesiddere prøvede at tage nogle indtægter fra hinanden.

Alt i alt voksede kirkens indtægter og Århus voksede med sin kirke. Der kom flere og flere folk til byen og levede af den. Både bispem og hver enkelt af de efterhånden 22 kanniker var som selvstændige virksomheder, der tog mange folk i deres tjeneste. Så mange mennesker samlet på et sted gav igen flere håndværkere mulighed for at tilbyde deres tjenester og flere købmænd mulighed for at gøre en forretning ved at tage fremmede varer hjem.

Sct. Clemens by

Den rigdom, der fik Århus til at blomstre op, kom fra Østjyllands landsbyer. Frem for nogen var det kirkens institutioner, der bragte den til Århus. Det blev i løbet af 1200-tallet meget klart i bybilledet. Volden, kongens gamle befæstning, betød ikke så meget for byboerne længere; den blev heller ikke vedligeholdt og begyndte at skride ned. Men inde bag volden kunne man se, hvem der nu var byens mægtige.

Neden for den nordlige vold, byggede bispem i begyndelsen af 1200-tallet en stor murstensbygning til bolig for sig selv og arbejdsplads for alle sine tjenestefolk. På den anden side af domkirken, på det nuværende Bispetorv, lod domkapitlet opføre et stort fælles hus for kannikerne, Kapitelshuset. Men hver kannik var en selvstændig godsejer og havde desforuden brug for sin egen embedsbolig til sig og sine folk. Så hele området syd for domkirken blev opfyldt af fine kannikegårde. Her kom de til at give navn til en hel gade, Kannikegade.

Og i midten lå Sct. Clemens katedralen selv. Imponerende var den og smuk efter vore moderne begreber. Der var ikke noget tårn, og i den modsatte ende nåede koret ikke så langt over mod Skolegade som i dag. Alligevel var den dengang Jyllands største kirke. Overalt i byen, ja langt ude fra landet og vandet kunne

man se den høje korsformede bygning med de røde mure.

For de mennesker, der levede i og omkring Århus havde det umådelig god mening. Ja kirken var netop udtryk for meningen med alting. Det var den, der holdt byens liv i gang, men det var også den, der gav hele tilværelsen et formål. Den kendte verden var, forklarede dens prædikanter, en jammerdal, og det oplevede mange selv. Men det nuværende liv var kun en slags mellemstadium. Her var menneskene på midlertidigt besøg; livet var en pilgrimsvandring, der kunne ende i det himmelske fædreland for dem, der frygtede Gud. Gud kunne man tjene ved at bygge Ham en storslået domkirke, hvis man var biskop, ved at skænke Hans kirke sin jord, hvis man ejede noget, eller ved at arbejde for den, hvis man ingenting ejede.

Gud og Hans kirke var de små menneskers eneste chance. Det er budskabet i et granitrelief over portalen til Sct. Clemens domkirkens nordre korsarm. I korsets arme søger menneskene sikkerhed mod to rasende løver.



Borgernes by

I 1200- og 1300-tallet gennemløb byen forvandlingen fra en fæstning til et kirkeligt hovedsæde.

Selvom volden forfaldt, stod det dog fast, at byen lå på kongens grund og skulle betale skat til ham. Kongen tog sig også af en enkelt ny aktivitet.

En gang i 1200-tallet anlagde man en vandmølle ved åen lige vest for byen. De nye vandmøller var et kolossalt arbejdsbesparende fremskridt i forhold til de gamle håndkværne. Den nye vandmølle var kongens ejendom og var en god indtægtskilde; for byens borgere og beboerne i landsbyerne udenom fik pligt til at lade deres korn male i Århus mølle. De private håndkværne, som arkæologerne fandt så mange af i Vikingetidens lag ved Sønder-vold, blev nu simpelthen forbudt.

Kongens mølle lå et stykke uden for 1200-tallets by; men også i selve byen boede der folk, der ikke var kirkens tjenestefolk, men blot kongens undersåtter. For dem betød det meget, at Århus hele tiden drev landbrug. Uden om byen lå stadig det, der engang havde været en landsbys bymark. Den dyrkede borgerne hver et stykke af. De holdt både grise og køer, der var i stald inde i byen om vinteren. Men iøvrigt tilbød borgerne præsterne og deres folk tjenester som skræddere, skomagere og smede. Og så var der nu, hvor kornafgifterne strømmede til kirkens hovedby, ved at komme gang i handelen med korn. Derved blev der plads for flere skibsejende købmænd end før, hvor man mest havde handlet med sjældne luksusvarer.

Disse bymænd skulle i fællesskab betale byens skat til kongens foged. I løbet af 1200-tallet gav kongerne til alle landets byer et sæt regler, om hvorledes borgerne til gengæld skulle tages med på råd i byens anliggender. Til forbillede tog man forholdene i de nordtyske byer, hansestæderne, hvis rige købmænd netop på den tid begyndte at strømme til Danmark.

Nøjagtig hvornår Århus på denne måde fik en stadsret, véd vi ikke. Men i 1317 gav kongen Æbeltoft lov til at bruge samme ret som Århus. Derfor kan vi regne med, at Århus på det tidspunkt forlængst havde en ordning med et byråd og to borgmestre.

Bispens by

I 1312 udstedte bisp Esger et sæt regler, statutter, for præsterne i sit stift. Der stod bl.a., at sognepresterne skulle prædike hver søndag og »bede for kongen og dronningen og for den herre bisp i Århus«.

På den måde blev det gjort klart for folk, at de havde to øvrigheder, kongen i verdslige anliggender, bisp i åndelige anliggender. Det kunne der komme megen ufred ud af, når de to øvrigheder var uenige, som det skete flere gange med kongen og ærkebisperne i Lund. I Århus gik det helt anderledes.

Peder Vagnsen var kommet til Århus for at genoprette det nære samarbejde mellem bisp i Århus og den danske konge. I fortiden havde begge parter haft god gavn af det, og sådan blev det igen. Kong Valdemar Sejr gav til gengæld for Peder Vagnsens trofasthed for al fremtid Århus bisperne en udstrakt skattefrihed.

Gennem de næste 200 år holdt kongen sig gennemgående i baggrunden. Den gamle fæstningsvold fik lov at forfalde, og der blev aldrig i Århus som i så mange andre byer på den tid lagt et kongeligt slot. Århus fik lov til at udvikle sig til en bispestad uden kongens indblanding.

Til gengæld kunne kongerne altid regne med at have en støtte i Århus bisp. I 1330'rne, da man slet ikke havde nogen konge, tog bisp Svend af Århus endog som den eneste danske stormand til Nordtyskland for at hjælpe Valdemar Atterdag til at blive konge i Danmark.

Valdemars datter dronning Margrethe I fik sin kansler Peder Jensen Lodehat anbragt som biskop i Århus, indtil hun i 1395 fik ham forfremmet til landets rigeste bispestol i Roskilde. Til hans efterfølger skænkede hun en stor gave til at ombygge domkirken for. Kronen og Århus bispestol holdt sammen.

Livet i Clemensstaden

I 1286 fik domkapitlet en gave fra sit eget medlem hr. Jens. Det var et stenhuse, som han havde ladet bygget ved siden af Kapitelshuset. Det skulle for fremtiden være »til fælles benyttelse for de kanniker, som i tidens løb bliver syge«. Bandlysning skulle ramme den kannik, der nogensinde dristede sig til at tage huset i brug til andet formål.

Hr. Jens talte dermed om noget, der bekymrede alle i byen: Hvad skulle man stille op med sig selv, hvis man blev syg eller gammel? De færreste blev ganske vist ret gamle. Men syge blev de. I 1266 skænkede bisp Tyge midler til at oprette et embede som kantor ved domkirken d.v.s. en kannik, der skulle lede koret. Embedet skulle besættes med »en moden præst, der kan synge godt«, og han skulle også have en duelig underkantor som vikar, da kantoren ikke altid kunne være i kirken »på grund af sygdom og timelig forretninger«. Sygdom var åbenbart et indslag i et menneskes liv, som man måtte regne med. Ingen gik fri. I 1224 skrev bisp Ebbe til paven, at han gerne ville nedlægge sit embede, for han »har ofte været plaget af sygdom og har mistet synet på det ene øje, mens det andet er temmelig svækket«.

Angsten for sygdom var fælles for byboerne. Den nåede helt op til bispen. Men ellers var der stor forskel på folk, også i forhold til sygdom. Med hr. Jens' flotte gave kunne en syg kannik få et helt hus at ligge i. Og bisp Ebbe fik det svar fra paven, at han godt måtte trække sig tilbage; men han skulle sørge for at få en for en biskop passende forsørgelse af Århus bispestols indtægter.

For andre var det et spørgsmål, hvor føden skulle komme fra, hvis man blev syg. I 1334 tog en fru Inge i Årslev kapitlet til sine »forsvarere og beskyttere« og skænkede dem sin jord på den betingelse, at »kannikerne skal forsyne hende med kost og klæder«. Det var nok sin alderdomsforsørgelse, fru Inge var bekymret for. Om hun også er flyttet til Århus for at få mad af kannikerne, forlyder der ikke noget om.

Byboerne selv havde i hvert fald ikke råd til på den måde at gå på pension hos kannikerne. De mange, der var i tjeneste hos bispen eller kannikerne, har især kunnet holde sig til, at deres herre

havde ansvar for sin husstand, som kirken kaldte hans familia. En syg tjener blev ikke uden videre udstødt af den og kunne gøre sig håb om på den måde at være sikret under sygdom. For de selvstændige håndværkere og handlende var det et stort problem, at de ikke som folk i landsbyerne kunne håbe på hjælp fra slægtninge, der stadig var i aktivitet, hvis egne kræfter svigtede. Det var en vigtig grund til at byfolk sluttede sig sammen i gilder, hvis medlemmer gensidig skulle hjælpe hinanden. Hvordan det ellers kunne gå, havde man altid for øje. Der gik altid krøblinge og underernærede mennesker rundt i byens gader. Det var dem, ingen andre havde forpligtelse overfor. De gik der altid som en synlig påmindelse om, hvor let sygdom kunne komme bag på menneskene. For en moderne betragtning var det ikke så mærkeligt, at mange blev syge, for byen var efter vore begreber møgbeskidt. Affald fra husene smed man helt enkelt ud på gaderne. Da arkæologerne udgravede Søndervold, måtte de arbejde sig ned igennem 3 meter affald fra tiden indtil 1400, fra 1200-1400 var der alene 2 meter.

Byens beboere i 12-1300-tallet var meget forskellige. Men en ting havde de tilfælles: bevidstheden om, hvor let man kunne blive syg.

Forsorgen

Middelalderens mennesker vidste intet om bakterier og virus. Sygdom betragtede de som et fast tilbehør til tilværelsen, ligesom iøvrigt fattigdom. Man vidste, at mange sygdomme var uhelbredelige og man troede heller ikke, at fattigdom kunne afskaffes. Begge dele ansås for prøvelser, som Gud udsatte menneskene for, men i grunden ikke for personlige straffe. Tværtimod kunne man virke for sin egen sjæls frelse ved at mildne trængslerne for de stakler, man var omgivet af. I praksis formidledes disse barmhjertighedsgerninger gennem kirken, og de blev i høj grad knyttet til byerne.

I 11-1200-tallet kom den frygtelige lidelse spedalskhed til landet. Det er en smitsom bakteriesygdom, der begynder som en uskyldig hudlidelse og ender med at tære hele legemsdele væk.



Man ville ikke have de spedalske ind i kirkerne. Det er vist nok forklaringen på »spedalskhedsvinduet« i domkirkens nordre sideskib. Fra siddepladsen til venstre i vinduesnichen kunne en præst række noget ud til en person på kirkegården.

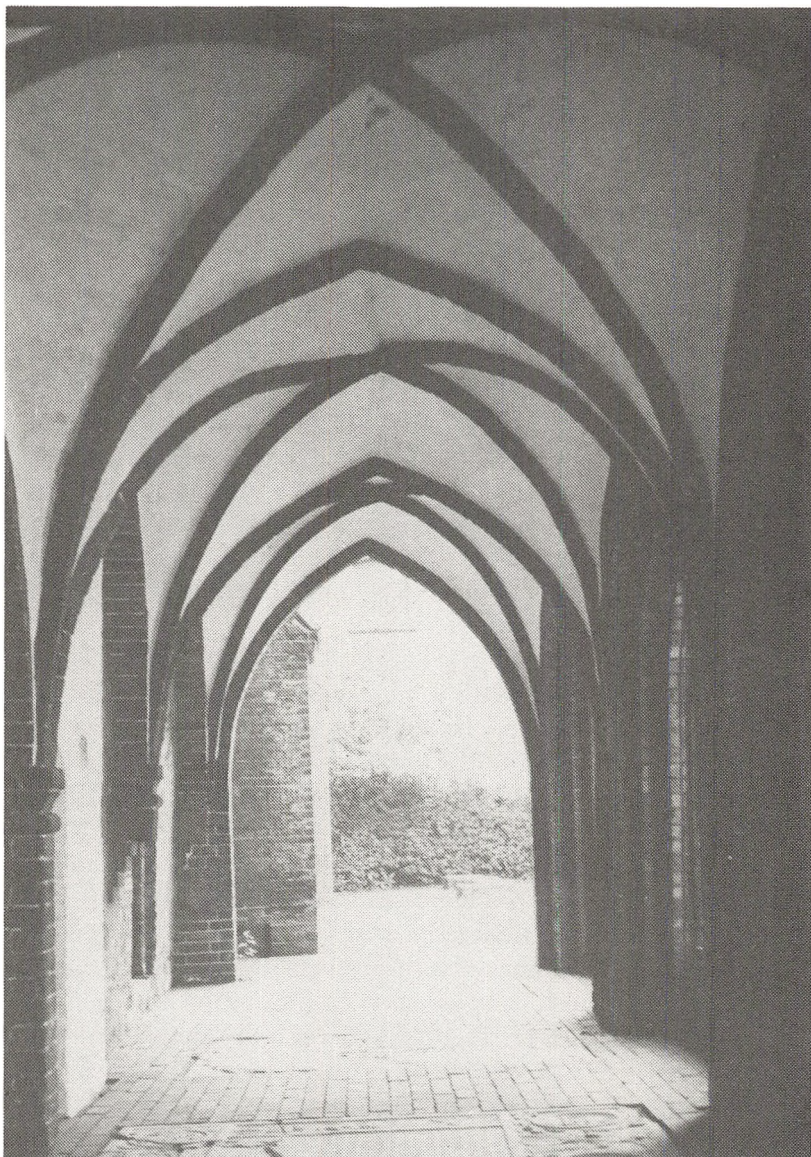
Man syntes, det var forfærdeligt at se de hårdest angrebne krøblinge. Der kendtes ingen behandling; men man må have haft en forestilling om smitsomhed, for det forlangtes, at de syge skulle isolere sig fra andre mennesker. Også det tog kirken sig af. Det foregik i alle større byer, også i Århus. Her byggedes der i den nuværende Grønnegade lige vest for dominikanerklosteret en hel gård omgivet af en have. Den blev kaldt Århus Hospital eller Sct. Catharines gård; på jysk blev det til Sct. Karens gård. Her lige uden for bygrænsen levede spedalskhedspatienterne et fælles liv fra den dag det første udslet viste sig, til de døde.

De raskeste kunne gå ind i byen for at tigge almisser, men de måtte aldrig røre ved de raske. På den måde havde folk altid spedalskhedens rædsler for øje. Mange gav villigt til de spedalske. I 1500-tallet var spedalskheden ved at forsvinde fra landet igen; men da hører vi, at Sct. Karens gård i Århus fra gammel tid havde ret til en fast afgift fra hver bonde i de 6 nærmeste herreder. I domkirkens nordre sideskib kan man i dag se, at der er udhugget en slags stol i et vindue. Det er muligt, at en præst gennem åbningen kunne række noget, f.eks. den hellige nadver, ud til en spedalsk udenfor. Helt sikkert er det dog ikke, at det er meningen med det besynderlige vindue.

Hospitalet i Sct. Karens gård var kun for de spedalske. Til andre kronisk syge eller fattige uden familie kunne kirken yde hjælp ved at optage dem i Helligåndshuset. Det var en institution, der havde en af kapitlets kanniker til forstander. Også det var blevet til i løbet af 1200-tallet. Et brev fra 1540 fortæller, at det lå »vesten for Emmervay«.

Vi véd, at der fandtes en kirke i huset, og at også det modtog jordegodsgaver til at finansiere sin virksomhed. Hvordan man nærmere tog sig af de nødstedte, véd vi desværre ikke. Mellem Helligåndshuset i Immervad og Karensgården i Grønnegade lå dominikanerklosteret, der blev stort og fik mange jordegodsgaver fra adelsfamilier. Deres slægtsvåben kan i dag ses malet i klosterets kirke, den nuværende Vor Frue Kirke. Dominikanerne var tiggermunke og skulle selv leve et fattigt liv og bruge deres midler på de fattige og syge. Mange må da have hentet hjælp i det store kloster.

På den måde fik kirken også Århus til at vokse ved at trække samfundets dårligst stillede til byen.



Munkene i dominikanerklosteret hjalp fattige og syge. Der blev også råd til at opføre en klostergård med statelige buegange.

Uddannelsen

Der levede også børn i byen. Måske ikke forholdsvis så mange som ude på landet; for mange af byens voksne giftede sig ikke. Præster og munke skulle leve ugift. Og de mange, der gjorde tjeneste hos dem, var ofte heller ikke gift. De krøblinge og syge, der søgte til byen, fik ej heller mange børn.

Det var karakteristisk for en middelalderlig by, at den hele tiden fik nye tilskud af folk, der var født på landet. Men nogle børn blev der da født i byens borgerfamilier. Mange af dem døde, inden de blev et år gamle. Det anså man for helt naturligt den gang; ikke mindst i de snavsede, tætbebyggede byer var det svært for spædbørn at overleve.

Børnene holdt til i de snævre gader og på markerne uden om byen, som kunne nås på få minutter. Almindelige folks huse, der stadig var bygget af træ eller lerklinet fletværk, var nemlig så små, at børn kun kunne være derinde, når det var virkelig koldt.

Også meget af de voksnes liv foregik ude i det fri. Her kunne børnene da se, hvordan smeden og skomageren arbejdede, og hvordan købmanden prangede på torvet. De kunne følge arbejdet på byens mark og se efter dens kreaturer. Fra omkring 5-årsalderen begyndte børn at hjælpe med til det arbejde, de allerede kendte så godt. De kom ikke i skole. De lærte ved at deltage i voksnes arbejde. På den måde endte det ofte med, at smedens søn blev smed og skrædderens søn blev skrædder.

Oplæringen til kirkens embeder foregik også til dels ved deltagelse i arbejdet. Der var jo blot det ved det, at ingen var børn af en præst; i hvert fald officielt. For det var ganske almindeligt, at en landsbypræst havde en kvinde til hjælp i sin gård og fik børn med hende. Det fandt danske bønder meget fornuftigt og fandt det også rimeligt, at sønnen skulle lære sin fars fag. Der var bare det problem, at mænd født uden for ægteskab og ganske særlig præstesønner efter kirkens regler ikke kunne indvies til præster. Paven skulle give sin tilladelse, hvis det alligevel skulle ske. Og det måtte han gøre igen og igen, for præstesønnerne var åbenbart de bedst egnede til præsteembederne. Men det var alligevel temmelig enestående, at bisp Tyge i Århus i 1263 fik pavens tilladelse til at give hele 50 præstesønner dispensation. Problemet

må have været overvældende i hans stift. Det hang uden tvivl sammen med, at præstesønnerne blev oplært ligesom alle andre. De lærte faderens fag hjemme hos ham selv.

Og præstens speciale var at kunne læse og skrive. De drenge der havde lært det i barndomshjemmet, havde et kolossalt forspring, hvis de kom hjemmefra. Og hjemmefra skulle de, hvis de ville være præster, for uddannelsen foregik ved stiftets domkirke. På den måde blev Århus også en uddannelsesby.

I 1310 fastsatte bispem, at man skulle bevare den gamle skik, at præsterne skulle begynde med at være vikarer ved domkirken i 3 år, »således at de efter den der modtagne øvelse i præstegerningen kan blive mere skikkede til sjælesorgen«.

Først skulle de vordende præster dog kunne skrive og læse godt latin. Og man kunne dårligt ligefrem basere ordningen på, at de var præstesønner, der havde lært det hjemme. Derfor indrettede kapitlet en »schola«, hvor der blev undervist i latin. Eleverne, der kaldtes scholares eller peblinge, medvirkede som kordrenge ved domkirkens gudstjenester. Peblinge og præsteelever ansås for fattige og havde ret til at tigge. I 1280 stiftede bispem et legat til drikkevarer til de peblinge, der var vant til at få almisser i Kapitelshusets port.

Da må skolen altså for længst være oprettet. Formentlig lå den allerede dengang mellem domkirken og havet ved den nuværende Skolegyde. Der hvor Katedralskolen stadig ligger.

Peblingene og præsteeleverne var Århus første fattige studenter. Fattigdommen hindrede åbenbart ikke deres livsudfoldelse. I 1226 indskærpede bispem, at de unge vikarer skulle komme i rene og pæne korskjorter og korkapper i kirken. Han tilføjede, at de skulle undgå samtale og latter under gudstjenesten. Der må vel have været grund til det, ligesom da det i 1388 blev forbudt at kaste med brændende kerter i koret.

Håbet

Kirkens uddannelsessystem var for mænd. Dens embeder var for mænd. Byen fik aldrig et nonnekloster. Clemensstaden var nok i det hele taget lidt af et mandssamfund, i hvert fald var

mændene toneangivende. Og dog - på et punkt træder kvinderne frem i de få og tilfældige kilder, vi har overleveret fra 1200 og 1300-tallet. I de historier, man fortalte om miraklerne ved Hellig Niels' grav, er kvinderne med: »Til præsten Johannes i Randers kom der, da messen var til ende, en kone fra hans sogn, og hun bar en tre-års dreng, der var blevet blind på grund af en slem byld. Hun sagde, at hun i søvne havde hørt en opfordre hende til at vandre barfodet til Hellig Niels i Århus med drengen ...« Det gjorde hun så, og drengen blev helbredt.

Vi tror vel ikke på sådan en historie. Men det er tankevækkende, at den blev fortalt. Det må være sket, fordi mødre med syge børn havde brug for at høre den.

Det samme gælder de legender, der opstod i 1200-tallet, da dyrkelsen af Hellig Niels i stedet for til hans grav blev knyttet til en kilde. Den lå ude ved stranden på Viby mark, altså på sydsiden af åen. »En kvinde, der var amme for en mægtig mands søn, frygtede døden, fordi hun havde ligget barnet ihjel, og flygtede derfor med dets lig til kilden ved Viby. Der påkaldte hun Hellig Niels og vaskede det afsjælede legeme, og efter at have sovet fandt hun barnet levende«.

De historier viser, at kvinderne havde del i alle menneskers fælles angst for sygdom og død. De afspejler nok også, at nogle kvinder ikke kunne leve med den form for mandsfornuft, der gik ud på, at små børn nu engang tit døde. Det var nok i høj grad de fortvivlede mødre, der holdt liv i Hellig Niels.

Det lykkedes nemlig ikke Peder Vagnsen at afskaffe ham. Der blev bygget over hans grav og Sct. Clemens erklæret for den nye domkirkes skytshelgen. Men dyrkelsen af Hellig Niels varede ved. Uden tvivl fordi den dækkede et behov, der varede ved. At det hellige sted flyttede til Viby mark, gjorde åbenbart ingen forskel. Det er nok også forklaringen på de senere bispers reaktion.

Efter Peder Vagnsens tid udgjorde Niels-grenen af kongeslægten ikke mere nogen trussel mod Valdemarernes kongedømme. Derfor kunne man roligt lade tingene udvikle sig. Der blev ofret til Hellig Niels ved hans kilde og vist også stadig ved hans grav under domkirken. De gaver indkasserede domkapitlet til Sct. Clemens. På et tidspunkt begyndte man at optegne beretningerne om Niels' mirakler, og i 1250'erne søgte bispem og kong Kri-

stoffer i fællesskab paven om at få Niels Knudsen anerkendt som helgen. Det gik dog ikke i orden.

Hellig Niels blev aldrig helgen i Rom. Men han var og blev det i Århus.

Det var han, fordi århusianerne skulle bruge ham. For inde i Sct. Clemens kunne de lære af prædikanterne, at man skulle sætte sit håb til den næste verden. Og henne i Helligåndshuset prøvede man at trøste dem, der var hårdest ramt af denne verdens trængsler. Men hellig Niels drog folk til sig ved at love lige her og nu på trods af al fornuft at fjerne alle de lidelser, mennesker var fælles om at frygte.

De håbløst syge søgte hjælp hos hellig Niels, selv om han flyttede over åen til en kilde på Viby mark. Kilden er nu restaureret i et lille anlæg under kystskrænten ved Strandvejen.



Kirkefyrster og kræmmere

Dyrkelsen af Sct. Nicolaus viser os, at folk var gudfrygtige. Den viser os også, at der var forskel på deres og kirkens gudsfrygt.

I kirkens forestilling om fromhed var der en dobbelthed: fromhed viste sig på den ene side i barmhjertighedsgerninger, på den anden side i storslået byggeri til Guds ære. For gejstlige som Peder Vagnsen var der ingen modstrid i dette. Kristus havde gjort frelsen til en mulighed for menneskene på trods af den synd, de havde arvet fra Adam og Eva. Så burde hvert menneske også selv bringe sit offer om også aldrig så beskedent for at fortjene frelsen. Men det var og blev et problem for præsterne at forholde sig til menneskenes lidelser. Sådan må vi forstå en mærkelig indskrift på Århus domkirkes hvælvinger.

I løbet af 1400-tallet blev kirken bygget helt om til det høje lyse kirkerum, vi kan se i dag. Hen over hvælvene i den nordre korsarm står der mellem mylderet af kalkmalerier nogle ord på latin: »Efter Kristi fødsel af den rene jomfru 1487 år fuldendte den berømte biskop Ejler af Århus dette værk, da den voldsomme pest rasede«.

Dette må være skrevet som en slags stikord til præsterne, for almindelige folk kunne ikke læse, i hvert fald slet ikke latin. Det må være bisp Ejlers mening, at præsten skal kunne pege op på hvælvingerne, der er så imponerende høje (selv for os i dag) og forklare, at så utrolig en indsats havde kirken gjort for deres sjæle. Så stor en hyldest bragte den Gud, netop da deres egen verden var opfyldt af det værste, de vidste, rædslen for smitsom sygdom.

Pesten

Bisp Ejler og hans bysbørn var nok lige bange for pesten, der ramte høje og lave.

Der var ikke så meget spedalskhed længere. Til gengæld havde man i over 100 år frygtet lungepesten, der slog alle de angrebne ihjel. Sygdommen angreb dels rotter, dels mennesker.



Domkirken blev bygget om igen i 1400-tallet. Den fik nu høje, lyse hvælvinger, der blev dekoreret med kalkmalerier i grønt og rødt.

Smitten blev ofte overført af rottens lopper, som sprang over på mennesker, når rotterne døde. Det første og værste udbrud af sygdommen kom i 1350 og kaldtes for Den sorte Død. Med mellemrum kom der nye og mindre epidemier. I 1400-tallet kendte alle derfor pesten; den var en realitet i hverdagen, som for nogle mennesker gjorde det indlysende, at der skulle bygges nye store kirker.

Også mere indirekte kom pesten til at give livet et nyt præg. Den sorte Død ramte landet på et tidspunkt, hvor folketallet var vokset gennem flere hundrede år. Overalt havde man siden Vikingetiden dyrket mere og mere jord op for at mætte de mange nye munde. Nu var der simpelthen ikke mere jord, der kunne lægges under plov. Nogle steder var jorden så presset, at kornafgrøderne igen blev mindre.

I den situation var det alvorligt, at folketallet blev ved med at stige, for som samfundet var indrettet, kunne det ikke frembringe mere mad. De fattigstes forhold må have lignet dem, vi kender i vore dages dårligst stillede udviklingslande. Også af den grund ramte Den sorte Død så utrolig hårdt. De fleste havde slet ingen modstandskraft.

En stor del af befolkningen blev revet væk. Så mens der før havde været alt for mange mennesker, blev der nu for få. O. 1430 udstedte biskop Ulrik Stygge nogle bestemmelser for det kirkelige liv i Århus stift; her stod der bl.a., at kirkens fæstebønder ikke uden bispens særlige tilladelse måtte gøre tjeneste hos andre end deres kirkelige herrer. Hvis de alligevel gjorde det, skulle de lyses i band og miste deres ejendom. Biskop Ulrik var ganske tydeligt bange for, at andre skulle friste hans fæstere. Menneskelig arbejdskraft var blevet en mangelvare.

Krisen og bonden

Bisp Ulriks barske metoder var et af mange tegn på, at der blev efterspørgsel efter folk til at dyrke jorden. Det var naturligvis en alvorlig sag for bispens og domkapitlet i Århus, som ikke alene var præster, men tillige Østjyllands største godsejere.

I nogle egne af Danmark holdt man helt op med at dyrke jorden; så galt gik det ikke på Århus-egnen, selv om der f.eks. på

Djursland og Mols blev nedlagt nogle landsbyer. Groft sagt skete der i stedet det, at folk flyttede fra de magre egne i Nord- og Vestjylland over til den gode jord i Østjylland. Det kunne godsejerne her selvfølgelig glæde sig over; alligevel undgik de ikke tab. Forholdene i Østjylland hører til de bedst kendte i Danmark, fordi vi har bevaret Århus domkapitels jordebog, en oversigt over kapitlets jordbesiddelser i året 1315 og igen i 1427. En historiker har gennem studier i dette materiale kunnet påvise, at der skete en total omlægning af godssystemet mellem de to årstal.

I 1315 havde kannikerne rundt om i landsbyerne nogle få store gårde med mange små gårde udenom. Bønderne på de små skulle arbejde på den store gård. De små og navnlig de store gårde betalte store kornafgifter til kannikerne i Århus. I 1427 var det helt anderledes: de store gårde var nedlagt og lagt sammen med nogle af de små, sådan at alle gårde blev nogenlunde lige store. Men kannikerne fik ikke en gang halvt så meget korn ind i landgilde fra disse gårde, som de havde fået under det gamle system.

Den nye ordning er ikke til at tage fejl af: den var til fordel for bønderne. Den enkelte fæstebonde havde en større gård, og han skulle betale mindre i afgift til kannikerne i Århus. Han kunne beholde en større del af sin afgrøde til sig selv. Det var en behagelig situation for bønderne i Østjylland, men en yderst alvorlig sag for kannikerne. Den store forandring måtte også få følger inde i den by, der i så høj grad levede af sin kirkes virksomhed som godsejer.

Krisen og byen

Kannikerne i Århus domkapitel måtte affinde sig med en stor indtægtsnedgang som følge af omlægningen i landbruget. For deres vedkommende kan man tale om en landbrugskrise. For bønderne var der, hvis de i øvrigt overlevede pesten, ikke tale om nogen krise, for de fik det bedre.

Bispestolen, der var Århus' allerstørste godsejer, klarede sig også overraskende godt, så godt, at bispen blev meget rigere end kannikerne. Det hang sammen med, at krisen ramte de mindre herremænd hårdest. Mange af dem gled over i bondestanden.



Biskop Ejler Madsens Bølle levede i ufred med borgerne, der ikke brød sig om hans handel med korn. Efter sin død fik bisp Ejler Domkirkens fornemste ligsten i gotlandskalk.

Lavadelen var ved at forsvinde, og i stedet samlede nogle få godsejere enorme komplekser af fæstegårde under sig. Blandt dem, der på den måde drog fordel af lavadelens krise, var bispestolen i Århus.

Ikke mindst biskop Bo Mogensen (1395-1424) var en formidabel godshandler. Han erhvervede slottene Åkjær og Silkeborg og gjorde bispestolen så rig, at den kunne gå i gang med at ombygge domkirken.

Igen blev Sct. Clemens kirken således en stor arbejdsplads midt i byen.

Borgerne trivedes i det hele taget under de nye vilkår. Ude på landet havde bønderne tilkæmpet sig en større andel i deres eget høstudbytte. Men det betød ikke, at de beholdt det hele selv, snarere at de solgte det i stedet for at aflevere det til godsejeren.

Herremændene havde længe selv udført en hel del af deres korn fra udskibningssteder ved kysterne uden for byerne. Nu havde bønderne også noget at sælge. Men de var mere tilbøjelige til at handle i den nærliggende by. Den nye magtbalance på landet, hvor bønderne kunne disponere over en større del af deres egen produktion, må være forklaringen på, at de danske byers handel voksede kraftigt i 1400-tallet til trods for tilbagegangen i det samlede dyrkede areal. For Århus var omstændighederne særlig gunstige, fordi dens opland var forblevet opdyrket samtidig med, at bøndernes økonomiske situation blev væsentligt forbedret.

For købmændene gjaldt det nu om at holde fast på den voksende handel med bønderne og om at få den til så vidt muligt at foregå i Århus. Til dette søgte bystyret assistance hos byens gamle overhovede, kongen.

Købstad

I 1441 fornyede kong Kristoffer Århus bys privilegier. Når der var kommet en ny konge, fik hver by i landet udstedt et højtideligt dokument, der bekræftede de særlige rettigheder, byen havde haft under hans forgænger. Denne gang fik bystyret indføjet en paragraf, som lød:

»Ligeledes må ingen købe eller sælge i nogen ulovlige havne, som ligger ved eller omkring vor nævnte købstad Århus. Det gods, som nogen på den måde køber eller sælger, skal fortages halvt til kongen og halvt til byen«.

»Ulovlige havne« hed det altså nu om alle anløbspladser ved kysten. Der måtte ingen handle, det skulle foregå i den rigtige købstad. Hvis det blev overholdt, ville al ud- og indførsel fra egnen være kanaliseret igennem Århus.

Så let gik det dog ikke. Herremændene blev ved med at udføre deres eget korn i hele 1400-tallet. I realiteten var det da også bøndernes handel, byen ville have fat i. Men skulle købmanden komme til bonden eller bonden til købmanden? For mange købmænd var det i hvert fald fristende at tage ud på landet med deres varer og gøre en god byttehandel med bønderne. Byen som helhed var på den anden side mere interesseret i, at omsætningen foregik på byens torve.

Igennem 1400-tallet prøvede de danske byers ledelser derfor at få dette såkaldte landkøb standset. Der blev udstedt forbud igen og igen; men netop de mange gentagelser tyder på, at det kneb med at få dem overholdt. Det lykkedes ikke for byerne at få eneret til al handel. I stedet prøvede man så på at få særlige rettigheder i området nærmest ved byen. I 1505 gav kong Hans Århus by det privilegium, at ingen fremmed købmand måtte handle med bønderne på landet i en omkreds af 4 mil omkring byen. Men så føjede han til »dog undtaget de privilegier og friheder, som vi har undt og givet vore kære borgere og undersåtter i Horsens, Randers og Grenå«.

I det samme privilegiebrev opnåede Århus by som en af de første i landet at kongen forbød, at bønderne handlede med adelsmænd, med præster eller med andre bønder. »Men en borger må købe og sælge med anden borger«. Det var nok heller ikke til at få overholdt. Men selve det, at borgmester og råd pukkede så stædigt på kravet, viser os, at byboerne havde fået en ny og anderledes selvsikker forestilling om deres egen rolle.

I det standsopdelte samfund var byens købmænd og kun de specialister i handel. Derfor burde de efter deres egen mening også have eneret til at drive handel.

»De, som med dem skatte«

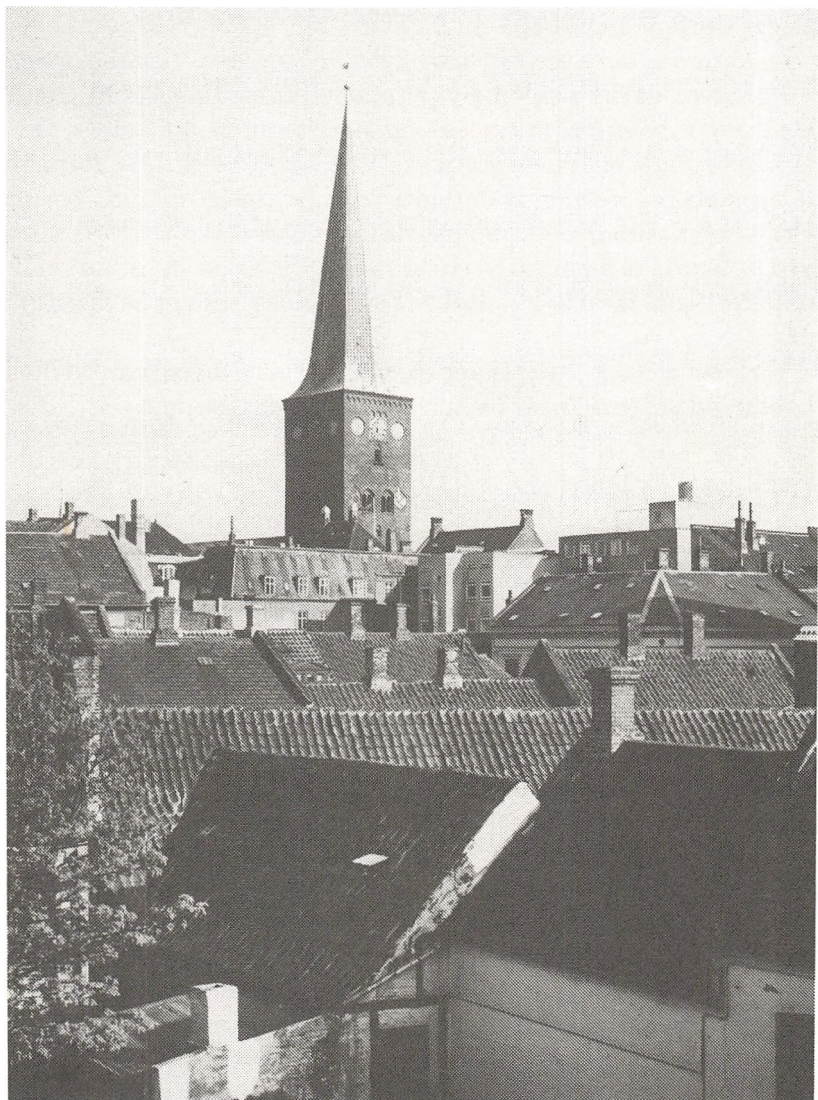
Efter de toneangivende borgeres mening var byen nu en købstad med rettigheder, der skulle respekteres. Det gjaldt også indadtil i byen.

I 1475 henvendte bystyret sig til kongen og fik ham til at udstede en forordning, der skulle forhindre, at »vore kære borgere og undersætter i vor købstad Århus« havde »fordærv og hindring af hinanden«. Derfor blev det forbudt byens håndværkere at tjene føden ved andet end deres eget håndværk. Håndværkere skulle lave håndværk, og købmænd skulle holde sig til »ret købmandskab«. Ganske særligt blev det forbudt, at håndværkerne bryggede øl og solgte det ud af huset »i tøndetal eller kandetal«.

På den måde blev der mere og mere forskel på borgerne. Nu var det købmændene, der var de fineste, og også dem, der bestemte. Allerede 1422 havde kongen bestemt, at det overalt i landet skulle være sådan, at kun købmænd kunne komme i byens råd. I Århus blev det på samme tid sådan, at byrådet udpegede sine egne medlemmer. De to borgmestre udpegedes stadig af kongen, der dog vist tog hensyn til byrådets ønsker. Fra o. 1450 blev det skik, at borgmestrene beholdt posten, til de døde. Den forordning, der forbød håndværkerne at handle med øl, bestemte også, at ingen købmænd måtte gøre det »uden de, som med dem skatte«. Det fandt man rimeligt, for byens skat var en fast sum, som bystyret fordelte på borgerne. Derfor skulle også kun de, der var med til at betale byens skat, have lov til at tjene penge på byens handel.

Det allerstørste handelsforetagende i byen havde imidlertid i flere hundrede år været kirken og dens mange institutioner. I tidens løb havde de modtaget et stort antal privilegier fra de skiftende konger, som fritog dem fra at betale skat. Det fandt købmændene ikke særlig rimeligt. De oplevede nu præsterne som en slags konkurrenter. Helt galt blev det, når en gejstlig købte et hus i Århus og erklærede, at det så ikke længere skulle betale sin andel i byskatten.

I 1488 sendte Århus to rådmænd til kong Hans for at beklage sig over den trafik. Kongen gav dem ret og udstedte en forordning om, at fra nu af skulle i alle landets købstæder den, der



Højt over byens lave tage kunne man se det ca. 90 m høje tårn stræbe mod himlen til ære for Gud og Sct. Clemens. På tårnets vestside ses til højre for glæmhullerne ind til klokkerne Sct. Clemens symbol, ankeret. Men til venstre ses biskop Jens Iversen Langes våben, de tre roser. Tårnet var også til ære for ham.

købte en gård, »gøre til kongens og byens tyngde så fyldest, som den gjorde, der gården solgte«. Ville præster og kanniker ikke rette sig efter det, kunne bystyret foretage udpantning, som hos andre dårlige betalere.

Det havde været utænkeligt på Peder Vagnsens tid. Men stemningen var dårlig mellem bystyret og kirkens folk i 1400-årene. Den nye tids købmænd boede ligesom kannikerne i store, flerlængede gårde og havde mange folk i deres tjeneste. De opfattede byen som det økonomiske midtpunkt i et stort opland. Derfor skulle byen tilhøre dem, der havde taget borgerskab. Det fik man ved at betale et beløb til byens kasse og få sit navn indført i en protokol, som man begyndte af føre i 1470, og som er bevaret til i dag.

Kirkens mange bygninger og mennesker i byen var, syntes købmændene, nærmest i vejen for deres virksomhed.

Ufred

Det var nok mest de rige købmænd, der sad i byens råd, der var irriterede på bispem og præsteskabet. Hvad jævne folk, der ikke boede i købmandsgårdene, men sad til leje i de mere beskedne boeder langs byens gader, tænkte, ved vi ikke noget om.

I mange situationer prægede den spændte stemning dagliglivet i byen. Det meste er gået i glemmebogen. Men nogle episoder der omtales i bevarede dokumenter, afslører, hvad irritationen mellem parterne kunne føre med sig.

Det meste havde karakter af drilleri mellem trættekære naboer. Det gælder bl.a. den strid, vi hører mest om.

Den drejede sig om grænserne for byens mark. Den strakte sig på sydsiden af åen, hvor der nu lå et kvarter af byen, der kaldtes Brobjerg, ud til herregården Havreballegård (senere Marselisborg). Havreballegård tilhørte bispem. På nordsiden af åen havde kirken fæstegårde i Hasle og Vejlby. Omkring 1400 var byen uenig med sine naboer om, hvor skellene gik. Det endte med, at man fik dronning Margrethe til at fælde dom i sagen. Hun udstedte et dokument med en detaljeret beskrivelse af skellene bymarken rundt. Der blev dog ikke fred af den grund. I over

100 år skændtes man så om, hvor det egentlig var dronning Margrethe havde bestemt, at skelmærkerne skulle være.

Nye muligheder for nabokævl fik man, da bystyret ville bygge sig et rådhus. Det skulle ligge på byens torv lige foran domkirkens hovedindgang. Det var muligvis i sig selv en provokation. Men kirken havde ret til grunden, og forlangte og fik en årlig afgift for både torvepladsen og rådhuset. Omsider i 1496 ordnede man sagen ved et forlig om, at byen skulle slippe for afgiften. Til gengæld skulle nogle gejstliges gårde så slippe for at betale skat til byen uanset, hvad kong Hans havde bestemt.

Fra 1488 er bevaret et højtideligt forlig mellem byen og biskop Ejler. Borgmester og råd klagede over, at fire af bispens svende havde generet »borgere og borgersker«. Bispens holdt imidlertid hånden over sine folk. Så de skulle slippe for straf. Til gengæld lovede bisp, at forseelsen ikke skulle gentage sig, og at køb og salg af korn »med præster eller bisp Ejlers svende og tjenere« herafter ikke skulle finde sted.

Det var åbenbart sagens kerne. De pågældende havde hjulpet bisp med hans kornhandel. Den ville købmændene have stoppet, så kunne de godt se bort fra lidt vold mod nogle borgere.

Borgermentalitet

Byens forlig med bisp Ejler blev indgået året efter, at han havde fået domkirkens hvælvinger færdige og sat sin indskrift på dem. Bystyret hæftede sig åbenbart mere ved hans kornhandel end ved hans fromhed.

Kirkens folk og borgerskabet adskilte sig mere og mere ved en forskel i livsstil. Borgerne havde udviklet deres egne leveregler. Det fik ikke mindst folk at mærke, der afveg fra dem.

En vinternat i 1479 overnattede en yngre mand, der hed Mikkel Andersen, sammen med tre mænd fra Hammel i Nis Pedersens gård i Århus. Næste morgen manglede værten et sværd og to lagener og beskyldte Mikkel for at have stjålet dem. Da Mikkel benægtede det, hentede Nis Pedersen byfogeden. Få dage senere dømte borgmester og råd Mikkel skyldig i tyveri. Han blev hængt i byens galge på Store Torv.

Måske har dog nogen rejst tvivl om hans skyld. For efter henrettelsen fik man fat i tre bønder fra Lisbjerg, der for bispens domstol bevidnede, at Mikkelt fortjente sin skæbne. For han »var en berygtet tyv siden han var 12 år gammel« og »stjal både flæsk, pølser, mad og korn« fra den bonde, han tjente hos i Lisbjerg.

Så var det i orden, at borgerne havde været meget hurtige til at hænge manden. For Mikkelt Andersen havde krænkelt selve grundideen bag byens nye velstand: den enkelte borgers ret til at eje det, han selv havde tjent.

Kirkementalitet

Borgerne var bjergsomme. Derfor skulle Mikkelt Andersen hænges. 1400-tallets bisper var også bjergsomme. De samlede på jordegods. Efter deres egen opfattelse samlede de imidlertid ikke til deres eget bedste, men for et højere formål. De midler, de fik ind, blev uden smålighed givet ud igen til ære for Gud.

Frem for alt brugte bisperne i 1400-tallet deres rigdom på at ombygge domkirken. Den helt forandrede domkirke, der kom ud af det, var som én stor demonstration af, hvor forskellig kirkens tankegang var fra de nærlige købmænds.

Domkirken blev 93 m lang og var (og er) Danmarks længste kirke, og først og fremmest blev den forhøjet til en bygning i gotisk stil, hvor lyset vældede ind ad de elegante spidsbuede vinduer. Lysvirkningen under de høje hvælvinger kan opleves i kirkerummet den dag i dag. Den må have været overvældende i en tid, hvor selv den største købmandsgård var lavloftet og mørk. Set ude fra må ikke mindst kirkens tårn have gjort indtryk. I dag er det 92 m højt. Spiret var lidt anderledes i 1400-tallet, men højden nogenlunde den samme. Enormt højt har det knejset over det lille rådhus, der lå tværs over Store Torv ved dets fod. Ude fra byen kunne man også se, hvem der havde ladet dette utrolige værk rejse. På tårnets vestside ses endnu to murede symboler, et på hver side af åbningerne ind til kirkens klokker. Det ene er et anker, det andet tre blomster. Ankeret er Sct. Clemens' symbol; blomsterne, tre roser, er adelsslægten Langes våben.

For det var bisp Jens Iversen af denne slægt, der sad på Sct. Clemens stol, da tårnet og det meste af nybygningen blev opført.



Den gudsrige kirke førte sit forsvar på domkirkens vægge. Sct. Mikael vejer en frelst sjæl, som ikke tre djævle kan tynde ned. Kalkmaleri fra begyndelsen af 1500-tallet.

Han var kongens mægtige rådgiver og lånte ham også penge. I sin bispetid 1449-82 havde han i Østjylland en magt som en lokalfyrste.

Jens Iversens domkirke skulle symbolisere Guds og hans kirkes totale overlegenhed over de små mennesker omkring den. Sådan skal man nok også forstå mange af de malerier, der blev malet på kirkens mure i Jens Iversens og hans efterfølgeres tid. De skulle holde folk, der ikke kunne læse, fast på kirkens verdensbillede. Det blev ekstra nødvendigt, fordi byens ledelse åbenbart interesserede sig mere for at sætte præsterne i skat end for at leve livet som en bodsgang.



Biskop Jens Iversen lod endog sig selv afbilde på den fornemme altertavle, han i 1479 skænkede til domkirkens højalter. Bag ham ses apostelen Johannes.

Kvindementalitet

Ved den store ombygning fik domkirken også en ny altertavle. Den blev fremstillet på et stort internationalt værksted i Lübeck. I dag anses den for et af de overdådigste kunstværker, vi har bevaret fra middelalderens Danmark. Den 12 m høje tavle befinder sig stadig på sin plads i højkoret. Tværs over den står der (på latin):

»I Herrens år 1479 skænkede den ærværdige fader og herre i Kristus, Jens, biskop i Århus, denne tavle til Guds pris og til ære for Sct. Clemens«.

Jens Iversen henledte uden blusel opmærksomheden på sin egen person. Der er endda på tavlen et maleri, der forestiller ham selv. Det var noget nyt, når tavlen på denne måde pegede på en enkelt mand og hans indsats. For kirkens tankegang havde det ene afgørende ellers været at ære Gud. Nu gik det an at fremhæve det enkelte individ og dets liv. Det gjaldt ikke blot den fornemme bisp Jens' liv. Midt på altertavlen kunne folk se en figur, der i 1470'erne var udtryk for en revolutionerende holdning til tilværelsen.

Hele tavlen rummer en overdådighed af bibelske malerier og udskårne træfigurer. Faktisk er der 3 tavler snarere end en, fordi dens enkelte fløje kan drejes, så der kommer helt andre sider frem. Almindelige folk kunne dog ikke komme tæt nok på tavlen til at se alle disse detaljer. Men selv langt nede i kirken kunne man se, at lige i midten af den tavle, der vistest på kirkens største festdage, stod der to kvinder med et lille barn. På den ene side af dem stod Sct. Clemens med sit anker, på den anden Johannes Døberen, Jens Iversens navnehelgen. Men lige i centrum stod kvinderne. En stor moden kvinde lagde kærligt armen om en ung smilende kvinde, der legede med et lille barn, der sad på den stores arm.

Det var noget helt andet, end man var vant til at se forherliget og forgyldt i kirken. Her var jo ophøjet de varme følelser mellem mor og barn, der i gamle dage kunne få fortvivlede mødre til at søge hjælp ude ved Sct. Nicolaus kilde. Århuskvinder måtte nu få det indtryk, at kernen i alt det guddommelige, der var afbildet



Familieidyl på højalteret. Midtskabet i altertavlen fra 1479. Til venstre står Sct. Clemens med ankeret og til højre Jens Iversens navnefælle Johannes Døberen. I centrum familiesymbolet Anna Selvtredje: den hellige Anna med sin datter Maria og barnebarnet Jesus.

på altertavlen, var noget, de kunne komme til at opleve her i deres eget liv. Den store kvinde på figuren er den hellige Anna. Den mindre er hendes datter jomfru Maria, og barnet er Jesus.

I 1400-tallet blomstrede en Sct. Anna-dyrkelse op over hele Europa. På den måde bøjede kirken sig for følelsernes ret i menneskers liv. Og følelsernes hjemsted var i familielivet, der derfor nu måtte fremstilles som noget værdifuldt.

Tidligere havde kirken set helt anderledes på det. I en dansk prædikensamling fra 1300-tallet, siges der om kvinder og ægteskab, at »jomfruer er dronninger og kan sammenlignes med sol og guld. Enker er adelsdamer og kan sammenlignes med måne og sølv. Men gifte kvinder er som tjenestekvinder og kan sammenlignes med nat og jern«.

Det var et karakteristisk udtryk for den holdning, at ægteskabet var en anden rangs livsform, som var beregnet for dem, der ikke kunne magte at leve i seksuel afholdenhed. Det seksuelle måtte så accepteres i ægteskabet, men kun med det formål at få børn.

Nu var det imidlertid ved at blive et problem, hvordan man skulle forholde sig til disse børn. Nogle syntes, at det gik for vidt. I en prædikensamling fra begyndelsen af 1500-tallet formaner præsten menigheden, at »nogle forældre ødelægger deres børn med forkælelse, giver dem alt for fin mad og fine klæder og tænker nat og dag kun på, hvordan de kan skrabe flest mulige penge sammen til deres børn, så at børnene kan blive rige og store herrer, borgmestre og rådmænd«. Forældrene burde i stedet opdrage deres børn og give dem ris for deres sjæles frelses skyld.

Sådan noget var dog kun gammeldags præstepræk. Kirken havde forlængst selv givet efter for den nye holdning til børn. Det skete med Sct. Anna-dyrkelsen, der gjorde selve familielivet helligt. For den hellige Anna hjalp »selvtredje«. Hun fremstilles altid sammen med sin datter og dattersøn. Det var følelsesfællesskabet mellem 3 generationer, man nu tilbød. Midt på højalteret i Århus domkirke.



Den nye tids ånd trængte også ind i dominikanerklosteret. I de første år af 1500-tallet fik klosterkirken en pragtfuld ny altertavle, der var fremstillet af billedskæreren Claus Berg. Et af dens malerier forestiller Anna Selvtredje. Tavlen står idag i Vor Frue Kirke.

Slutspil

Når kirken dyrkede den hellige Anna indrømmede den, at der kunne være noget værdifuldt ved menneskelivet her på jorden. Først i 1500-tallet kom der nogle præster ved domkirken, som sagde, at Guds storhed simpelthen viste sig i, at han havde skabt en vidunderlig verden til menneskene.

En af dem var Morten Børup, der var kirkens kantor til 1526, og som tillige tog sig af den ikke nær så ansete opgave at lede undervisningen i Katedralskolen. Han havde åbenbart talent for begge sine opgaver. En gammel katedralskoleelev fortalte sidst i 1500-tallet, at »foruden mange skuespil skrev han en dejlig ode til den yndige forårstids komme, som han lod disciplene synge, når de den første dag i maj bragte vårens første blomster og blade ind til byen«.

Oden hed på latin »In vernalis temporis«. Den synges stadig i Århus. Dens melodi spilles af klokkespillet i det nuværende Århus rådhusårn. På dansk lyder det første vers:

Når den unge forårsdag
kommer med sin ynde,
og når vintrens nederlag
svalerne forkynde,
hav og mark og grønne lund,
vinker ud fra muren;
luften strømmer sund og varm
kraften svulmer i hver barm,
genfødt af naturen.

På Morten Børups tid faldt den 1. maj 10 dage senere på året end nu, fordi man endnu fulgte den såkaldte julianske kalender. Den dag må katedralskoledisciplene være gået ud i byens skov, Rissskov, lige nord for byen, for at hente de blomster og grene, de bar i procession ind til byen. D. 11. maj er Rissskov med sikkerhed sprunget ud. Man kan let forstå, at den kunne inspirere Morten Børup til at åbne sine bysbørns øjne for verdens skønhed.

Det mente han også, at de kunne trænge til. Morten Børup havde selv været elev i Katedralskolen og derpå studeret videre i



Fra det livsglade 1500-tal stammer domkirkens mærkeligste kalkmaleri. Er trænehalsmanden med træben og landsknægtvåben ment som en afskrækkende figur? Idag virker han som en vittighed.

København og i Tyskland. Han vendte tilbage til Århus først i 1490'rne, kort før bisp Ejler, der aldrig kunne holde fred med bystyret, nedlagde sit embede i ærgrelse. På den tid skrev Morten en latinsk vise med et vers om hver af Danmarks bispestæder. Om Århus skrev han.

Nu, saa skal du aldrig høre
Harpen, A a r h u s, dig til Pris!
Thi din Fører vil du føre
I Morads på Stimandsvis.
Det er svedne Kræmmerfnis,
naar du roser dig som viis.
En retfærdig, højærværdig
Kirkens Hyrde tør du styrte
i et lumsk beredt Forlis!

Kirkens hyrde, det var bispen. Den lærde Dr. Morten, der kunne skrive både lystige skuespil og lyriske digte, foragtede åbenbart de nøjeregnende borgere for deres kræmmertankegang. Morten Børup udtrykte kun respekt for en ting: lærdom i de ædle kunster. Den fandtes især i den store stad København med dens nye universitet. Med særlig foragt talte han om Odense, fordi dens domkapitel bestod af ulærde munke og ikke af rigtige præster. Ligesådan var det i Børglum, der oven i købet var et lille hul ved verdens ende.

Moderne dannede præster som Morten Børup så åbenbart ned på almindelige munke.

Poul og Poul

I 1530 kom en mand, der hed Poul Ræff til Århus. Han havde været knyttet til universitetet i København og endda været dets rektor. Nu havde han fundet en mere moderne måde at udbrede sine tanker på end at holde forelæsninger for studenterne. Han havde købt sig et bogtrykkeri.

Det var en god ide af Poul Ræff, for trykkerierne var tilsyneladende ved at ændre hele verden. I hvert fald havde de på få år gjort tyskeren Martin Luthers kritik af kirken kendt over hele



Livsglæde i klosteret. Fløjtespiller malet i 1517 i et af dominikanernes brugsrum, som idag er klosterkirke.

Europa. I 1524 blev Det nye Testamente trykt på dansk. Nu dukkede de lutherske prædikanter op i mange danske byer. De sagde, at folk kunne lære at læse Guds ord selv og ikke behøvede den katolske kirke til at forklare det. I Århus havde der været uvilje mod bispen og hans kirke i over 100 år. Derfor var der lydørhed i byen, da der dukkede folk op og hævdede, at de helt kunne undværes.

I første omgang gik det her, som så mange andre steder, ud over tiggermunkene. Byboerne kunne ikke lide dem, og det kunne moderne gejstlige som Morten Børup jo heller ikke. I 1529 forlod dominikanerne deres kloster i Århus. Sidst i 1400-tallet var der blevet bygget et karmeliterkloster på Brobjerg øverst i den nuværende Frederiksgade. Også det blev nu forladt af munkene.

Bogtrykker Poul Ræff var modstander af lutheranerne og havde i flere år brugt sit trykkeri til at udbrede katolske forsvarsskrifter. Netop derfor fik bisp Ove Bille ham til Århus. Ove Bille havde i mange år været en så mægtig mand i landets regering, at det kneb for ham at få passet bispeembedet i Århus. Men nu skulle der altså gøres noget for at stoppe lutheranerne. Til at skrive tekster, som Poul Ræff kunne trykke, fik bispen derfor fat i landets førende katolske skribent, karmelitermunken Poul Helgesen.

Mads fra Randers

De forladte klostres bygninger havde bisp Ove Bille overtaget. I Århus var han stadig sin kirkes enehersker.

Det var han ikke mere i Randers. Der havde bystyret antaget nogle lutherske prædikanter og afskaffet den katolske messe i kirkerne. Poul Helgesen fik nu hos Poul Ræff trykt nogle skrifter, der var udformet som breve til »Alle kristne mænd og kvinder, som bo udi Randers by«.

De fik at vide, at de havde ladet sig forføre til kætteri af »en forløben gråmunk broder Niels og af en selvgjort præst«, der hed Mads Lang. Han kaldes selvgjort, fordi han ikke var præsteviet af en biskop. Poul Helgesen beskyldte de to for at nedbryde al

øvrighed, magt og ære og for at gøre »alle folk lige mægtige, ærlige, værdige og gode« i al slags tjeneste. »De regner til én stand alle mennesker, paver, bisper, præster, kejsere, konger, hertuger, grever, ædel og vædel, skøger og skalke«.

Kritikken hjalp dog ikke. Randrusianerne indbød Poul Helgesen til at komme til Randers og diskutere, så kunne borgmesteren afgøre, hvem der havde ret. Poul Helgesen svarede, at de to kunne komme til Århus, så skulle han gerne diskutere i nærværelse af bisp Ove Bille.

Så det blev ikke til noget. Kirkestriden blev ikke afgjort med argumenter og hverken i Randers eller i Århus. Den blev afgjort med magt i København.

I 1536 vandt den lutherske kong Kristian 3. en borgerkrig, der havde varet i 3 år. Han fængslede bisperne, deriblandt Ove Bille, og erklærede dem for afsat. Bispegodset blev inddraget og gjort til kongens. I stedet for bisperne indsattes nogle lutherske tilsynsførende præster, der fik titlen superintendenter. Til embedet i Århus udpegede kongen Mads Lang, den selvgjorte præst fra Randers.

Byen uden bisp

Århus var vokset med sit bispesæde. Til sidst havde det været både kongen og borgerne en torn i øjet, at bispestolen var herre over en stor del af Østjyllands produktion.

Derfor havde kongen inddraget bispegodset. Byens købmænd mente uden tvivl, at det også ville være til fordel for dem. De havde længe været irriterede over den konkurrerende virksomhed i bispegården Glarbjerg. Den lå nord for domkirken og var ligesom så meget andet blevet bygget endnu større i Jens Iversen Langes dage. Nu blev den lukket. Mads Lang blev henvist til at bo i en mere beskedne kannikebolig på sydsiden af domkirken. Han skulle være præst og ikke godsejer.

Så måtte fremtiden vise, om Østjyllands produkter stadig ville komme til Århus uden en bisp, der kunne suge dem til hovedstaden i sit lille rige.

Ligesådan måtte fremtiden vise, hvordan det ville gå med menneskene. Skulle de nu for alvor slippes løs i deres eget liv?



Den selvgjorte præst fra Randers, der blev biskop i Århus. Den første lutherske superintendent Mads Lang. »Han var kyndig i den rene lære og kaldet ved ordet«, står der på hans gravsten i domkirken.

Poul Helgesen havde jo siddet i Århus og skrevet, at Mads Lang og hans lutheranere ville nedlægge al øvrighed og gøre alle mennesker lige. Nu var Poul Helgesen rejst og Mads Lang kommet til Århus. Nu kunne århusianerne få at se, om Poul Helgesen havde haft ret i sin spådom.

Det havde han ikke.

Standssamfundet 1540-1850

Vi er i dag individer i et samfund i hastig forandring. Forandringerne præger alting: priser, lønninger, huslejer, de ting vi omgiver os med, de miljøer vi bor i, de ting vi klæder os i, de holdninger vi strides om, den kommunalbestyrelse eller regering, der råder for os. Slet så hurtige og omfattende var forandringerne ikke i Århus i de godt 300 år mellem 1540 og 1850. Nok var der tale om ændringer, også drastiske og pludselige ændringer i både det kollektive liv - der var f.eks. storbrandes eller pestens hærgen - eller ændringer i den enkeltes liv - det *kunne* lade sig gøre at arbejde sig op i samfundets sociale hierarki eller at styrte ned i dets bund. Men på en række afgørende økonomiske, sociale og dagligdags områder skete ændringerne meget langsomt. Så langsomt at de ikke anedes eller opfattedes af den enkelte generation eller af generationer af byens borgere. Dette fravær af fart i datidens samfund gør det rimeligt, at denne lange fase af byens historie behandles under et. Hverken 1540 eller 1850 markerer noget skel i byens historie. Men der kan skelnes en række betydende ændringer i tiårene der omkring: 1536 den katolske kirkes sammenbrud og dets virkninger i bispestaden; 1850 det nye kapitalistiske samfund på hastig fremmarch.

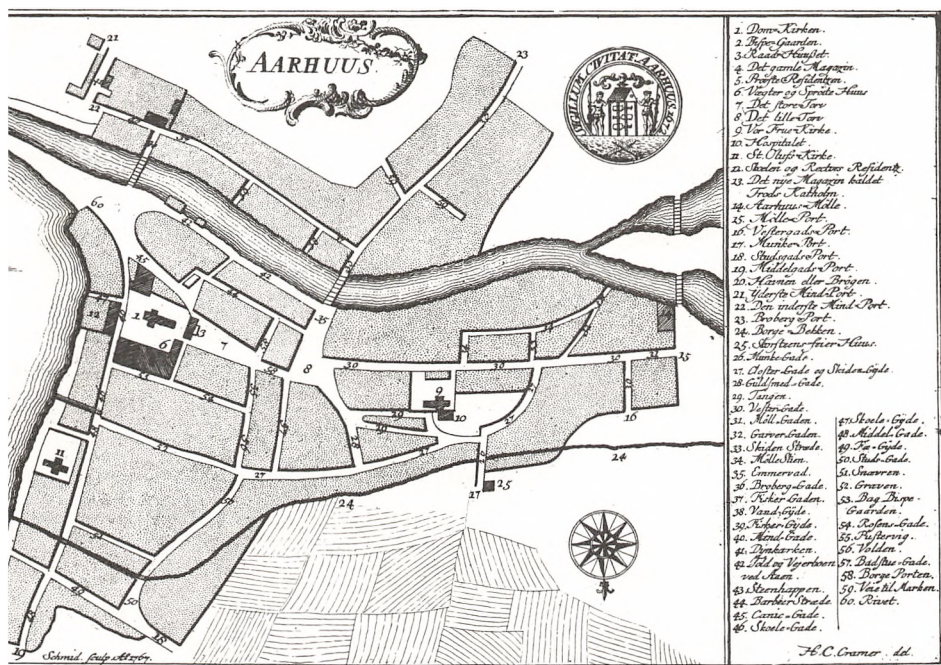
Forvist til Århus!

I august 1676 dømtes Jørgen Fogh, borgmester m.m. i København til at miste sine ejendele, få hugget to fingre af, stå et kvarter i halsjern, føres ud af København af bøddelen og evigt forvises fra riget. Fogh var blevet dømt for bestikkelse begået under hans svoger Peder Griffenfelds magtperiode. Nu mistede han sammen med svogeren al position og indflydelse. Dog blev den hårde straf formildet til forvisning til Århus. Men en straf var det altså stadig set fra magtens centrum. Hvad var det da for et Århus, den dømte Jørgen Fogh blev sendt til?

Nogen oplyst by var det i bogstaveligste forstand ikke. På Foghs tid henlå byen i totalt mørke om natten, mens der i København ved nattetid var 600 tranlamper i funktion. Først i 1750 anskaffedes 2 gadelygter til hele Århus, 5 i 1805 og 40 i 1820. Endnu i 1830'erne var man kun nået til, at lygterne tændtes om vinteren -

når kalenderen ikke angav måneskin. Det var de søvnige tranlampers tid. Man måtte fortsat have sin egen håndlygte med vednattetid. Og nok var Århus en købstad, men det hindrede ikke, at svin eller flokke af høns, gæs og ænder strejfede frit rundt i gaderne eller at hundredevis af kreaturer blev drevet gennem byen til bymarken. For mange husstande var andel i bymarken eller haver et væsentligt led i husholdningen til ind i 1800-tallet. Husdyrene svinede på gaden. Andet kom til, »spøl og anden behagelig dampende væske i rendestenene fra brænderierne«, som en københavnerfrue fremhæver om Mejlgade omkring 1850.

I dag er byer på 4000 indbyggere blandt de mindste i Danmark. Før 1800 var det de største, når der ses bort fra København. Og



Kort over Århus i Pontoppidan: Danske Atlas IV 1768 udført af århusianeren H.C. Cramer (1699-1764). Nord vender nedad!

Nr. 25 var natmandens bolig. Nr. 27 Skidengyde er senere omdøbt til Grønne-gade. Nr. 44 Barberstræde blev senere til St. Clemensstræde. Nr. 49 Fægyde har skiftet navn fra Tværgade til Nørreport.

Århus var en af dem. Sammen med Ålborg, Ribe og Randers var den blandt Jyllands største byer. Nok var der tale om svingninger i folketallet, men dog således, at der i 1500-tallet og ved 1800 stadig var en befolkning på omkring 4000 i Århus. Først efter 1800 begyndte en jævn stigning. Det betød også, at bybilledet og gadenettet i sin grundstruktur stort set forblev den samme. Alt i alt omfattede byen ikke mere end omkring 30 gader og stræder og 800 til 900 store og små ejendomme. Århus' første vejviser er fra 1859 på et tidspunkt, hvor de hastige ændringer havde afløst stilstanden. Før den tid havde der ikke været brug for en vejviser. Byen var til at overskue. Man kendte hinanden eller vidste i det mindste, hvem der var hvem.

Århus var ikke den første danske by, den omrejsende turist ville aflægge besøg og berette om. Århus kunne ikke byde på de samme seværdigheder som København, Helsingør eller Roskilde. Byen var ikke begunstiget med størstiledede kongelige bygninger. Der var end ikke en kongelig residens i byen. Og de kirker, der bevaredes efter reformationen, forfaldt og bød ikke på fornemme kongelige begravelser. Derimod havde domkirken fra 1772 en særlig attraktion i nordmanden Chr. Jacobsen Drakenberg. Han, der skulle være blevet 146 år gammel, blev begravet under pomp og pragt i et af kapellerne. Hans tørrede lig vist siden frem der. Det fik først ende i 1840 på foranledning af dronning Caroline Amalie. »Den gamle mand skulle have fred i sin grav«. Måske var det godt det samme, at den gamle - men ikke så gamle - svindler, drukkenbolt og slagsbror fik fred. Under den nye samfundsudvikling kunne han ikke længere tjene folket, som forbillede. Imidlertid mistede byen en af sine få seværdigheder på den måde. Hvad man derimod ikke kunne tage fra byen var, at den lå så smukt ved Århus bugt.

Århus hørte heller ikke til de købstæder, der drog landsdelens adel til sig i større tal. Kun en enkelt betydelig adelsgård kan nævnes, »Trods Katholm« i Mindegade. Den lod Christence Bryske opføre i 1606.

Hvad enten man nærmede sig byen fra havet eller ad landevejen var det første, der faldt i øjnene den kolossale domkirke, der hævede sig op over alle de tætliggende strå- og tegldækkede



Volden, en af de få gamle brolagte gader, der med sit snoede forløb, har formået at bevare en del af sit særpræg. Foto 1965.

huse. For at komme ind i byen fra landevejene skulle man passere bymuren gennem en af byportene. Bymuren og havet dannede købstadens grænser. Havde man passeret den, havde man bevæget sig fra én økonomisk enhed til en anden, som når vi i dag overskrider en landegrænse. Der gjaldt helt forskellige regler for den virksomhed, der måtte udøves uden for og inden for bymuren, og Århus havde som købstad sine særlige rettigheder.

Det ligger allerede i ordet »købstad«, at det var et sted, hvor der handlede. Det første man så inden for byportene i de gader, der førte til torvene, var tætte rækker af købmandsgårde. Alene i Vestergade var der 17, i Mejlgade 16, i Studsgade 10, i Frederiksgade 9, på Store Torv 8 og i Skolegade 7 købmænd ved 1840. De boede her for at kunne modtage oplandets bønder, med hvem handelen var af afgørende betydning. Mindre iøjnefaldende og

langt mere ydmyge boliger omgav købmandsgårdene: det var de dårligere stilledes lejevåninger og håndværkernes huse, der forenede bolig, værksted og butik i et.

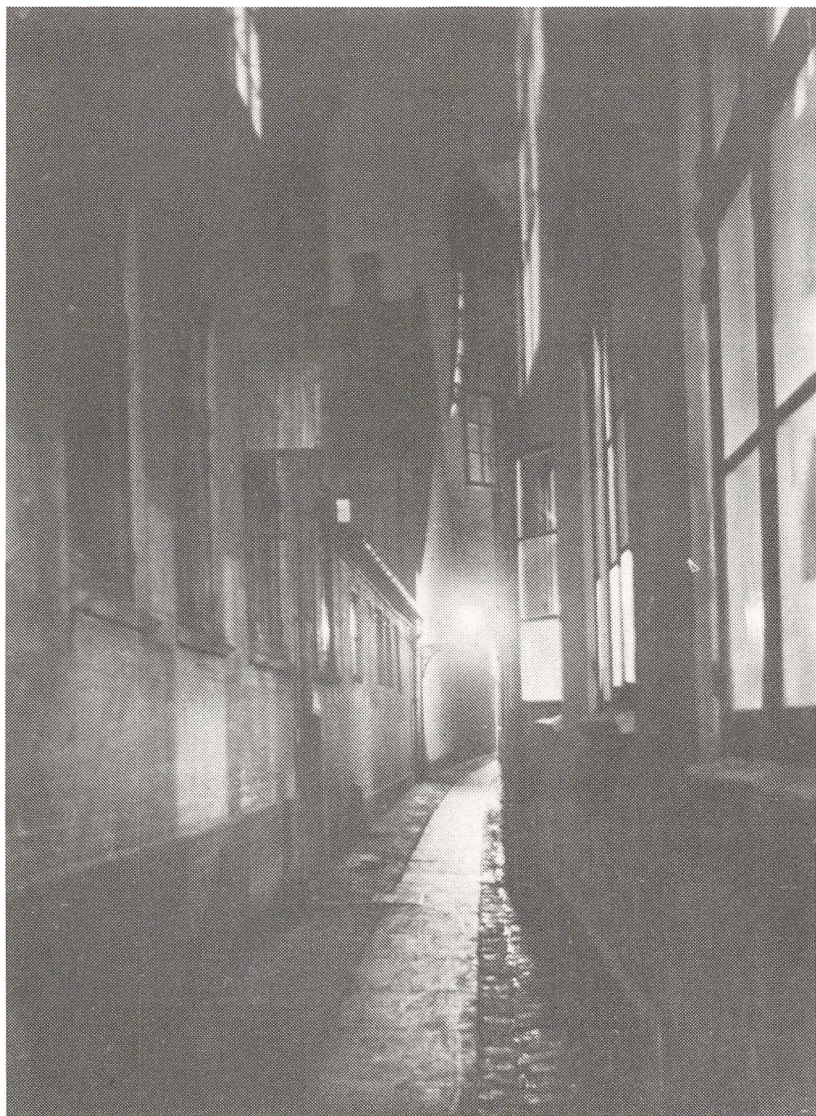
Bevægede man sig til fods rundt i byen i de slet brolagte gader med deres snavs og affald kunne en sightseeing være overstået på en dag. Man ville have haft god tid til at se både kirkerne, rådhuset og de andre kommunale bygninger, samt galgen og de øvrige strafferedskaber på Store Torv. Nej, noget særligt var der ikke ved Århus' ydre. Der blev ikke spildt unødvendige penge på udsmykninger af købmandsgårdene eller bygget mange prangende stenhuse, der kunne imponere den fremmede og vække naboens misundelse. I Århus viste man mådehold mere tvunget af nødvendigheden end, fordi man ikke også her gerne ville bygge flot. Også på den måde var Århus en gennemsnitlig købstad blandt andre.

Nogen dramatisk historie af den slags, som har sat sig spor i Danmarkshistorien, kan byen heller ikke opvise i årene mellem 1540 og 1850. Indbyggerne var hverken mere oprørske, initiativrige eller lærde, end tilfældet var i de andre store købstæder. Århus ventede endnu på at skille sig ud. Det er byens udvikling og dagligdagen i provinsen, vi i det følgende skal se nærmere på.

For øvrigt kom Jørgen Fogh aldrig mere til København. Måtte han end forblive i provinsen, var det måske en formildelse af straffen, at den engang så mægtige mand fandt sin sidste hvile i Århus domkirke. Der er han endnu.

Standssamfundet: stilstand - afstand - husstand

Poul Helgesens frygt for, at reformationen ville medføre, at alle folk ville blive lige værdige og gode, og at standsforskellene ville forsvinde, at alle ville blive regnet til *en* stand, både konge og bonde, var helt ubegrundet. Det havde hverken været de danske reformatorers eller deres udenlandske forbilleders hensigt. Menneskene var lige for Gud, men det var ikke det samme som, at



Snevringen, smøgen mellem Studsgade og Mejlgade, fotograferet ved nat. En af de få smøger, der er tilbage og som kan give en fornemmelse af Århus på de søvnige tranlampers tid. Foto ca. 1925.

man ikke skulle kende sin plads på jorden, i samfundet. Statsmagten tydeliggjorde nu dette i sin lovgivning. Med love og forordninger søgtes det feudale samfunds sociale hierarki fastfrosset.

I domkirken indtog man sin plads efter hvilken social »stand« og hvilket køn, man tilhørte. Øverst lensmanden og senere amtmanden som kongens repræsentant, derefter de gejstlige, borgmestre og rådmænd, borgerskabet og til sidst tjenestefolk, daglejere og fattige. Det illustrerer godt stændernes placering i det feudale standssamfund. Det er et samfund, der kan karakteriseres med 3 stikord: stilstand, afstand og husstand.

Stilstand

Hvert menneske havde sin faste og forudbestemte plads i samfundet. Pladsen var stort set tildelt ved fødslen. Det var familiebaggrunden og ikke personen selv, der var det afgørende. Social status arvedes. Menneskets rolle blev bestemt gennem tillagte og ikke erhvervede egenskaber. Livsløbet lå fast alt efter hvilket socialt lag, man blev født ind i. Sønnen fulgte faren, døtre giftede sig med mænd fra samme stand.

Tilgangen til de enkelte stænder skete ved indvandring til byen. Mange udenbys eller udenlandske borgere tog borgerskab i Århus som købmænd eller håndværksmestre; bønder eller husmænd fra oplandet blev daglejere, karle eller tjenere. Det var sjældent, at en håndværksmester blev daglejer og omvendt, men det kunne nok forekomme, at en daglejersøn blev håndværker og håndværkerens søn købmand. Der var en meget langsom standscirkulation, en så begrænset social mobilitet, at den var lig stilstand. Det var meget svært at bryde ud, at lave oprør, gå på tværs. Man kom da i konflikt ikke alene med de andre stænder, men i lige så høj grad med sin egen. Stilstanden herskede. Nogle forsøgte alligevel. De var undtagelserne.

Afstand

Den sociale afstand mellem samfundsgrupperne var afgrundsdyb og næsten altomfattende. Der var en enorm forskel i

indtægts- og formueforholdene, i levestandarden. Tænk blot på den mere end 300 m² store »borgmestergård« (nu i »Den Gamle By«), som har ligget på hjørnet af Lille Torv og Immervad (der er nu Magasin). Over for den syner de små lejevåninger på 40 m² kun lidt, men det synliggør godt afstanden mellem købmanden og håndværkssvenden, daglejereren eller enken. I standssamfundet var synliggørelsen af forskellene i det hele taget et centralt element. Der var en hel lovgivning, der regulerede de enkelte stænders påklædning, hvad de måtte gå i og hvornår. Udtrykket »klæder skaber folk« er fra denne periode. I kirkerne var man placeret efter stand: de fornemste forrest. En bedre plads i kirken var i sig selv et socialt avancement.

Tiltaleformen var standsafhængig: en datter af en standsperson, magistratsmedlem, købmand, fremtrædende embedsmand tiltaltes *frøken*, en almindelig pige af borgerskabet *jomfru*, mens håndværkssvendens eller daglejerens datter slet og ret var *pigen*. Afstanden mellem stænderne gjaldt også den personlige omgang mellem dem. De omgikkes hinanden i kraft af, at de var bærere af forskellige funktioner. Købmand og handelstjener, mester og svend, herre og tjener, foged og skattebetaler, præst og menighedsmedlem omgikkes i kraft af deres samfundsmæssige roller. Men livsførelsen foregik uafhængigt. Privat omgang var sjælden. Derfor kunne man, da de selskabelige klubber kom på mode, heller ikke der sidde sammen med hvem som helst. Den fine klub »Kronprindsens Klub« i Århus, som senere blev til »Polyhymnia«, omfattede højere embedsmænd og de mere velhavende købmænd. Det mere jævne borgerskab og håndværkerne måtte danne deres egen klub »Harmonien«, men heller ikke de indlod hvem som helst.

Husstand

De sociale lag var ikke kun ulige. Det drejede sig også om et magtforhold. Nogen herskede over andre. Stikordet husstand angiver arten af dette magtforhold. Der rådede et patriarkalsk forhold mellem herskabet og tjenestefolkene, mellem købmand og handelstjener, mellem mester og svend, mellem mand og

kvinde, mellem voksen og barn. Kendetegnende for denne patriarkalisme var, at den oftest fandtes inden for husstanden, og at der var direkte bånd mellem over- og underordnede, undertrykkere og undertrykte. I dette lå et vist ansvar. Den patriarkalske arbejdsherre kunne føle sig forpligtet til at sikre »sine« ansatte også uden for sæsonen eller hjælpe dem som gamle. Kun daglejerne var frie mænd uden for arbejdslivet. De var ikke tilknyttet en husstand, men ville de have arbejde, gjaldt patriarkalismen også dem. Opsætsighed blev ikke tålt.

I standssamfundet er det ikke meningsfyldt at beskæftige sig med menneskene, deres liv, historie og hverdag undet et. Dertil var forskellene for store. Der var mere, der delte, end skabte enhed. Det gjaldt også i bysamfundet. Derfor skal vi i det følgende først se nærmere på enkelte standsgruppers historie og materielle vilkår, før vi kommer nærmere ind på magtforholdene mellem dem. Udgangspunktet er det feudale standssamfund som en given ting.

Arbejdet i byen. Erhvervsgrundlaget

Redernes og købmændenes forretninger. De første fabrikanter

Handelen havde fra middelalderen været grundlaget for byens eksistens. Handelen skaffede ikke alene de daglige fornødenheder, men også det overskud, der muliggjorde et udbredt socialt liv i byen, at der var brug for håndværkere, for gæstgivere, for musikanter og brevbærere og mange flere. Byen levede af handelen, ikke af forarbejdning og produktion. Det sidste var helt og holdent afledt af det første. Alene af den grund var det noget særligt og vigtigt at være købmand. Havde man først slået sig op som købmand, var man indtrådt i byens øverste og ledende sociale lag. Men det var svært at få en anelig købmandsforretning igang. Ofte skulle der flere generationers bestræbelser til. Der

krævedes nemlig både forbindelser, penge og forretningstalent foruden en stor portion held. At det lykkedes for nogen er købmandsslægter som Thestrup, Basballe, Langballe, Malling, Liisberg, Herskind, m.fl. beviser for. Det var landbofamilier, der indvandrede fra oplandet og arbejdede sig op som købmænd i Århus.

Forbindelserne og pengene kunne skaffes ved et passende ægteskab med en datter af et veletableret købmandshus i Århus eller i en af de andre købstæder, man drev handel med. Oftest var det dog sådan, at et sådant ægteskab kun blev indgået mellem allerede veletablerede købmandsfamilier. Det var en vigtig forretningsdisposition at styrke sin virksomhed ved eget og børns giftermål ind i andre velstillede købmandsfamilier. På den måde udviklede købmandsaristokratiet sig. Det er kendt i Århus gennem hele denne periode. Navne som Worm, Basballe, Låsbye,

Gårdparti fra Købmand J.D. Rasmussens gård Frederiksgade 72. Foto 1896.



Malling, Raae, Funder, Schmalfeld m.fl. er alle købmandsslægter, der gennem generationer har været med til at præge byens liv.

At det krævede penge at etablere sig som købmand, fremgår alene af købmandsgårdene og deres størrelse. Størrelsen var ikke i første række et udslag af købmændenes trang til at imponere og at bo herskabeligt, selv om det selvfølgelig var en god reklame for forretningen. Købmandsvirksomhed krævede en masse plads, først og fremmest lager- og staldplads; plads til opbevaring, tørring og måske forarbejdning af de produkter, der skulle omsættes. Desuden skulle der være plads til købmandsfamilien selv og alle de ansatte, der indgik i husstanden: tjenestepiger, handelstjenere, gårdskarle, lærlinge m.m. Det kunne let løbe op til en halv snes personer i de store købmandsgårde foruden familien selv. Og selvfølgelig stræbte købmændene efter at bo og indrette sig i forhold til deres sociale status.

Det krævede erfaring og forretningstalent at være købmand. De indkøbte landbrugsprodukters oplagring og rette pasning var et problem, der krævede agtpågivenhed og meget arbejde. Det gjaldt særligt kornet. En regnfuld og våd høst medførte en stor risiko. Der stod en formue på spil, om et par skibsladninger korn fik en »tanke« af muggenhed og blev uegnet til eksport. Smørret skuldet æltes sammen. Kalve-, fåre- og vildtskind måtte spiles og tørres og huderne saltes. Lå priserne i dødvande, skulle der helst ventes med salg til et gunstigt tidspunkt indtraf, og markedet gav håb om profit.

Købmanden handlede med oplandets bønder og godsejere, der både var hans vigtigste leverandører og kunder. Det drejede sig for hver købmand om at få så mange bønder som muligt som kunder og at fastholde dem år efter år. Konkurrencen var hård ikke alene mellem Århus-købmændene, men også med købmændene i Randers og andre nærtliggende købstæder. Det gjaldt for Århus-købmændene om at få så stort et opland som muligt. I en bondehusholdning betød penge mere end tid og eget arbejde. Havde en bonde valget mellem at gøre en kort rejse til Randers og sælge sit korn til en lavere pris eller at gøre en længere rejse til Århus og sælge til en højere pris, valgte han det sidste.

Forretningerne mellem købmand og bonde afsluttedes gerne over et krus øl og et glas brændevin. I en del købmandsgårde bryggedes der øl og brændtes sprit samtidig med, at der blev drevet gæstgiveri. Kunne købmanden få bønderne til at købe deres øl og snaps hos sig i stedet for, at de selv stod for brygning og brænding, var endnu en avance reddet. Bønderne leverede så i stedet råvarerne til købmanden. Det blev i stigende grad tilfældet. Den gensidige afhængighed mellem bonde og købmand øgedes. Bønderne opgav i stigende omfang selv at videreforarbejde, hvad de frembragte. I stedet solgte de næsten alle deres råvarer til købmanden: korn, kvæg, æg, huder, smør m.m. Til gengæld modtog de tømmer, klæde, redskaber, indbo, salt, sæbe og forskelligt husgeråd. Efterhånden købte de også et stigende antal luksusvarer som sukker, krydderier, tobak, the og kaffe. Kontant afregning var der ikke tale om. Bonden og købmanden tingede om prisen og byttede varer. Bonden fik dog gerne en mindre kontant udbetaling. Det kunne også hænde, at han fik et forskud i varer eller penge mod pant i den kommende høst. Det bandt bonden til købmanden.

Købmænd og redere

Det var kun en mindre del af landbrugsprodukterne, som købmændene kunne afsætte til den øvrige befolkning i Århus. De måtte eksporteres til andre steder sammen med enkelte håndværksprodukter. Her kommer byens redere, søfolk og handelsflåde ind i billedet. I 1733 havde Århus provinsens største handelsflåde; et halvt hundrede fartøjer på omkring 600 laster til sammen. Ganske vist havde nogle storkøbmænd deres egne skibe og andele i andre, men de fleste sluttede kontrakt med en af de mange skippere om transport af deres varer.

En af dem var skipper Jørgen Lollick, der sejlede fast på ruten mellem Århus og København. På udturen havde han en last af korn, smør, kød, lærred m.m. samt træsko. Træsko var en århusiansk specialitet, der fandt udbredelse og afsætning også i en række andre danske byer. Hvad han bragte med tilbage kunne være vin, salt, te, silketørklæder og -strømper, knapper, sko, sli-



Købmandstype: Endnu i begyndelsen af 1700-tallet blev købmændene som her rådmand Søren Michelsen Malling (1642-82) fremstillet som fromme og ydmyge mænd på epitafierne i kirkerne. Udsnit af epitafium i domkirken.

bestene, tjære, sukker og tobak plus nipssager i lak og porcelæn til borgerhjemmene.

Det var helt overvejende byens egne skibe, der besejlede Århus havn. At se et skib i havnen fra København hørte i 1700-tallet til sjældenhederne. Med Århus som centrum sejlede byens egen flåde ud til andre danske, norske, og tyske byer. Skibene sejlede ikke alene med produkter fra byens eget opland. Handelsflåden var bl.a. blevet så stor, fordi der i et vist omfang fandt videreeksport sted til Norge.

Egentlig fjernhandel var ikke almindelig. Engang imellem var der tale om enkelte sejladsere til Østersøen, hertugdømmerne eller sydpå til Spanien. Vovede man sig længere væk skete det gerne som kompagnihandel, hvor risikoen var fordelt på mange interessenter. Det var f.eks. tilfældet med det 1782 oprettede »Århus vestindiske Handels Selskab«. Man ville som flere andre handelskompagnier prøve at profitere af uroen på grund af den amerikanske uafhængighedskrig. Det var i øvrigt at gå københavnerne i bedene. Fiaskoen for kompagniet var åbenbar efter ganske få år. I den handel var man ikke erfarne nok. De mange interessenter fra Århus og det øvrige Jylland, der mistede det meste af deres indskudte kapitaler, måtte trøste sig med, at »et sådant handels-selskabs natur er af en sådan beskaffenhed, at hvad der til en tid tabes kan en anden tid vindes«.

Handelens konjunkturer

Købmandsvirksomhedens succes var usikker og konjunkturbestemt. Gik bare en enkelt skibsladning tabt, kunne det betyde fallit. Derfor forsøgte købmændene at sprede deres varer på flere skibe. Fra 1600-tallet forsikrede de også lasten. En fejlslagen høst betød både, at der kom færre produkter fra bønderne, og at priserne steg. Og ingen af delene var i købmændenes interesse. Indtjente bønderne mindre, kunne de også aftage færre varer. Samtidig blev det sværere at sælge landbrugsvarerne udenbys, hvor man kunne risikere at skulle sælge i konkurrence med købmænd, der havde de samme varer til en lavere pris. Købmændene søgte at sikre sig mod prissvingninger ved at aftale faste

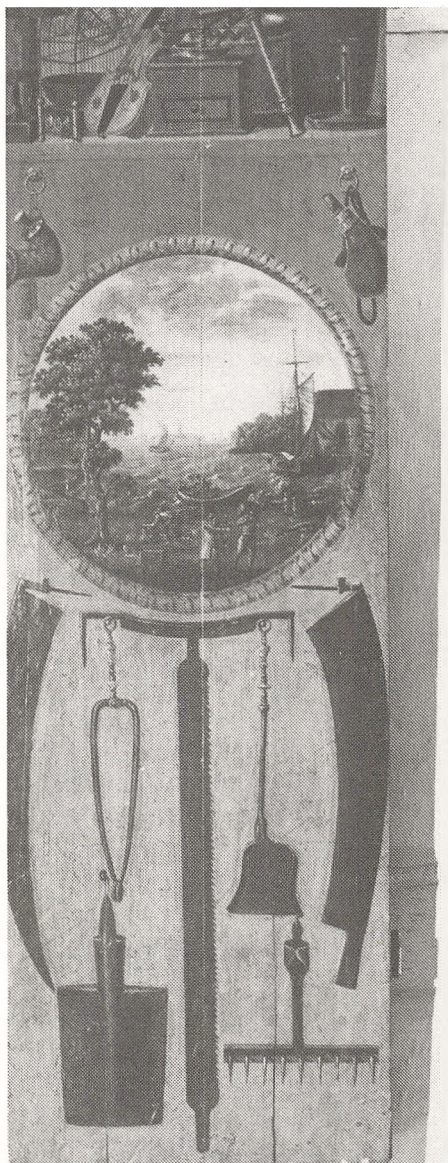
priser - et fast bytteforhold for bøndernes varer, hvilket let kunne gøre bønderne til sorteper.

Reformationen kunne være blevet et hårdt slag for købmændene i bispestaden Århus. Nu strømmede kirkelige indtægter ikke som tidligere til byen fra hele stiftet. De ny protestantiske bisper var kun at regne for beskedne embedsmænd mod de tidligere katolske. Men byen kom over reformationen takket være sit store opland, kronens brug af Århus som udskibningshavn, samt ikke mindst en stigende udenlandsk efterspørgsel. Især blev der handlet med hollænderne, for hvem købmændene blev mellemhandlere. Adelige godsejere, der tidligere helt eller delvist havde solgt deres produkter selv, overlod det nu til købmændene. Stor omsætning til stigende priser skabte en solid og i enkelte tilfælde hovedrig købmandsstand i byen. Fra købmændene sivede velstanden videre til håndværksmestrene. Der blev øget behov for tømrere og murere til byggearbejder og for snedkere, guldsmede, skræddere og mange andre til at stille behovet for luksusvarer, stadsmøbler, smykker, kander etc. Det er i denne periode, at flere af de store bindingsværkskøbmansgårde bygges, f.eks. Martin Becks gård (1593) og »Borgmestergården« (1597). De var borgerskabets sidestykke til adelens herregårdsbyggeri.

En typisk repræsentant for denne blomstringsperiodes købmandsfamilier er slægten Worm, indvandret fra Nederlandene. Før 1600 havde Worm i løbet af kort tid placeret sig som en af byens allermest fremtrædende slægter ved salg af danske landbrugsprodukter, korn og kvæg til Tyskland og Nederlandene. Forretningsmetoderne var hårde. Om en af Johan Worms transaktioner, der førte til påtale, udtales ønsket, »at kongen kan blive forskånet for sådanne slemme sager«.

Handelens blomstring holdt inde i 2. fjerdedel af 1600-tallet. De gentagne krige, indkvarteringer, pest og misvækst og især faldende priser på landbrugsprodukter og afsætningsvanskeligheder førte til en stilstand, der holdt sig stort set de næste 150 år. Det gjaldt det meste af provinshandelen, hvis vilkår helt afhang af landbruget. Statsmagten må bære sin del af ansvaret herfor.

Allerede i de sidste årtier før enevældens indførelse var statsmagten vokset kraftigt. De øgede udgifter til den nu permanente



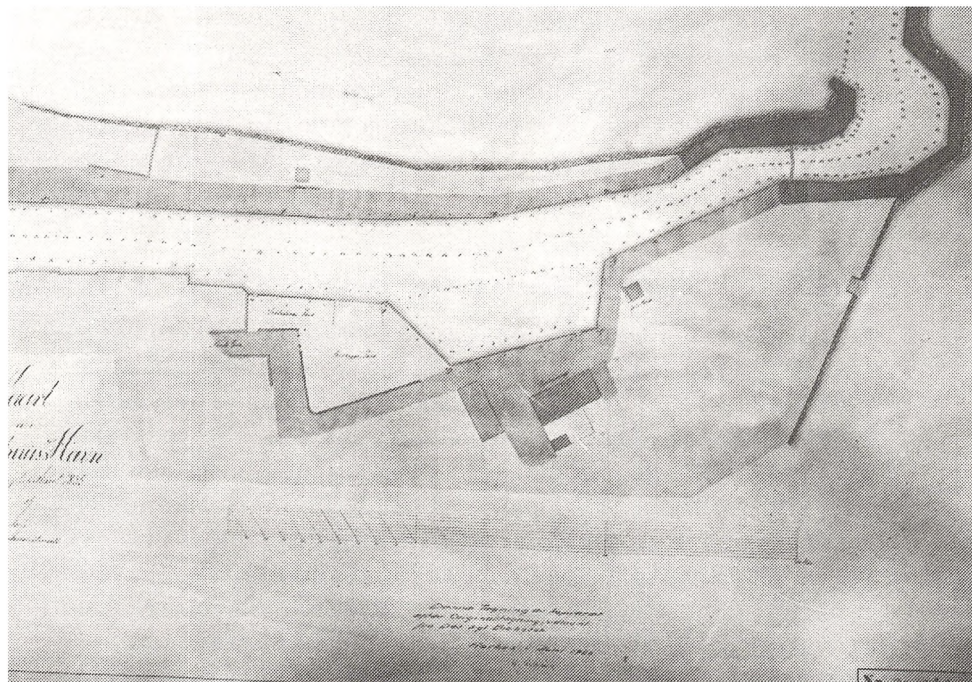
Dørskodder fra købmandsbutik i Mejlgade 50 (1800-tallets første del). Skodderne reklamerer for det varesortiment, der kunne bydes på: venstre skodde viser krydderier, frugt, bær, kemikalier m.m; højre skodde alle slags kolonialvarer, mark- og haveredskaber, musikinstrumenter, lysestager, kaffemølle, strygjern m.m. (nu i Borgmestergården i »Den gamle by«).

hær, til flåden, hoffet og byggeriet var blevet hentet hjem ved en øget beskatning. Nok ramte beskatningen ikke direkte købmændene så hårdt som andre. Men indirekte var virkningen den, at kunderne havde mindre at købe for. Og bedre blev det ikke under enevælden. Store summer opsugedes i provinsen for at blive brugt i København eller i det mindste med udgangspunkt der. Afstanden mellem provins og hovedstad øgedes. Det gjorde afstanden mellem provins- og hovedstadskøbmændene også. Det var hovedstadens købmandsaristokrati, der - sammen med få udlændinge - overtog alle statsleverancer. Her var de virkelig store profitter at hente. De gled helt provinskøbmændenes pengeasser forbi. Dermed være ikke sagt, at der ikke fremstod rige og efter provinsens målestok mægtige købmænd i Århus. Blot var de få, og det havde ikke den afsmittende virkning på bysamfundet som helhed.

I sidste del af 1700-tallet satte en ny vækst ind for handelen i Århus. Landbrugets krise afløstes af stigende produktion og afsætningsmuligheder. Englands nye industrialiserede storbyer skulle forsynes med fødevarer. Samtidig førte landboreformerne til intensiveret udnyttelse af jorden. Der kom flere landbrugsprodukter gennem byportene. Udslibningen af varer tog til. Den øgede omsætning gjorde det muligt at brødføde flere i byen. Århus' befolkning voksede støt efter 1800, og for købmændene blev der flere at handle med. Bønderne kunne købe flere og andre ting end tidligere. Indbyggertallet steg fra 4102 i 1801, til 6765 i 1834 for at nå 7886 i 1850.

De første fabrikanter

Udviklingen åbnede vejen for en ny slags købmand. Ham der også var fabrikant. Man nøjedes nu ikke med bare at forarbejde bøndernes produkter i købmandsgårdene. Der importeredes også andre. Tobakken var et af dem. Hurtigt måtte produktionen forlægges fra købmandsgårdene til egne bygninger, fabrikker. En fabrik, der beskæftigede 76 personer og som årligt forarbejdede 150.000 pd. tobaksblade anlagdes 1778 i Århus. På grund af sin størrelse var den en undtagelse. Som regel var fabrikkerne langt mindre. For øvrigt gik den store tobaksfabrik



Havnen var til ind i 1800-tallet en åhavn med moler bygget ud fra åmundingen. Først i 1855 lå det første egentlige havnebassin uden for åmundingen færdigt. Tegning af Jørgen M.R. Fønss 1835.

hurtigt konkurs, så der omkring 1800 kun var to små tobaksfabrikker i byen, samt købmand C.B. Fausings hesteoliemølle. Først ind i 1800-tallet blev kombinationen købmand og fabrikant mere almindelig.

Thomas P. Funder (1804-1860) var karakteristisk for den nys tidss købmand. Hans baggrund var i orden: hans far og farfar havde været fremtrædende købmænd i Århus før ham. Selv blev han student og juridisk kandidat, før han 1826 indtrådte i farens forretning. Han videreførte denne, der bl.a. omfattede byens største tobaksfabrik, fik andel i et teglværk, en cikoriefabrik m.m. Samtidig var han optaget af tidens liberale politiske strømninger og kulturelt interesseret. Funder blev medlem af byens borgerrepræsentation, blev stænderdeputeret i Viborg og sad i

den grundlovgivende forsamling, før han blev landstingsmand. Funder var en typisk repræsentant for det progressive borgerskab, der havde blik for, at det gik mod nye tider.

Og andre fulgte ham. Nye fabrikker grundlagdes, dampmaskinen kom til, men endnu i 1840'erne kunne fabriksskorstenene tælles på en hånd.

Blandt håndværkere og lavsbrødre

Den 4. marts 1700 var der marked i Århus. Folk var kommet til fra andre byer, Viborg, Randers, Horsens for at sælge bl.a sko, hatte og hattestof. De slog deres boder op og betalte byfogeden, hvad det kostede. Men »straks det var sket, da kom Århus' skomagere og hattenmagere og jagede os bort af markedet«, skrev senere oldermændene fra Viborg skomagerlav. Århus håndværkerne slog både de udenbys handlende og deres boder ned. Det var en alvorlig sag, ikke mindst da de udenbys havde fået tilladelse af borgmester Michel Malling til at handle en time eller halvanden. Affæren illustrerer den hårde konkurrence mellem håndværkerne i Århus og de nærliggende byer. Den illustrerer også en modsætning mellem håndværkerne og byrådet i Århus. Hvor håndværkerne ønskede de store markeder afskaffet eller indskrænket, ville byrådets købmænd have dem udvidet. Hvad der skadede håndværksmestrenes omsætning på grund af den udenbys tilstrømning til markederne, gavnede købmændenes. Modsætningen blev ikke mindre af, at det principielt var byrådet, der til op i 1700-tallet fastsatte priserne på håndværkernes varer. Problemet fandt heller ingen løsning i forbindelse med denne sag. Tværtimod - Århus håndværkerne måtte betale en bøde for overfaldet på de udenbys. Det har ikke mildnet deres indstilling: køb århusiansk!

Håndværket var som købmandsskab et privilegeret erhverv. Hvem som helst kunne ikke starte som håndværker i byen og heller ikke sælge sine varer der. Håndværket var omgivet af en række bestemmelser med det formål at sikre fagenes udøvere mod konkurrence. For at kunne udøve et håndværk i byen skulle man ganske som købmændene løse borgerskab. Efterhånden krævedes det også, at man forud havde taget mesterprøve. Det



Hjørnet af Mejlgade og St. Olufsgade, hvor adskillige håndværksmestre har drevet forretning. Til venstre i billedet hænger ud fra huset en forgyldt nøgle, der har fortalt, at her holdt kleinsmeden til. Det var ved 1870 H.P. Jensen, mens gården med porten i midten af billedet husede blikkenslager Grouleff og gavlhuset til højre herfor rebslager Guldmann. Foto ca. 1870.

forudsatte igen, at man først havde stået i lære fra 3 til 8 år, og derefter havde været svend i nogle år hos en mester. Mange svende benyttede den tid til at tage på »valsen« i udlandet. Man kunne nemt blive 30-40 år, før man selv blev mester, hvis man overhovedet blev det.

Mens man var lærling og svend boede man hos mesteren og kunne ikke være gift. Enkelte svende giftede sig alligevel, hvad der førte til deres udelukkelse fra svendenes lavssammenslutninger. En gift svend var fastboende i byen. Han kunne derfor ikke som de øvrige svende under en konflikt tvinge mestrene til eftergivenhed ved at nedlægge arbejdet og true med at drage til en anden by. Konfliktfrit var forholdet mellem mestre og svende

nemlig ikke. Lavsorganiseringen gav svendene en vis styrke. I 1760 kom det så vidt, at der var en egentlig strejke blandt skomagersvendene i Århus.

Det var en alvorlig sag at være udelukket fra svendebroderskaberne. De var en social forsikring i tilfælde af sygdom og alderdom. Ved månedlig betaling af »tidepenge« - datidens fagforeningskontingent - skaffedes pengene hertil. For øvrigt var det mestrene, der havde ansvaret for tidepengene, og ikke svendebroderskaberne selv. Efter 1660 anerkendte statsmagten end ikke svendebroderskaberne. Forgæves søgte staten både at opheve og forbyde svendelavene og deres forskellige optagelsesregler og traditioner. Men de modstod presset. Svendelavene var en selvstændig organisering, der med stærke traditioner ikke behøvede hverken statsmagtens støtte eller billigelse - og slet ikke når der som i 1700-tallet var mangel på svende. Det var først 1800-tallets stigende arbejdsløshed, der svækkede og nedbrød svendelavene. Statslige forbud hjalp fortsat ikke, forbud hvis formål det var at styrke mestrene i forhold til svendene.

Før 1800 var det ikke almindeligt, at håndværksmestrene havde hverken en eller flere svende i deres brød. Oftest arbejdede mester alene med en lærling og højst en enkelt svend til tider. Ellers skulle det dreje sig om en særlig succesrig mester, måske en guldsmed hvis arbejde blev særligt efterspurgt for dets kvalitet. Mestrene var ikke generelt dårligt stillede. Nogle af dem blev formuende mænd, selv om de aldrig ved deres traditionelle håndværk fik købmændenes indtjeningsmuligheder. Efter 1800 og byens ekspansion blev mulighederne større, ikke mindst i byggebranchen. Omkring 1840 havde byens tømmermestre i gennemsnit 7 ansatte svende, murermestrene i gennemsnit 10.

Mestrenes lavsorganisering kom relativt sent igang i Århus. Kun smedelavet er med sikkerhed fra senmiddelalderen. Derefter fulgte skomagere, bagere og skræddere i 1500-tallet. Først mellem 1600 og 1750 fulgte guldsmede, hattenmagere, murere, drejere, snedkere, slagtere, bødkere og rebslagere. Langt fra alle mestre var lavsorganiserede. Det var byen ikke stor nok til. I en del fag var der kun plads til én mester. Før enevælden havde smedelavet derfor været fællesorganisation for mestre fra flere fag-

grupper omfattende alle metalarbejdere - også guldsmedene - og alle læderarbejdere undtagen skomagerne.

Mesterlavene repræsenterede og forsvarede dem, der var i lavene. Antallet af mestre skulle helst holdes inden for sådanne grænser, at der var arbejde nok til alle. Et middel hertil kunne være høje optagelsesgebyrer til lavet og kravet om udført mesterstykke. Hvad der var arbejde »nok« var et stadigt stridsemne. For svendene drejede det sig om at blive mestre så hurtigt som muligt med deraf følgende sociale status og mulighed for at stifte familie. Men blev der for mange mestre i de enkelte fag, løb det hele let »ud på armod og en hoben børn, hvoraf en del betler og vænnes til lediggang«. Det var mestrenes mening. En hel del svende, der blev nægtet eller forhindret i at blive mestre, gik over til at blive »bønhaser«, svende der uden lavsmedlemsskab gik mestrene i bedene. Byrådets indstilling var mindre entydig, da det havde direkte økonomisk fordel af lavene. En del af lavenes optagelsesgebyr tilfaldt magistraten.

Statsmagten greb gentagne gange ind mod de egenmægtige og monopolagtige mesterlav. Særlig 1613, 1681 og 1832. Alle forsøg på at ophæve lavene eller at gennemføre ensartethed og udrydde gængse regler mislykkedes. De lav i Århus, der under enevælden ikke kunne opnå kgl. bekræftelse på deres privilegier og status, fortsatte hellere uden, fremfor at ophæve sig selv. De fleste mesterlav opnåede kgl. bevilling under enevælden modsat svendebroderskaberne. Kronen uddelegerede noget af sin enevældige magt til håndværksmestrene og stillede sig på deres side i forhold til svendene. Det var en bekræftelse på det patriarkalske bånd mellem mester og svend. Men lavene måtte opgive deres domsret over svendene. Den ret overgik nu helt til statsmagten.

Håndværkerne i Århus boede ikke tæt sammen faggruppevis, f.eks. alle hattemagere i samme gade. Kun var der en tendens til, at søens folk boede i Fiskergade, og at forholdsvis mange tømmere var at finde ved Graven, Badstuegade og Studsgade, hvor trælagrene kunne ligge forholdsvis sikkert i tilfælde af brand ved de mange små haver i byens udkant.

En mesters værksted lå, hvor han boede, det gjaldt dog ikke for



Bagerlavets fattigbøsse fra 1711 udført i egetræ med kraftige jernbeslag. I bøsken kom de mønter, der som bøder idømtes under lavssammenkomsterne. Det var mest fattige mesterenker, der fik del i de indkomne midler.

bygningshåndværkerne - naturligt nok. Tendensen til at samle et større antal håndværkssvende i manufakturer var derimod meget ringe. I 1735 måtte byrådet konstatere: »Her i byen er ingen fabrikker eller manufakturer, men var at ønske: noget af sligt kunne blive oprettet, både for at folk derved måtte få noget at fortjene, og den skadelige ørkesløshed nødes til noget at bestille«. Godt 100 år senere bedømtes situationen ikke lysere: »Af byens håndværkere præsteres der ikke meget. Man kendte ikke til at bruge maskiner. Håndværkeren arbejdede på gammeldags vis, langsomt og uden tanke om at præstere mere end hvad der blev bestilt hos ham«. Der var dog undtagelser. 1778 søgte Magnus Ørn at få en skotøjsfabrik igang. Det stødte på håndværksmestrenes indædte modstand. Stiftsamtmanden betegnede Ørns nye ideer »utidige projekter«, der ikke var at anbefale. Det blev ikke til noget. Senere lykkedes det for hattemager Joseph Hirsch at få en hattefabrik igang ved Lille Torv 1809. Han var en af de få håndværksmestre, der sammen med en del af købmændene tilhørte gruppen af den ny tids mænd. De forstod, at tradition og bånd, stand og rang ikke passede til en ny tids krav. Det traditionelle håndværk og dets organisatoriske rammer stod for fald.

Byens og kgl. majestæts tjenere: funktionærer og embedsmænd

Mange var de funktioner, der skulle varetages, for at bysamfundet kunne fungere. Gradvist kom flere til. Længe klarede man sig med at gøre de enkelte opgaver til »borgerligt ombud«. Det gælder bl.a. hvervene som vægttere, kæmner (administration af byens regnskaber), rodemestre (skatternes opkrævning) og takserborgere (skulle sætte folk i skat) og stillingerne som byens rådmænd. Tidligst blev rådmandshvervet lønnet, og i 1600-tallet fulgte kæmner- og vægterstillingerne efter. Hvervene havde da fået et sådant omfang, at de ikke længere kunne klares som bierhverv, rådmandshvervet undtaget. Det udviklede sig først i 1700-tallets anden halvdel til et fuldtidsembede.

Det var en kedelig pligt som anset borger f.eks. at skulle del-

tage i byens overvågning ved nattetid og gå bevæbnet rundt. Flere og flere købte sig fri for dette borgerlige ombud. I stedet blev hvervet overladt til få fuldtidsbetalte vægtere. Fra 1706 ansattes tillige en tårnvægter i domkirketårnet. Han skulle holde øje med brande og i givet fald slå alarm. Hvert kvarter natten igennem skulle han tillige-udstyret med en råber for at blive hørt-råbe klokkeslettet. Det forstyrrede gæsterne på »Hotel Royal« godt 100 år senere. »Råberiet« hørte først op 1878. Vægterhvervet var både dårligt lønnet og ilde anset. Det smittede af på vægterne, at de kom i kontakt med tyve og morderpak. Først i 1800-tallets første halvdel fik øvrigheden ændret herved. De politimæssige opgaver blev udskilt og overladt et særligt politi. Vægterne fortsatte som brandvægtere og nattevægtere.

Byens dårligst stillede funktionær var natmanden. Han tog sig af byens renovation ved nattetid, fjernede kadavere, begravede selvmordere og henrettede. Natmanden boede med sin familie på højre side *uden for* Munkeport. Han blev kun tålt, fordi han ikke kunne undværes til det urene arbejde. Ingen omgikkes ham eller hans familie. Endnu i 1727 nægtede en jordemor i Århus at betjene natmandens kone. Det skete *mod* den kgl. forordning, så hun mistede retten til at praktisere. Et par år senere ville skoleholderne, bl.a. Oluf Worm ikke undervise natmandens børn. I den sag havde de helt borgerskabet på deres side. Det blev dem dog påbudt, men under kraftige protester.

Kun en mindre del af natmandens indkomst var fast, bl.a. boligen. Resten fik han for lejlighedsvisse tjenester. Her måtte han kæmpe mod borgernes sparsommelighed. Nogle fjernede selv deres skarn om natten, smed det ud på gaden eller ind på kirkegården! Døde en hest eller ko på gaden uden, at man fandt dens ejermand, kunne der godt gå nogle uger, før stanken blev så overvældende, at man bekvemmede sig til at betale natmanden for at få kadaveret fjernet.

Bøddelens indkomster var tilsvarende usikre og svingende. Han fik hovedsageligt sin betaling for piskninger, henrettelser og for tortur under forhørene. Det var noget af et slag for ham, da hekseprocesserne ophørte. Alsidighed var en forudsætning for jobbet. Straffe- og torturmetoderne var mange. Især at skille hovedet fra kroppen krævede stor erfaring og præcision. Bøddelen



»Ringeren til vor Frue«, en af byens mindre magtfulde tjenere. Her fremstillet med en forkærlighed for et lille glas på en satirisk tegning af E. Høegh-Guldberg 1834.

kunne ikke leve af sin håndtering i Århus alene, og det blev stadig sværere op mod 1800. Arbejde i det øvrige stift var nødvendigt. Men med torturens endelige afskaffelse i 1837 faldt en væsentlig del af grundlaget for hans gerning væk.

Byens vigtigste hverv varetoges af de kongelige embedsmænd, byfogeden og byskriveren. Byfogedens væsentligste bestilling var domsvirksomhed på bytinget samt indkrævning af bøder og forskellige afgifter. Efter enevældens indførelse fik han en politimesters funktioner og hvervet udviklede sig fra at være et bierhverv, som oftest for en af rådmændene, til at være et hovederhverv. Byskriveren førte byens retsprotokoller, udfærdigede skøder m.m. Hans faste løn var lille, men det at have det skrevne ord i sin magt i et samfund med en del analfabeter gav mange løse indtægter.

En del andre faste, men ringe lønnede og lidet statusgivende stillinger opstod eller gav arbejde til flere. Således steg toldernes antal. Rådstuebudgetet gik med meddelelser og indkaldelser fra byrådet til enkelte borgere, mens trommeslageren mod betaling for hvem som helst lod bud gå byen rundt, idet han lod sin røst og tromme høre. Markmændene førte på byrådets vegne tilsyn med byens jorder, sørgede for at markskellene ikke krænkedes og indfangede undslupne kreaturer. Sidst men ikke mindst var der bysvendene, der havde det mest alsidige arbejde. Det kunne være at følge en fuld præst hjem, skille nogle slagsbrødre, indstævne til byting og rådstueret eller at overvåge arrestanter.

Fra daglejere til lønarbejdere

»1820 druknede en daglejer sig ved Mindebro af frygt for straf. Han havde stjålet ¼ pd. sukker det sted, hvor han arbejdede«. Sådan berettes der i en skildring af 1820'ernes Århus. Daglejerens navn opgives ikke. Han forbliver anonym i modsætning til købmændene, byrådet, borgerskabet og embedsmændene. Dem gives der identitet, ikke daglejeren. Det svarer ganske godt til hans status i samfundet. Han findes nederst ved skatteansættelserne, hvis han overhovedet er med og ikke i stedet er for fattig. Socialt og økonomisk befandt han sig i samfundets bund og levede af lejlighedsvis jobs hos byens mere velstillede borgere. Det kunne



Daglejerne boede i lejeboder eller småhuse, der oftest ejedes af byens mest velstillede borgere. Købmand og borgmester Christen Jensen Basballe den yngre (1672-1747) ejede alene 67 lejeboder, hvoraf 12 lå i Fiskergade. Foto af Fiskergade nr. 52-66 o. 1905.

være som arbejdskarl, bådsmand, tærsker, budbringer, fisker m.m. Der var mange muligheder for et kortere eller længere job, men endnu flere, der tilbød sig. 10% eller endnu flere af Århus' indbyggere var daglejere.

Fristende for daglejeren var det at forsøge sig med lidt handel eller at arbejde med en smule håndværk, at forsøge sig på de andre stænders område. Utallige er retssagerne herom. Daglejere-rens aflønning var stærkt varierende. Det kunne være et måltid mad og nogle skilling. Eller bolig i en af arbejdsgiverens lejevåninger, måske ret til at dyrke et lille stykke jord. Daglejernes liv var en næsten daglig kamp for at skaffe det allernødvendigste. Det kunne derfor være svært at lade være med at stjæle, når det var den eneste måde at få mad i munden på.

Den stigende arbejdsløshed i 1800-tallets første halvdel og de første fabrikkers fremkomst i Århus førte til beskæftigelse af håndværkersvende og daglejere samme sted og ved samme produktion. Det gjaldt f.eks. på Thomas Funders tobaksfabrik og i de mange brænderier i Mejlgade. Skønt faglærte var svendene tvunget af arbejdsløsheden nødt til at forsøge sig på de nye virksomheder. Daglejerne gav de muligheden for et fastere job, mere uafhængigt af sæsonsvingninger. Det gav flere muligheder for daglejerne i samfundet. Men det var svært at vænne sig til nye arbejdsforhold som f.eks. at skulle være det samme sted fra tidlig morgen til sen aften seks af ugens dage. Udeblivelserne var mange, ikke mindst efter lønningsdag. Så blev der brugt penge i beværtningerne i bl.a. Vestergade og Skolegade.

Selv om både svende og daglejere blev lønarbejdere, skete der ikke nogen tilnærmelse mellem dem. Svendene holdt fast ved deres lav og status i forhold til de tidligere daglejere. Kimen var lagt til den kommende tids splittelse mellem faglærte og ufaglærte arbejdere.

Mellem dydige borgerfruer og liderlige fruentimmere

I sin bog »Imod ægteskabsdjævla« (1557) udtrykker Niels Pallasius klart, hvad der bestemte kvindens sociale placering i samfundet. Først og fremmest var hun sin mand underdanig, men

derefter fik hun samme ære og værdighed, hvad enten manden var bonde, borger, magister eller herremand.

Ganske som mændene sad efter stand på bænkerækkerne i domkirkens fornemme sydside, sad kvinderne efter et tilsvarende hierarkisk mønster på den mindre agtede nordside. Lensmandens, senere amtmandens frue sad øverst, derefter fulgte byens gejstlige kvinder og mere fornemme borgerfruer, sidst tjenestepigerne og de fattige enker. På de enkelte bænkerækker var den fornemste plads nærmest midtergangen. Mange er stridighederne og retssagerne om, hvem der skulle have den yderste plads. Den gældende regel var, at koner og enker skulle sidde yderst og de unge piger længere inde. Mødtes to kvinder af jævnbyrdig stand, kunne det gå hårdt til. I 1730 udviklede det sig til et regulært slagsmål i kirken mellem lektor Oluf Worms kone Karen Knob og stiftsprovstinde Elisabeth Augusta Wechmann. Fru Worm sejrede og for at nyde de vundne fordele blev hun på pladsen i kirken også efter gudstjenestens ophør og helt til efter aftensangen. Chr. Jensen Basballe løste 1652 problemet for sin hustru Lisbeth Pedersdatters vedkommende ved for 3 rdl. at købe et stolestade til hende »udi de lange kvindestole nr. 17« i Frue Kirke.

Borgerskabets kvinder administrerede livet i husstanden, tilrettelagde husholdningen og herskede over tjenestefolkene. De kunne også varetage hverv på byens vegne. I 1500-tallet udpegedes 2 borgerfruer til 2 gange om året at undersøge om byens tjenestekvinder eller andre ugifte kvinder var gravide. Hertil anvendte man den såkaldte »malkeprøve«; et afslørende instrument i hænderne på de dydige borgerfruer, der drog fra hus til hus for at undersøge de unge kvinder. Fødsler uden for ægteskab var der mange af, og i en del tilfælde søgte den gravide at skjule det og aflivede barnet ved fødslen. Det forsøgte man med borgerfruernes hjælp at imødegå og samtidig at håndhæve tidens moral. Da Laurids Sørensen Foghs datter Katrine 1648 anklagedes for skjult barnefødsel, forlangte moderen hende rensat ved besigtigelse af ærlige dannekvinder. 3 blev udpeget af magistraten: de kunne ikke finde andet på hende »end som på en ærlig pige«. Men af og til afslørede en ulykkelig kvinde, der havde ombragt sit barn. Straffen var ifølge loven halshugning og hovedet sat på en



Gjertrud Christensdatter True (ca. 1730-1756), købmand og eligeret borger Mogens Michelsen Blachs 3. hustru. Gjertrud har som repræsentant for byens overklasse søgt i sin påklædning at følge, hvad der var »på mode« i de bedre kredse i København. Få har kunnet klæde sig sådan i Århus. Maleri.

stage. I praksis slap de fleste kvinder i Århus med en bøde til hospitalet under truslen om, at de ville blive halshugget, hvis det gentog sig.

Efter tidens ideal var kvindens plads i husstanden. Men kvinder inden for alle stænder afveg herfra. De fleste af nød, nogle få af lyst. Borgmester Anders Lydichsen døde 1664 fra sin formue og sine forretninger uden at efterlade sig børn. Enken, rådmandsdatter Maren Clemensdatter fortsatte i stedet selv virksomheden med stor dygtighed. Det stive portræt af hende i Domkirken afslører ikke, at hun over mange år efter mandens død gavmildt øste af sin formue. Som idealet på den ansvarsbevidste husherre forærede hun bl.a en veltjent tjener en grund i byen. De fleste enker var ikke så velstillede. Det var Maren også klar over. Derfor gav hun en række boder - småhuse - til brug for fattige enker.

Nogle enker efter håndværksmestre videreførte en tid mandens forretning - som regel skarpt forfulgt af lavets øvrige mestre. Det var ellers tilladt f.eks. bagerenker fortsat at bage og sælge brød. Særligt ondsindet blev borgerenken Anne Nielsdatter forfulgt i 1565. Hun blev offer for et komplot ledet af rådmand Dines Thøgersen, idet hun i sin beværtning blev lokket til at nægte at modtage »klippinge«, d.v.s. kongens forringede mønt, som betaling. Det var en så alvorlig sag, at Anne blev stillet for rådstueretten. Havde hun været en mand, kunne hun være blevet hængt for at nægte at modtage kongens mønt, men så barbarisk var straffen ikke for kvinder. De kunne i stedet blive levende begravet ved galgens fod. Om rådstueretten lod den skæbne overgå Anne Nielsdatter, ved vi ikke.

Kvinder kunne også bruges som kurvekoner eller »tasker«, der gik omkring og solgte bagermestrenes brød. Da en bagermester 1826 på den måde havde 6-7 koner på arbejde, bestemte bagerlavet, at ingen mester måtte benytte mere end 2 koner til at gå med kurven som hidtil. Samtidig enedes lavet om at nedsætte konernes indtjening fra 3 til 2 skilling pr. mark. Konerne blev ikke spurgt. De måtte tage, hvad de blev budt eller prøve noget andet. Det kunne være at skovle og feje skarn på Immervad, være syersker eller vaskekoner. Det var lidet agtet arbejde og krævede ingen uddannelse. Kun jordemødrene, som Århus fra 1700-tallet



En af byen jævne kvinder, pedel ved Katedralskolen Mette Thorsen kaldet »Skolemette«. På trods af det bestemte udtryk var hun en rar og hjælpsom gammel kone over for skolens elever. I 1840'erne måtte hun opgive sit arbejde som pedel. I stedet solgte hun brød, blyanter, plaster og andet fra et lille hus i Skolegyde. Tegning.

havde 3 af, udførte et arbejde, der krævede en anerkendt uddannelse. Det var en markant undtagelse.

De enlige kvinder og enkerne har udgjort en betragtelig andel af Århus' befolkning. Af de opførte i skattelisten 1661 udgjorde de en fjerdedel.

Klapjagt på kvinder

I anden halvdel af 1500-tallet tog forfølgelsen af kvinder, hvis de satte sig uden for samfundets normer, for alvor fat. Reformationen brød banen herfor med sin morallære, med sin skærpede strenghed for hor, lejemål, løsagtighed m.m. Ophidset af præsterne og truet til aktion af statsmagten greb byens råd til handling. Der blev ført et nøjere tilsyn med befolkningens sædelige vandel, og man holdt mere øje med hinanden. 1588 slog byrådet til. På trods af vinteren - det var februar - blev 41 mænd og 83 kvinder foruden nogle børn smidt ud af byen som uønskede »lidelige og pasløse« personer. De fleste havde holdt til i byens lejeboder, nogle i byens udkant som Sidsel og Dorte i Skøgeskov. En mand forvistes med sine huskvinder, fordi han holdt horer på stalde og samlede horer om aftenen til skalk og tyvepak. Det kunne ikke længere tolereres. Det kunne de kloge koner i byen heller ikke. Reformationens mænd tålte ikke folkelig overtro. Det var trolddom. Også i Århus måtte kvinder gå på bålet for denne intolerances og ortodoksis skyld. Den sidste trolddomsproces i Århus var i 1686. Kvinden blev dømt skyldig, men dommen ikke fuldbyrdet. Øvrigheden i København havde besindet sig. Skarpetter Herman Høcker gik glip af adskillige rigsdaler derved.

Afmagt og magt. Folket og øvrigheden

Bag rådhusets grønne ruder

Byens administration og forvaltning varetoges først og fremmest af borgmestrene og rådmændene, tilsammen magistraten eller byrådet. Indtil 1682 var der indtil 3 borgmestre og 10 rådmænd, derefter kun 2 og senere 1 borgmester og 3 rådmænd. Det var den enevældige statsmagt, der stod bag denne indskrænkning ud fra den opfattelse at det var et unødvendigt frådseri med magistratsembeder, byens størrelse taget i betragtning.

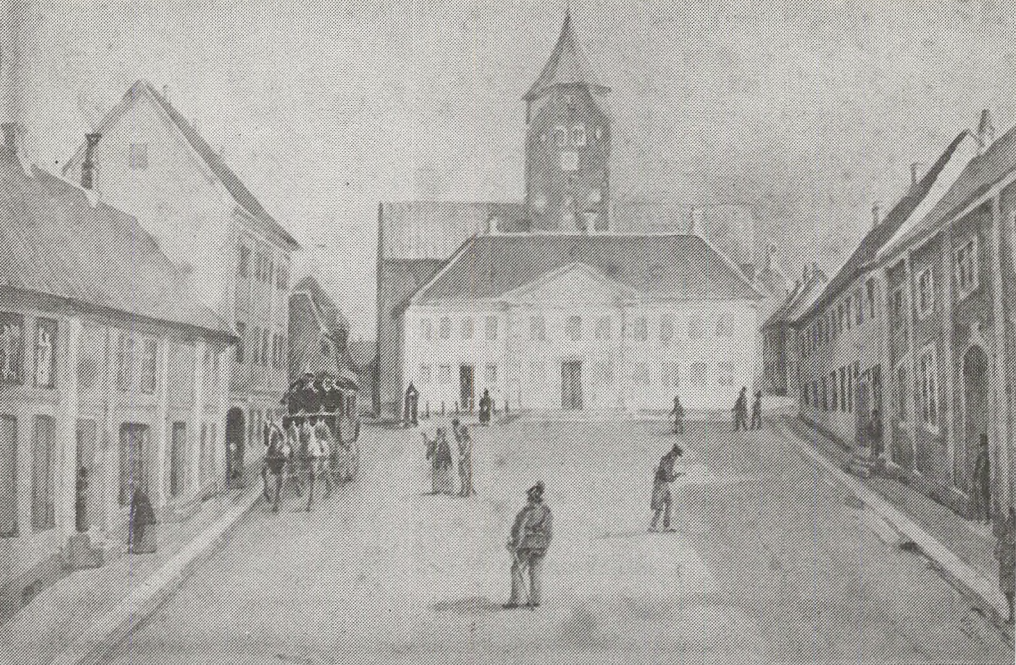
Magistraten sørgede for indkrævningen af de midler, der skulle bruges til byens behov, ligesom den på kongelig befaling måtte opkræve og videresende de pålagte statsskatter. I rådet afgjordes, hvilke midler der skulle afsættes til reparation og vedligeholdelse af kommunale bygninger og anlæg eller opførelsen af nye. Det gjaldt rådhuset, broer, gader og ikke mindst havnen. Det var også magistraten, der udnævnte mænd til at holde opsyn med byens jorde og skove, afsagde domme i visse retssager og havde underlagt brandvæsen, borgervæbning, vægttere m.m. og til dels også skoler og fattigvæsen. Kort sagt: en magistratspost gav magt og indflydelse - foruden social prestige og indtægter. Af samme grund var det ikke hvem som helst, der kunne få et sådant embede. Spørgsmålet om optagelse i magistraten var en sag, der i sidste ende afgjordes af rådet, selv om der før enevælden skulle en godkendelse til fra lensmanden og siden fra kongen. Denne godkendelse var som regel en formalitet til op i 1700-tallet. Udnævnelsen af et nyt magistratsmedlem skulle derimod ikke godkendes af de mange indbyggere i Århus, som magistratens beslutninger angik. Den brede befolkning var holdt uden for indflydelse, men havde nok ansvar og pligter.

I en forordning fra 1682 hedder det, at magistraten skulle tages af »de bedste og vederhæftigste borgere«. Det blev taget bogstaveligt på den måde, at man skulle være borger, d.v.s. have løst borgerskab i byen, og det var i sig selv en kraftig begrænsning.

Det var kun selvstændige erhvervsdrivende som købmænd, håndværksmestre eller skippere, der kom på tale, og de udgjorde højst 10% af befolkningen. Især købmændene dominerede til ind i 1700-tallet bystyret. Købmand afløste købmand som magistratsmedlem og sjældnere var der en håndværksmester eller en skipper iblandt. Og »de bedste og vederhæftigste« ville også sige, at magistraten sørgede for at få slægtninge optaget som nye medlemmer. Slægtninge udgjorde mere end halvdelen af de ny-optagne. Slægtsskab har været en kvalifikation i sig selv. Dog må det ikke overses, at byen var lille, borgerskabets ledende gruppe endnu mindre og tætte slægtsforbindelser derfor næsten uundgåelige. Men ikke nødvendigvis så tætte som rådmand og senere borgmester Hans Jensen Winthers (1648-1726). I en periode sad han i magistraten og var i familie med 3 af de andre 4 medlemmer.

Var man først udnævnt til magistratsmedlem, kunne man regne med at beholde stillingen på livstid. Der kunne dog være tale om at fratræde på grund af alder, sygdom eller fraflytning. Rådmand Fr. Borchardt opgav 1756 sin stilling samtidig med, at han pantsatte de fleste af sine ting og sin købmandsgård, før han rejste til Norge. Året efter blev han erklæret fallit. Det kunne også være en grund.

Det var svært for magistratens medlemmer at holde familiesolidariteten og forretningsinteresserne ude fra embedspligterne. Gang på gang udnyttede et eller flere medlemmer deres stilling til egen eller familiens fordel også under anvendelse af direkte svindel. For eksempel var de ydelser, som bønderne i Ning herred måtte betale til vedligeholdelse af en bro, i årtier gået lige i magistratsmedlemmernes lommer, mens udgifterne til broen var at finde i byens regnskaber. Samtidig sørgede magistraten for selv at yde så lidt som muligt til byens vel af penge eller arbejde. Her var en af svaghederne ved et snævert magistratsstyre af formuende købmænd, som søgte at bruge magistratsembetet til fremme af deres egne forretningsinteresser. For dem var magistratsposten kun et bierhverv. Tilmed førte købmandsvældet ofte til stridigheder både inden for magistraten og i forholdet til det øvrige borgerskab.



Rådhuset lå indtil 1857 på Store Torv foran domkirkens tårn. Det var først et teglhængt bindingsværkshus med kælder, kvist og tjærede trægavle. Ved en kraftig ombygning omkr. 1750 fik rådhuset det udseende, som det har på Frederik Vibys akvarel med hvidkalkede mure. Hovedindgangen var i bygningens midte og til venstre herfor var vagtlokalet for dragonernes hovedvagt. Den høje bygning til venstre i billedet er Hotel Royal, opført 1838.

Siden senmiddelalderen havde et borgerudvalg på 24 mænd skullet udjævne stridigheder mellem magistraten og borgerskabet. Der drøftedes oftest økonomiske fællesanliggender med magistraten. Dette udvalg faldt bort med enevælden, så enevælden kom ikke alene til at betyde kongens eneherredømme over befolkningen, men for en tid også magistratens over byens indbyggere. Det menige borgerskab stod svagt over for et næsten enevældigt byråd.

Fra købmandsvælde til embedsmandsstyre

I 1740 havde borgmester Christen Jensen Basballe (1672-1747) den tvivlsomme ære, at blive en af de få Århus-borgmestre, der er blevet direkte afsat. Basballe havde været borgmester i 30 år, en af de sidste karakteristiske repræsentanter for det gamle købmandsvælde i byrådet. Nu var den tid ved at være forbi. 2 andre magistratsmedlemmer, Søren Michelsen Gylling og Andreas Stæhr, havde under pres bekvæmmet sig til at opgive deres poster året før. Der var tale om en egentlig udrensning. De borgere, der var utilfredse med magistratens forvaltning af byens midler og ønskede at komme de økonomiske uregelmæssigheder til livs, havde fået en repræsentant ind i rådet. Det var Peder Jensen Låsbye. Den siddende magistrat havde ikke kunnet undgå ham, da han var blevet udpeget af kongens repræsentant, stiftsamtmanden. Da alt andet mislykkedes, forsøgte de øvrige rådsmedlemmer længst muligt at hindre hans adgang til rådstuearkivet. Han kunne ikke få nøglerne hertil udleveret. Men de måtte give sig til sidst. Låsbye havde ikke kun det menige borgerskab, men også en stærkere magt, amtmanden, bag sig. Låsbye avancerede til borgmester. Sejren var total for de utilfredse.

Omvæltningen i byrådet omkring 1740 førte til, at der oprettedes et fast borgerudvalg, der skulle samarbejde og forhandle med magistraten om kommunale anliggender, revidere byens regnskaber m.m. Fra 1787 skulle udvalget tillige deltage i udarbejdelsen af byens budget. Hvervet som borgerrepræsentant eller såkaldt eligeret borger var ulønnet. De 6 borgere var fra starten udvalgt af borgerskabet selv, og selv om der senere skete begrænsninger heri, var det dog udvalgets opgave i videst muligt omfang at sikre interesseudjævningen mellem magistrat og borgerskab. Borgerrepræsentanterne blev rekrutteret blandt byens bedrestillede borgere. Samtidig begyndte borgmester og rådmandsposterne at blive overtaget af især juridisk uddannede mænd. De havde ikke nødvendigvis nogen tilknytning til Århus i forvejen eller nogen baggrund som forretningsmænd, men levede af magistratsembedet alene. Et embedsmandsvælde afløste gradvist købmandsvælden inden for bystyret.

Bag denne udvikling stod den enevældige kongemagt, hvis repræsentant var amtmanden. Han havde i 1740 grebet ind over

for magistraten og forlangt de eligerede borgeres råd oprettet. Statsmagten greb i det hele taget i stigende grad regulerende ind i administrationen af byen. Ikke til fordel for en snæver købmandsklige, heller ikke for de uformuende eller den brede befolkning, men for borgerskabet. Det var borgerskabet, som skulle opbæjres. Med bystyret i embedsmændenes hænder sikredes loyaliteten mod staten, hvem embedsmændene skyldte deres stilling. Over for byens borgerskab stod nu magistraten som statsmagtens repræsentant, der i hvert tilfælde i teorien dømte og administrerede neutralt mellem borgerne.

»En kongelig nådegave«

I begyndelsen af 1800-tallet begyndte et økonomisk styrket borgerskab at presse den enevældige kongemagt for at få øget indflydelse både på statens og byernes styre. Kravet skete i liberalismens navn. Ikke uden påvirkning af det liberale røre i udlandet indførtes de rådgivende provinsialstænder i 1830. Enevælden var på retræte. En følge heraf var, at også bystyret blev reformeret. Borgerskabet ønskede at styrke sin stilling overfor bystyrets embedsmænd; et embedsmandsvælde med en vis slendrian og berigelseskriminalitet. Med de givne embedsmandslønninger kunne det være svært at leve »standsmæssigt«. Forhandlinger og betænkninger førte 1838 til oprettelse af en borgerrepræsentation i Århus på 15 medlemmer. Borgerrepræsentationen kunne vælge medlemmer til de forskellige kommunale kommissioner, samt nok så vigtigt udpege 2 af rådmændene. Borgerne havde herved fået egentlig andel i bystyret i forening med embedsmændene.

En række bestemmelser indsnævrede kredsen af dem, der kunne få lov til at stemme og dem, der kunne indvælges i borgerrepræsentationen. Man skulle have taget borgerskab for at have valgret og for at være valgbar. Yderligere skulle man for at være valgbar bl.a. have fast ejendom vurderet til mindst 1000 rdl. Der ved var de valgbares tal i høj grad indskrænket, og man havde sikret sig mod at besiddelsesløse og dermed ansvarsløse elementer blev befolkningens repræsentanter i bystyret. De valgbares antal var 174 i 1844. Århus havde da en befolkning på ca. 7800.

Det første valg til borgerrepræsentationen fandt sted i marts 1838. Borgmester H.A. Fleischer udtalte ved den lejlighed, at den ny ordning var en kongelig nådegave, der fordrede påskønnelse og pålagde vælgerne at vise sig modne til denne tillid ved at vælge de dygtigste og bedste uden bihensyn. Valgt blev følgende:

tobaksfabrikkør m.m. Thomas P. Funder
købmand Peter Christian Raae
købmand H.C. Bursche
købmand J.P. Hammershøi

urmager Holstebro
nålemager Zehmann
tobaksfabrikkør A. Grarup
guldsmed Høegh
murermester Preiss

mens de på det tidspunkt 6 eligerede borgere direkte indtrådte uden valg. Det var:

købmand Chr. Bang
skibsbygmester B. Bonnesen
skræddermester J.P. Røgind

købmand J.P. Hald
købmand J. Simmelkiær
købmand S. Søegaard

Det var det øverste borgerskab, købmandsaristokratiet og enkelte større håndværksmestre/fabrikanter, der med »den kongelige nådegave« fik styrket deres direkte indflydelse på bystyret. Det var denne gruppe af formuende og initiativrige borgere, der ønskede fornyelse og modernisering af Århus - og tilpasning til en ny tids krav.

Byens ret og straf

1685 blev den berygtede Rasmus Hesteskærer, kaldet »Hvide Ras« henrettet for at have myrdet sin stedfar. Henrettelsen fandt sted på Lille Torv på en markedsdag i oktober. Efter halshugningen blev hovedet sat på en pæl med et jernspiger, mens natmanden kastede kroppen i en kule. Dette marked blev siden kaldt »Hvide Ras' marked«. Når myndighederne i byen valgte en markedsdag til henrettelsen, var det ikke for at bidrage til den øvrige markedsunderholdning. Henrettelsen skulle skræmme andre til lovlighed. Det skulle udstillingen af det afhuggede hoved også. Straffen for selv små tyverier var meget streng. Den sociale orden blev søgt sikret under trussel om anvendelse af de

1700-tallet af en andel af bødeindtægterne. Problemet var imidlertid, at de fleste lovbrydere var fattige - de ejede ingenting. Hvor bøder ikke forslog, tyede man til kroppen. Den legemlige pine kunne ingen unddrage sig. Alle de gængse straffe sigtede til det samme, halsjern, afskæring af ører eller tunge, kagstrygning (piskning), brændemærkning. Det var noget, der bogstaveligt talt mærkede en for livet. Kagstrygning fandt også sted på Store Torv, hvor en pæl var anbragt i jorden. 1757 blev pælen taget op, da den var til gene for det i byen indkvarterede kavalери. I stedet blev den opbevaret på rådhuset og taget frem, når der var brug for den.

Tyveri var den mest udbredte forseelse i standssamfundet. Den store forskel på rig og fattig, på privilegerede og upriviligerede gjorde det fristende for den fattige ved selvtægt at få andel i de fås overflod.

Mange kom til Århus for at blive som tjenere, daglejere, svende eller købmænd. Mange måtte også forlade byen igen. Fandt man ikke plads i en husstand eller kunne skaffe sig arbejde som daglejer, risikerede man når som helst at blive pågrebet og smidt ud af byen igen på linie med andre kriminelle. Løsgængere tåltes ikke. De var en fare for den sociale ro og orden. Gang på gang foranstaltede magistraten razziaer i byens boder og beværtninger for at skaffe sig af med dem. De blev sat uden for byporten. Så var problemet løst for byen for en tid og tillige undgik man unødige udgifter. Mange af de forviste vendte dog snart tilbage. Byens plankeværk kunne ikke holde dem ude.

Der var to arrester i byen. En i den gamle Borgport, der blev nedrevet i 1685 og en i rådhusets kælder. Der var mørkt, uhumsk, fugtigt, koldt og fyldt med rotter. I 1839 anvendte man »stinkende olie« i rådhusets arrest for at fordrive rotterne. Antallet af celler var få - 11 var der i 1839, og der havde været færre tidligere. Flere arrestanter måtte sidde sammen. Alligevel har der ikke været plads til mere end 30 til 40 i alt. Fængsling var længe ikke nogen almindelig og udbredt straf. Man sad kun i arrest, mens ens sag blev behandlet. I stedet henrettede man lidt flere. Da man efter 1700-tallets midte i et større omfang begyndte at bruge indespærring som straf, blev de dømte sendt fra Århus til statens

kombinerede tugthuse og arbejdslejre i København og siden i Stege, Viborg eller Odense. Kongen skulle helst have en indtægt af de indsattes arbejde, og fangerne skulle lære arbejdets velsigelser. Desværre døde en del af dem under disse bestræbelser - og så gav det ikke engang overskud.

Byfogeden holdt oprindeligt domstol eller ting i det fri på Store Torv. Senere anvendtes et træskur samme sted, indtil tinget fra slutningen af 1600-tallet blev holdt på rådhuset. Det lettede arbejdet med sagernes indførsel i dårligt og fugtigt vejr. Blæk og vand flød ikke længere ud. Her i stueetagen var der derefter fælles ting og rådstue med let adgang til arresten. Her dømtes efter loven for så vidt den fandtes, men ikke nødvendigvis. Magistraten dømte også gerne alene ud fra sin position og autoritet uden hensyn til nogen bestemt paragraf. Først »Danske Lov«s udstedelse i 1683 ændrede gradvist herved. Retsgrundlagets hovedprincip ændredes der ikke ved: retten var de riges, besiddendes og privilegeredes ret.

Ungdommen optugtelse

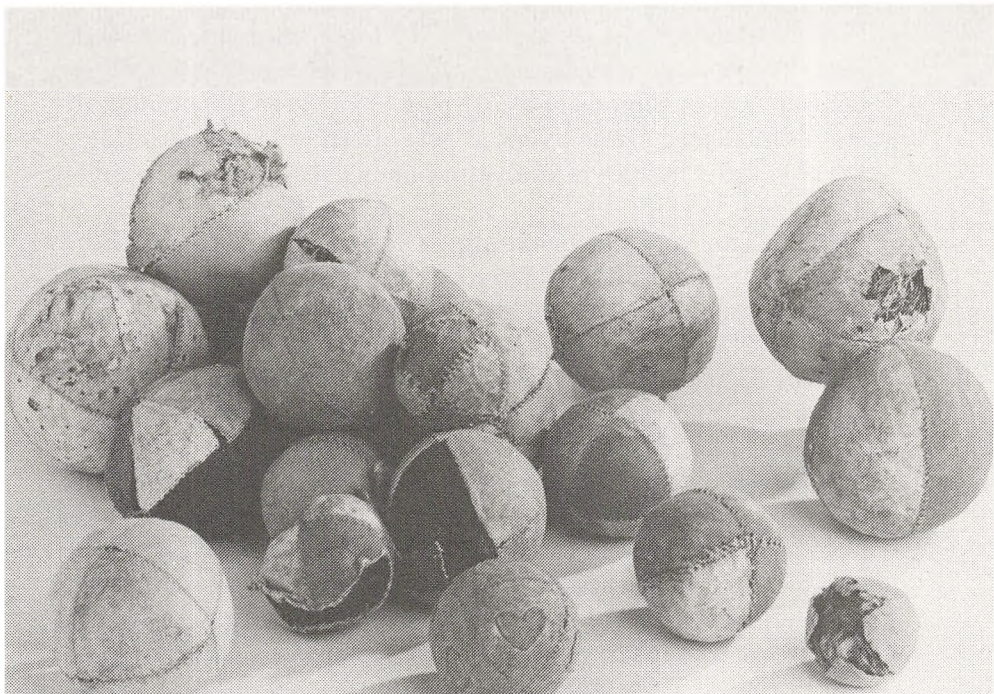
En elev har om sin skolegang i Århus skrevet, at han forsøgte at fordrive kedsomheden »med at gøre vers og med at læse i kejser Karls og Holger Danskes krønike og i Suhms bog om Odin«. Det foregik om aftenen ude i byen. Videre: »... skønt det kun varede i to år, glemte jeg dog dér ikke blot Napoleon, aviserne, men kirkehistorien, kirkegangen og børnelærdommen over kedsommeligheden, tobakspiber, kortspillet og dagdriveriet med skolebøgerne under armen«. Eleven, der giver dette billede af »den sorte skole« er Grundtvig. Han gik i Katedralskolen ved år 1800. I øvrigt gik de færreste børn i skole. Langt de fleste modtog endnu størstedelen af deres børnelærdom i husstanden og på gaden, samt ikke at forglemme i kirkerne. Længe var det næsten kun byens bedrestillede borgere, der sendte deres børn til en af byens skoler, der før 1818 alle var private. Først op mod 1800 kom i et vist omfang også mindre velstillede og fattige børn i skole for en kortere periode.

Foruden latinskolen var der »pogeskoler« eller »madammesko-ler«. Kaldt sådan, da de oftest lededes af en ældre kone, der un-

derviste i de allermest elementære færdigheder. Latinskolens modstykke var de »danske skoler«. Dem var der mellem 2 og 7 af. Rasmus Jensen Thestrup var blevet sat på en af dem i 1599, som det fremgår af hans »Stambog«.

Der var ikke tale om skoler i vor tids forstand. »Skolen« bestod oftest af et enkelt sparsomt udstyret lokale og med en enkelt underviser, »skolemesteren«. I nogle af skolerne undervistes der mest i læsning og skrivning, i andre i skrivning og regning. Skolernes standard har for det meste været lav. 1640 befalede Christian IV, at domkirkens organist Johan Utrecht skulle være den eneste, der måtte holde dansk-tysk regne- og skriveskole i Århus.

I domkirken foregik ikke kun kirkelige handlinger. Her holdtes også stævnmøder på mindre oplyste steder, boghandlere viste deres udvalg og børn legede. En erindring om det sidste blev fremdraget i 1923, da der bag et epitaf blev fundet 41 kludebolde i farverne brun, blå, grøn og rosa. Formentlig er det nogle af Katedralskolens disciple, der engang i 1700-tallet har mistet dem under deres leg i kirken.



Begrundelsen var, at de andre skolemestre ofte selv hverken kunne skrive eller regne og gav anledning til forargelse ved druk og horeri. Endnu i 1600-tallet var det almindeligt, at byens bedre-stillede borgersønner afsluttede deres uddannelse i udlandet, som Thestrup gjorde det i Lübeck 1602-03. Af dem, der kom udenlands, var de færreste ved et universitet. De fleste kom i en borgerskole eller hos en købmandsfamilie.

Byens både ældste, største og bedste skole, var Katedralskolen. Trods Grundtvigs erfaringer. Her ansattes de bedste lærere, der var flere lærere og klasser, ligesom skolebygningen ved om- og nybygninger efterhånden blev langt bedre end de øvrige skolars. Herfra rekrutteredes den kommende elite. En elite der beherskede latin så godt som dansk.

Indtil 1805 var der på skolen så godt som ingen danskundervisning. Latinundervisningen slugte det meste af tiden på alle andre fags bekostning. Mange af eleverne eller disciplene, som de kaldtes, havde erhvervsarbejde ikke ved siden af, men i sammenhæng med skolegangen. Der var mange hverv især i Frue Kirke og domkirken. Der var vagttjeneste, korsang og al muligt kontrolarbejde, f.eks. at stå oppe ved orglet og holde regnskab med, hvor mange vers der var i salmerne, så organisten spillede det rette antal. Eller de optrådte som opvartere ved borgerskabets rådhusfester. Disse hverv afløste efterhånden tiggeriet, som før 1700-tallet havde været en almindelig del af de fleste disciples dagligdag.

Disciplene blev tugtet strengt. Det var det svært at ændre noget ved. Ikke mindst fordi forskellige former for økonomisk understøttelse efterhånden »lokkede en del forældre af de lavere stænder til at sætte deres ofte uvrerne og slet opdragne sønner i skolen«. De var »i deres råhedstilstand højst ubehagelige«, og det var tvivlsomt, om »venlige formaninger alene ville have haft en ønskelig forbedring til følge«. Det er i det mindste skolens senere rektor Hans Henrik Blaches mening om forholdene efter 1800.

Borgerskabets døtre havde ikke adgang til hverken latinskolen eller de andre nævnte skoler. De blev undervist på særlige pigeskoler. Thestrup satte sine døtre i en sådan i 1600-tallets første halvdel, men senere blev det langt mere almindeligt. Først lærte de bare at læse, skrive og sy, i en senere periode skulle de også



Den gamle friskole i Grønnegade t.h. i billedet. Med på billedet er også kommet en senere docent Fjord i slåbrok (!) og overlærer Pape. Akvarel af F. Visby.

lære sprog, især fransk og tysk, tegning og »alle fruentimmer netheder«. Den undervisning tog mere sigte på livet i husstanden end i samfundet. »Døtre-skoler« og »pigeinstitutter« m.m. florerede mest i 1800-tallet, samtidig med folkeskolens almindelige gennemtrængen.

Den enevældige statsmagt, der i stigende grad greb regulerende og kontrollerende ind i samfundet, kunne ikke have, at den største del af befolkningen kun blev opdraget til borgere gennem deres husstand og kirken. Det var ikke i længden holdbart, hvis lovene skulle respekteres, disciplinen og tilpasningen sikres og hver kende sin rette plads. Hvor man kunne sætte skik på landbougdommens mænd ved militærtjeneste, måtte man gå andre

veje i byerne. Her var ingen værnepligt før 1850. Løsningen blev et forsøg på at få de jævne indbyggeres børn ind under skole mestrenes optugtelse. I 1708 blev det et privilegeret hverv at være lærer. Mod at slippe for byens ordinære skat og bidrag til fattigvæsenet, skulle lærerne gratis undervise de fattige. Efter mange beklagelser lykkedes det endog lærerne i Århus at få et tilskud fra fattigkassen. Nogle år senere lovfæstedes kirkens opdragelse af børnene. Fra 1736 var konfirmation obligatorisk.

Som magistraten allerede tidligere havde drevet klapjagt på kvinder i særdeleshed og løsagtighed og driveri i almindelighed, indledtes nu en klapjagt på børnene. Den 19. marts 1710 lod magistraten indfange 70 børn, der skulle til at gå i skole hos byens 5 skoleholdere. Børnene pjækkede snart eller blev helt væk. Året efter blev det gjort til skolemestrenes pligt at drive de fattiges børn til skole. Heller ikke det hjalp stort. I mere end 100 år endnu lykkedes det mange at holde deres barndom fri af den statsligt krævede optugtelse. For det drejede sig mere om optugtelse og disciplinering end om tilegnelse af selv minimale boglige kundskaber. Det var skoleholderne i Århus også et godt udtryk for. I 1780 var kun 2 af dem studenter, mens 2 af de øvrige havde været ridefogeder, en matros og den sidste hattemagersvend.

Selv uden skolegang var det ikke noget driverliv at være barn. Man måtte tidligt hjælpe til i husstanden og arbejde. Nogen prøvede livet i byens første kortlivede manufakturer. Mere end 16 børn var i 1787 beskæftiget i amtsforvalter Thygesens tobaksfabrik med bladpilning. Også andre næringsdrivende i byen fandt den billige børnearbejdskraft nyttig.

Deres plads i samfundet blev børnene tidligt belært om. Placeringen i kirkerne er meget illustrativ. Senest der fandt de ud af, hvem der var hvem, og hvor de selv var placeret i standssamfundets hierarki. Og det gentog sig overalt. Da byen havde fået teater, fik byens drenge plads foran lamperækken. Her holdt latin-skolens og de privat underviste drenge til i venstre fløj ind mod midten. Anden halvdel var for byens øvrige og ringere stillede drenge.

1818 indrettedes efter statslig tilskyndelse et kommunalt skolevæsen i Århus omfattende alle byens børn. Skolevæsenet blev tvedelt mellem borgerskolerne og friskolerne. Borgerskolerne

var for dem, hvis forældre betalte skoleskat og holdt deres børn »renlige og ordentligt klædt«. Friskolerne var for resten. Det sociale skel var skarpt markeret. Var man friskoleelev, var man placeret som andenrangs - og blev behandlet derefter. Ved konfirmationen blev friskoleeleverne anbragt efter borgerskolernes. Men det var nu helt gratis at gå i skole og flere og flere børn fra de jævnt stillede hjem kom efterhånden i skole. Det blev sværere at klare sig i samfundet uden en nødtørftig skoleuddannelse - og så var der skolepligt. I 1818 havde der været lige så mange børn i borger- som friskolerne. Ved århundredets midte var der dobbelt så mange i friskolerne. De uddannede sig til en ny tids liv. Mange friskoledrenge havde efter skoletid allerede arbejde i byens værksteder eller første fabrikker - deres fremtidige arbejdspladser.

Dagligdag og livsudfoldelse

Krig, pest og ildebrand

Krig, pest og ildebrand var de største pludselige katastrofer, der kunne komme over byen. Krig og pest kunne hurtigt rive store dele af befolkningen væk, og ildebrand på få timer lægge hele kvarterer i aske. Det var katastrofer, der ramte alle. Ild og pest kendte ikke forskel på høj og lav, præst og skøge. Århus er ikke blevet forskånet i den henseende.

Især i 1500-tallet var der tale om en kraftig byfornyelse på grund af ildens hærgen. 1541, 1542, 1546 og 1556 brændte store dele af byen, hvad der allerede 1546 fik kongen til at kræve, at byens stråtage blev erstattet med tegl. Befalingen var endnu ikke efterkommet et par århundreder senere. Under krigen med Sverige 1658-60 blev mange huse skudt i brand. 1728 truede katastrofen igen. Der udbrød en brand, der satte hele byen i fare, men det gik godt. Efter denne forskrækkelse, der havde afsløret brandvæsenets ringe organisering og materiel, kom der skub i indførelsen af nye sikkerhedsforanstaltninger. Magistraten holdt her en lav profil, borgerskabet var mod nye udgifter, så »nu

sørger enhver for sig selv«. Det var stiftsamtmænden Poul Vendelboe Løvenørn, der måtte gribe ind. Efterhånden fik man stablet et »frivilligt« brandkorps på 50 mand og 5 sprøjter på benene - mod fritagelse for kommunale skatter forstås. Heldet ville, at det ikke senere kom til store og omfattende brande, der lagde større dele af byen i aske. Heldet fulgte til gengæld ikke en af de magistratsmedlemmer, der hellere ville klare sig uden et kommunalt brændvæsen. I 1744 brændte forhenværende borgmester Basballes store købmandsgård ved Immervad ned til grunden. Der var kun et brandvæsenet kunne gøre: forhindre at ilden bredte sig.

Slap de fleste levende fra ildens rasen, forholdt det sig anderledes med den anden store og lige så tilbagevendende katastrofe: pesten. Især i de godt 100 år lige efter reformationen hærgedes byen af pest og mange faldt som dens ofre. Hundredevis hver gang, i enkelte tilfælde måske mere end tusinde døde. Pesten i årene 1618-20 blev på grund af sit omfang kaldt »den lille sorte død«. Hver gang stod befolkningen magtesløs, nogle flygtede fra byen - kun for at bringe smitten med sig. Byen kom sig overraskende hurtigt efter hver pestbølge, befolkningstallet voksede hurtigt igen. Ny tilvandring opvejede snart de dodes antal. Der var stor bevægelighed og udskiftning i befolkningen. Det tog måske kun et tiår at komme over tabet af 25% af byens befolkning. Efter midten af 1600-tallet slap byen nådigt fra nye pestangreb og i det følgende århundrede var byen helt fri for pesten, mens andre landsdele hærgedes. Tilfældet skånede Århus igen. På trods af det steg befolkningstallet ikke kraftigt. På det givne erhvervsgrundlag kunne byen ikke mætte mere end sine omkring 4000 munde. Så derved blev det. En balance opretholdtes.

Krige og især besættelse af soldater var byens tredje store fælles plage. Krigene kostede ikke nødvendigvis mange menneskeliv, men de materielle tab var meget store. Hver gang en krig førte til besættelse af Århus - og det skete 1627-29, 1644-45, 1657-59 og 1848-49 - lammedes al handel. Samtidig kostede indkvarteringer, brandskatning og plyndringer dyrt. Det kan både købmand Thestrup og bager Lindberg bevidne. Thestrup måtte i 1644 under den svenske besættelse af byen huse en ritmester, 27 ryttere og 31 heste. »Han holdt så hus med mig, at jeg næppelig

forvinder det her i verden«.

En morgen sidst i maj godt 200 år senere i 1849 var det preussiske soldater, der brød ind hos bagermester Lindberg. De spiste alt hans brød og drak alle de rå æg, der var at finde. En lang tid derefter dækkede en masse æggeskaller Mindegades brosten som en erindring om besøget.

Om en krig førte til besættelse af »ven« eller »fjende«, kom for byen ud på et. Troppernes krav var de samme. I 1627 plyndrede Christian IV.s ryttere i Århus og lavede ravage, før de kejserlige styrker nåede frem. I sammenligning hermed opførte de tyske tropper, der holdt byen besat i over en måned i sommeren 1849, sig nærmest eksemplarisk. Vel måtte man bære indkvarteringen byrder, men rytterne var med få undtagelser disciplinerede og i bedste fald »dannede«. De havde ikke ønsket krigen mere end århusianerne. Det var også en meningsløs krig for dem. De forlod først byen efter at have marcheret rundt i gaderne med deres musikkorps, der spillede »Den tapre landssoldat« og andre *danske* melodier.

Skatter, told og anden besværing

Kongens fødselsdag udviklede sig under enevælden til en festdag. Monarken blev også hyldet og fejret i Århus. Befolkningen eller især byens borgerskab satte en ære i at vise kongemagten sin troskab og underdanighed. Således også i 1824, da det en forårsdag rygtedes, at kongen ville besøge byen med et besøg. En hel generation af byens indbyggere havde aldrig set deres konge. Der måtte gøres noget særligt. Det byråd, der ellers stædigt holdt igen på alle udgifter, sadlede nu om. Man havde for 4 år siden vedtaget at bygge en ny byport af sten ved Brobjerg til afløsning af den gamle træport, der var meget faldefærdig. Nu skulle det være. Man vedtog at bygge porten *til minde* om kongens besøg. Derved forenedes det ærefulde med det praktiske. Ganske vist kunne man ikke nå at bygge den ny byport til kongens besøg, men det sparede udgifterne til en særlig æresport for kongen. Den havde snedkermester Lassen anslået til at ville koste 900 rdl. På den måde fik byen sin første og eneste byport af sten. Fre-

deriksport blev den kaldt efter kongen, og Brobjerggade blev til Frederiksgade.

Klokken halvni pinsemorgen 1824 kom Frederik VI rullende ind i Århus i en wienvogn trukket af 6 hvide heste. Kirkeklokkerne kimedede og kanonsalutter drønedede fra batteriet ved stranden. Kongen kom ind gennem Mindeport. En af de porte, hvor der til daglig foregik helt andre ting til majestættens velbehag. Hvad der foregik netop ved Mindeport, fortælles der meget karakteristisk om i et digt, hvor portbetjenten beretter:

»Kom bonden kørende og ville ind i byen,
jeg råbte, så det klang og hvinede i skyen:
holdt, hør, hvad hedder de, hør Jeppe, Las og Ras,
hold stille med din vogn, hold fluks din Lurifax.
Toldrullen lyder så: du skal i porten holde,
mens jeg ser, om du har noget at fortolde.

Dette »posekiggeri« havde stået på i århundreder, men var blevet mere og mere omfattende. Siden senmiddelalderen, da byens befæstning var blevet opgivet, havde der som bymur været opsat et træplankeværk med 6, senere 7, porte, Mindeport, Brobjergport, Mølleport, Vesterport, Munkeport, Studsgadeport og Mejlgadeport. Det havde været for at afgrænse købstaden fra landet og for, at man kunne føre kontrol med, hvem der kom til byen. Efter midten af 1600-tallet fik byportene en ny og vigtig funktion. Her indkrævedes en ny statslig forbrugsafgift på varer, der førtes til byen. Når bønderne eller købmændene kom med deres vogne, måtte de lade dem undersøge og betale det afgiftspligtige beløb.

Der var vagt ved portene og bymuren døgnet rundt. Endnu går Telefonsmøgen og Posthusmøgen på tværs af Søndergade som rester af den gamle toldersti. Særlige porthusboder husede told- og konsumptionsbetjentene, hvis antal var nået op på 25 i 1839. Portbetjentene værdsattes ikke højt i byen. Gang på gang smadredes ruderne i deres huse. En erklærede patetisk: »Man knuse mine ruder, man brænde mit hus, man mishandle min person. Intet kan, ingen skal formå mig til at overtræde min troksskabspligt mod kongen«. Dog var der også opmuntrende sider

ved portbetjentens job, især hvis der var damer i de vogne, der skulle visiteres. Vagten

»... tænkte straks,
hun har vel noget under skørtet,
som skal fortoldes, jeg mig også følte for«.

Ikke sært, at den slags »visitation« kunne føre til et efterspil:

»Hun banded', bed og slog,
hun råbte: lad mig være.
Hvad har din slubbert her på mine knæ at tage?
Led bag i vognen, der du finder pandekage,
der ligger en snes æg, hvoraf en skilling går,
i told, der har du den, du ikke mere får«.

Studsgades port. Til højre »Ciseboden« eller toldboden. Toldere er igang med at undersøge nogle vogne. Akvarel af F. Visby.



Her afsløres et lille forsøg på smugleri. Smugleri var ikke ualmindeligt. Faktisk betragtedes det ikke som nogen synd af hverken høj eller lav i byen. Lige så meget som man i ord agtede og ærede kongen, lige så lidt brød man sig om hans betjente og portafgift. Underligt er det derfor heller ikke, at byrådet undlod at være særligt nidkære med at vedligeholde byens plankeværk. Et syn på plankeværket i 1707 afslørede, at det var i en meget dårlig forfatning med huller, der nogle steder var så store, at man kunne køre igennem! Selv ikke plankeværket ved daværende borgmester Hans Jensen Winthers ejendomme, var i orden. Oven i købet syntes der »at være trin over«. Det tydede på en livlig trafik.

Det var ubetinget en ekstra fordel at være købmand med købmandsgården beliggende i byens udkant. Det lettede muligheden for smugleri. Et hul eller en låge i byens plankeværk var i bogstaveligste forstand en genvej for købmanden til at blive en af de mest velstående borgere. Mange prøvede, og de færreste blev afsløret. Endnu i 1840'erne skal smugleriet have haft et »umådeligt omfang«. I 1850 faldt den for alle indbyggere irriterende og hadede portkonsumption endelig bort. Dog kun for at blive afløst af mere tidssvarende afgiftsformer.

Portkonsumptionen var omkring 1660 blevet indført under borgerskabets protest. Senere indvilgede det mest velstående borgerskab i afgiften. Man ville hellere have konsumptionen end grundskat og ligningsbidrag og accepterede derfor konsumptionsskatten som en permanent skat. Ingen skat var så lidt besværlig for de uformuende, var man enige med kongens embedsmænd om. Udtrykt på en anden måde: konsumptionen ville ramme de ringest stillede hårdest og uden undtagelse.

Grundskatten kom man dog heller ikke uden om. Den enevældige stats indtægtsbehov krævede det. I den anledning blev der udarbejdet en egentlig grundtaksation i Århus. Her kan vi gade for gade og hus for hus finde ejeres og lejerers navne, samt husenes tilstand beskrevet og vurderet fra 1680'erne.

Skatteskruen

De ordinære skatter, som staten fra reformationen havde krævet



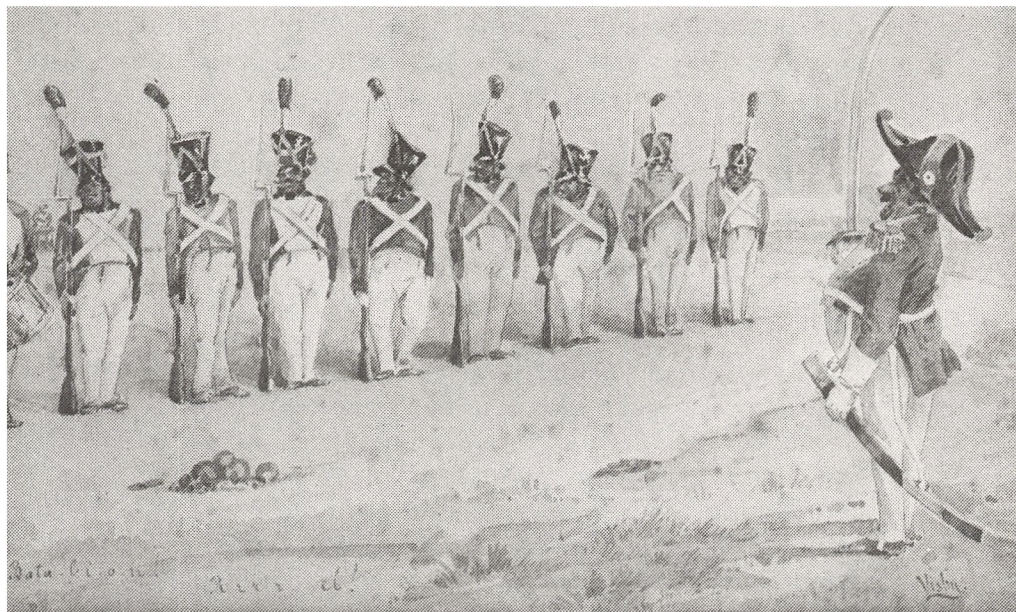
Den gamle åhavn med byens toldbod fra 1750'erne indtil 1809 (2. hus t.h.; nu i »Den gamle by«). Foto 1930.

af byen, var moderate. Var der krig, kom de ekstraordinære skatter til. Fra omkring 1630 gled de ekstraordinære skatter over til at blive lige så hyppige som de ordinære, d.v.s. årlige. Skattebyrden voksede. Portkonsumtionen var kun en af de mange nye afgifter, der kom til med enevælden. Der voksede nærmest en skov af nye afgifter frem. Der kom skat på bl.a. spillekort, skøder, skosåler, slagtninger, vognmandskørsel og bryllupper. I samfundets ånd betalte man for sit bryllup efter stand: en adelig 50 rdl., en gejstlig 20 rdl., en borger 4 rdl., håndværkere 2 rdl. og daglejere $\frac{1}{2}$ rdl. Ellers var skatteligningsprincippet i realiteten omvendt. De rige og formuende betalte relativt mindre end de dårligst stillede. Skatteskruen vendte den tunge ende nedad. Heri var der intet forbavsende. De velhavende borgere, fra 1619 takserborgerne, stod selv for skatteligningen både for de kommunale og de statslige skatter. Problemet var, at borgerskabet ingen indflydelse havde på de statslige skatter, der skulle betales. Kun byens egne skatter kunne der spares på ved at sætte så lidt som muligt igang og ved kun nødtørftigt at holde de »fælles« ting, som gaderne, rådhuset eller havnen i orden

Blev de statslige skatter ikke indbetalt, blev de med magt inddrevet af militæret. Det var tilfældet fra 1660'erne, da Århus var grundigt økonomisk svækket efter krigene. Kun byens borgmestre kunne få skattefrihed på grund af deres »store besvær« med borgmesterstillingerne og afbrækket i deres næring. Til gengæld satte byens borgerskab så samfundsgrupper i skat, der hverken drev selvstændig næring eller havde fast ejendom. De første daglejere og håndværkssvende måtte til at betale skat.

Forsvarets byrder

Blandt de mange andre store og små pligter, der var pålagt indbyggerne, var indkvarteringspligten nok den mest forhadte. I det hele taget var det store ofre, byen måtte yde til rigets forsvar. Indkvartering af soldater eller ryttere hos byens borgere havde fundet sted med ujævne mellemrum allerede før enevælden. Man var forpligtet til at yde soldaterne husly og at give dem mad og drikke. Det sidste ansattes i 1568 til højst 6 potter øl pr. soldat pr. dag. Efter 1660 var der en fast garnison af tropper i Århus. De



Borgervæbningen eksercerer i fuld uniform, venligt karikeret i F. Visbys akvarel. Under enevælden blev flere og flere embedsmænd uniformerede. Det gjaldt byfogeden, byskriveren, dommere, toldere, politimænd, brandofficerer og andre betitlede folk. Hver havde de deres særegne uniform. Det udviklede sig til en formelig uniformsbegejstring mod enevældens slutning. »Uniformerede var misundte af de ikke uniformerede og almindeligvis kunne man også opnå den lykke at blive uniformeret, om ikke på anden måde, så ved at træde ind i borgervæbningen«.

hidrog med de usle kår, der blev dem budt, stærkt til »overflødig drukkenskab, mord, vold og overlast i byen«. Bedre blev det heller ikke af, at det var byrådet, der en tid administrerede, hvor soldaterne skulle indkvarteres. Byrådet væltede indkvarteringsbyrden over på de fattigste i byen. Det måtte senere ændres for ikke at øge spændingen og uroen mellem soldaterne og byboerne.

Situationen var ellers spændt nok. Soldaterne var ikke populære. Dels stod de for den militære inddrivelse af skatter, dels gik de byens næringsdrivende i bedene med handel eller udskænkning. Det var et modsætningsforhold, der først afdæmpedes efter

Treårskrigen 1848-50 og Grundlovens indførelse. Et skridt her imod havde det været, at alle soldaterne fra 1823 var blevet anbragt i kaserner - kaserner som borgerne ganske vist måtte betale for.

Borgerne selv skulle stille med en borgervæbning af våbenføre mænd, der skulle mobiliseres i krigssituationer. Byen skulle selv betale deres udrustning. Det var man ikke meget for, heller ikke for at lade sig mønstre. Under de fjendtlige besættelser i 1600-tallet synes borgervæbningen heller ikke at have spillet nogen rolle.

I slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet udviklede borgervæbningen sig til en paradehær. Hvad det drejede sig om, var de flotte uniformer, der gjorde indtryk, og en officers-titel. Men da det virkelig gjaldt igen i 1848-49 var enhver krigsfeber fordampet. Borgerne gemte deres uniformer væk og lod geværer og ammunition sende til København. Derfor kunne hele byens befolkning fremtræde lamt og uskyldshvidt for den fjende, der kom. Det prestigetab kom borgervæbningen sig aldrig over. Den blev ophævet i 1870.

Sygdom og nød. Alderdom og død

I 1830 gav en af byens ansete embedsmænd i anledning af kongens fødselsdag 35 portioner varm mad til de fattige. Kongemagten selv havde givet sin eneste gave til byens trængende syge eller gamle knapt 300 år tidligere. Det var et gavebrev på det forladte sortebrødrekloster i byen med dertil hørende gods og rente også fra de tidligere katolske hospitaler i Randers og Horsens. Det var meningen, at det nye hospital i Århus skulle være et fælles stiftshospital. Den plan måtte snart opgives. Behovet for et selvstændigt hospital i de andre byer var for stort. Derefter måtte Århus' hospital nøjes med det tidligere sortebrødreklosters indkomster. Kongens gave var taget fra kirken, der indtil reformationen havde stået for det sociale arbejde. Gaven var ikke nogen udgift for kongemagten. Under statens finansielle vanskeligheder ved 1600-tallets midte blev der tværtimod taget en betydelig del af det igen, der en gang var givet til hospitalet.

Hospitalets rammer havde allerede før det været meget beskedne: der havde været plads til omkring 80 »lemmer« og et personale på 10. Det antal måtte nu indskrænkes til omkring det halve. Også ydre tilbagegang kom i de følgende hundrede år til at præge hospitalet. Bygningerne forfaldt.

Et hospital i datidig forstand var en stiftelse, hvor fattige, syge og gamle kunne søge hen for at blive passet i deres sidste leveår. Det var opbevaring og ikke behandling, der var tale om. Klarest kommer det til udtryk i holdningen til de sindslidende. De blev opbevaret i hospitalets »dårekiste«, et lille mørkt og lukket rum med halm på gulvet. Her sad de hele livet. En afveksling bød sig, når halmen hver 14. dag blev skiftet. Dårekisten ved Århus hospital blev nedlagt i 1862.

De, der kunne, sørgede for at ende deres dage inden for husstanden. Familie og velstand var den bedste sikring for at opnå en tålelig alderdom. Blev man syg, var det ikke hospitalet, man søgte til. Ganske vist oprettedes der endnu et hospital i byen i 1790'erne i Rosensgade, men også det var mest med henblik på de fattige. I stedet blev man passet i husstanden. Behandlingen foretoges af tilkaldte bartskeerere, kirurger, og hvad de første barfodslæger ellers kaldte sig. Eller man prøvede en af de kloge koner i byen og måske et pulver fra apoteket. Det første apotek var kommet til i 1596 på Store Torv (Løveapoteket), 1750 fulgt af Svaneapoteket i Vestergade.

Universitetsuddannede læger dukkede først op i 1600-tallet. Det var især dem, der tog sig af sygdomshelbredelse i byen i de følgende århundreder. Embedslægen og ikke mindst den tilkommende familielæge tog sig af byens husstande. Et karakteristisk eksempel er læge Ernest Peter Weis (1776-1845), der praktiserede i 40 år i Århus. Lidt af en original var han for sin samtid. Han led ikke af den blandt læger så udbredte trang til at give sine patienter mange medikamenter. I stedet påvirkede han dem til at rette sig efter sine forskrifter med hensyn til diæt og levevis. Ved hans død i 1845 holdtes der auktion over hans dødsbo i lægehjemmet i Mejlgade. Det viste tydeligt, at han havde sans for andet end lægegerningen. Der blev bl.a. tilbudt »på flasker aftappede røde vine og engelske portere samt 1000 stk. tomme bouteiller«.



Enkeboliger i Klostergade nr. 42-52. Foto 1890. Enkeboligerne var bortsænket af velstillede borgere, mest borgmestre og rådmænd eller deres enker. Her boede gamle enker, ofte 2 sammen, vanføre kvinder og enkelte yngre enker med deres børn.

Omsorg for de fattige eller kamp mod tiggeriet?

Med oprettelsen af Århus hospital 1541 havde kongemagten gjort sit for byens fattige. Resten måtte blive de fattiges og byens egen sag. Dog gjorde kongemagten endnu en ting: det omfattende tiggeri blev gjort til en »privilegeret« beskæftigelse. Syge, fattige og uarbejdsdygtige skulle fortsat have lov til at tigge, blot de blev i deres hjemby og gik med et tiggertegn. Til at holde fremmede tiggere væk udpegedes en tigger til »stodderkonge«. Samtidig blev det forbudt enhver arbejdsdygtig at tigge under trussel om dødsstraf. Det var lovens bogstav.

Det kunne tiggerne og de fattige heller ikke leve af. Byen var nødt til at træde til med oprettelsen af en fattigkiste, hvis indtægter kom fra bøder og små afgifter, samt ved private gaver. Blandt

disse var en række småboder, der stilledes til rådighed for fattige enker, 37 enkeboder var der i Århus omkring 1700. Midlerne var imidlertid alt for små i forhold til de fattiges antal. Magistraten søgte at mindske problemet ved jævnlige razziaer for at smide de »pasløse« (= uden tiggertegn) på porten. Meget belejligt bestilte Christian IV også flere gange fattige børn til sit børnetugthus. Det drejede sig 1634 om 50 drenge og nogle få år senere om yderligere 20. De skulle - med det gode eller det onde - sendes til Børnehuset i København. Men tiggeriet blomstrede stadig og svenskekrigene gjorde situationen værre.

Den unge enevælde ville ikke fortsat tolerere tiggeriet, bag hvilket der mentes at skjule sig megen dovenskab og løsagtighed. 1708 blev tiggeriet endeligt forbudt. Samtidig organiseredes der et fattigvæsen hovedsageligt hvilende på frivillige bidrag. Hver århusiansk husstandsoverhoved kunne lade sig skrive op i kollektbogen for et årligt beløb til de fattige. Desuden opsattes fattigbøsser i kirker og på beværtninger. De indkomne beløb var fra starten helt utilstrækkelige, ydermere blev de hurtigt mindre. Borgerne ville ikke både betale frivillig fattighjælp og fortsat blive rendt på dørene af tiggere. Så foretrak de hellere selv at drive lidt velgørenhed, ja godt 100 år senere blev det næsten en helt modesag for borgerskabets fruer at drive privat velgørenhed med midler fra bazarer o.lign. Med utilstrækkelige midler var det ikke muligt at slippe af med tiggeriet - og det fortsatte trods forbuddet.

For satte Århus-borgere, der kun havde oplevet samfundet gennem det solide borgerhjems blyindfattede ruder, var det svært at befri sig for den opfattelse, at fattigdom var selvfor-skyldt, forårsaget af enten druk eller dovenskab. Dovenskaben kunne man forsøge at afhjælpe. Til det formål oprettedes 1757 et klædemanufaktur, hvor arbejdskraften skulle være tiggere og fattige. Der sluttedes kontrakt med væver Johan Gotfried Wille i Vestergade om driften. Arbejdskraften blev for det meste tvunget til manufakturhuset, ligesom det under trussel om bøde blev forbudt byens borgere at give almisser. Lige lidt hjalp det. Hele foretagenet var som andre steder ikke rentabelt. Det lukkede i 1763 med et stort tab. Nogle år senere forsøgte man sig med en

spinde-»skole«, hvor man anbragte de børn i byen, der blev grebet i at tigge. Det blev i 1820 fulgt op af en forsørgelses- og opdragelsesanstalt i en del af det gamle kloster.

Først og sidst drejede det sig om at få de fattige og deres børn i arbejde. Det ville spare byens borgere penge, og man forsøgte længst muligt at undgå en egentligt tvungen skat til de fattiges forsørgelse. Det skulle helst være en frivillig sag, om man ville hjælpe de fattige. Fra 1800-tallets begyndelse var der dog ingen vej uden om, hvis man blot på den nødtørftigste vis ville sørge for de fattige. Alle fik pålagt et bidrag til fattigvæsenet. Det gav anledning til mange grovheder og skældsord fra sparsommelige skatteydere, der var sig selv nok. Et lille skridt var taget mod et mere solidarisk socialt system. Men der var langt igen - og ved 1850 var der stadig et stort behov for den private velgørenhed.

En pot brændevin og slige fornøjelser

»Slingre gennem Vestergade«.

Historien om Århus er mest historien om arbejdet i byen og om kampen om det overskud, der kom ud af det. Fritid var der ikke meget af. Arbejdstiden var fra solopgang til solnedgang næsten året rundt i 6 af ugens dage. Ferie var et ukendt begreb. Fridage fandtes kun i forbindelse med de kirkelige højtider. Det levnede ikke meget tid eller overskud til fornøjelser. Den mest udbredte adspredelse, der deltes af høj og lav i byen - mest mændene - var at gå på værtshus. Det kunne være i Vestergade eller Skolegade. Her kunne man i drikkelag og tobaksrøg få sig en snak, spille kort, brædtspil eller terning, ofte hasard, selv om det var forbudt. Musikken leverede man selv, der var gerne nogle trommer og violinere, eller man betalte et par musikanter for det.

Var man en lovlydig borger, levnedes der ikke megen tid til denne hygge og næppe heller til at blive godt beruset. Klokken 21 gik trommeslageren igennem gaderne og meddelte, at nu måtte øltapningen være slut. Det var en bestemmelse, der blev brudt hver aften. Slagsmål og vold var en jævnlig foreteelse. De fleste var bevæbnede med et stikvåben, en kniv eller en kårde, så ikke sjældent havde det døden til følge. Håndværkssvende gik grasset, smadrede vinduer og overfaldt bysvendene. Det kunne være

efter en flere dages druktur. Håndværkssvendene i Århus fastholdt den skik at holde fri nogle mandage (blå mandage) trods forbud og mestrenes protester. Heller ikke byens finere borgere holdt sig tilbage, præsterne ikke at forglemme. Med spiritussen kom lysten til skæg. For en ringe betaling kunne man ved hjælp af nogle få larmende spillemænd bringe byen på den anden ende ved nattetid.

Torve- og markedsdag.

Torvehandelen foregik hver onsdag og fredag (senere lørdag). Her kom udenbys til, måske var der et par nye musikanter eller gøglere imellem de mange handlende. Men den virkeligt store årlige folkefest var St. Olufsmarkedet, der blev holdt i byen i juli.

St. Olufsmarked på Lille Torv og Store Torv i 1860'erne. Tegnet af københavneren Bernhard Olsen til »Illustreret Tidende«. Han bemærker i den ledsagende tekst: »Og dog leve de ældgamle markeder endnu, trods chausseer og jernbaner! Om det er fordi almuen her, som allevegne, hænger ved de nedarvede skikke, eller fordi den føler en stærkere trang til at lade sine lommer fylde med godtkøbssager på enkelte dage om året, fremfor på alle andre, ville vi ikke afgøre«.



Det var et krammarked. Desuden var der to lidt mindre besøgte kvægmærkede St. Peders og Hvide Ras' i februar og oktober. Under markederne var der ekstra liv i gaderne og trængsel i beværtningerne. De mange mennesker i byen gav basis for en omfattende markedsunderholdning af gøglere, linedansere, komedianter, taskenspillere, fremvisning af dværge, invalider og eksotiske dyr, cirkus m.m. Statsmagten havde ganske vist flere gange i 1700-tallet forbudt den slags forlystelser, men de var svære at få bugt med. Marked og underholdning hørte i den folkelige bevidsthed sammen. Efterhånden dispensererede myndighederne fra forbuddet uden at ophæve det. I stedet lagdes der - meget karakteristisk - en afgift på forlystelserne.

Smitten fra København

Århus' impulser og indtryk fra den store verden uden for planke-muren gik oftest gennem København, hvis da ikke København *var* den store verden. Til København kom der i løbet af 1600- og 1700-tallet både fast ugentlig postforbindelse og overfart via Kalundborg. Der kom en stigende strøm af nyheder og sladder fra hovedstaden med de første københavnske aviser, private breve og mundtlige kontakter.

Hvad der var toneangivende i København kunne regne med også at blive det i Århus. I hvert tilfælde i de bedrestillede kredse, hvor der efterhånden blev mere overskud og mere fritid.

Via København kom således fra 1770'erne »klubberne« på mode i Århus. Klubberne var et alternativ til værtshusene, ja nærmest en »forædling« af disse beregnet for de højere sociale statuslag. Nok havde byens borgmestre som regel ikke siddet på værtshus med daglejere. Der var fine og mindre pæne drikkesteder i byen. Men med klubberne begyndte en egentlig adskillelse af de folkelige og »bedre« folks fornøjelser. Den første klub, »Kronprindsens Klub«, oprettedes i Århus i 1772. Her samlede byens bedste mænd - og efterhånden også kvinder - efter arbejdsdagen om dyrkelsen af patriotismen og kongehuset. Klubben købte sin egen bygning i byens centrum med en lukket have til. Man udskilte sig. Her blev holdt baller, selskaber, diskussions- og musikaftener og senere teater, da den mode fejede ind over



Klubliv med billardspil, avislæsning m.m. i Polyhymnia. Vægfrise malet 1899.

byen. De bedre borgere, der trods det ikke var fine nok til optagelse i »Kronprindsens Klub«, dannede deres egen klub, »Harmoenien«. Forbilledet var det samme.

En snes år efter, at det århusianske borgerskab var begyndt at nyde klublivets glæder, kom teatergrillen til. Det førte til dannelsen af det stort anlagte og ambitiøse »Det forenede dramatiske Selskab« i 1800. Også det var forbeholdt det bedre borgerskab i byen. Andre havde ikke adgang til dette toneangivende teater, der ufortrødent gav sig i kast med opførelsen af en række aftidens velanskrevne teaterstykker. Heldigvis var det ikke forbudt andre at spille komedie, og snart deltog både håndværkssvende, lærlinge og tjenestepiger i mindre forestillinger. Herved tabte skuespillet unægteligt noget af sin eksklusivitet. Nok var det kun dilettant, når menigmand spillede komedie. På den anden side viste de tilrejsende teaterselskabers forestillinger, at det »Dramatiske Selskabs« udøvere ikke var professionelle og ophøjede kunstnere. Knap en snes år holdt den store teatergrille sig, så overlod borgerskabet teaterforestillingerne til de professionelle og til dilettanterne. For det talte også, at kirkerne i Århus havde været lige så tomme om dagen, som skuespilhusene var fyldte om aftenen. Men teatret var nu kommet til Århus for at blive. Det var fortsat populært og kunne samle mange af byens indbyggere på en gang. Byens faste teaterbygning fra 1816 havde plads til 500 mennesker eller ca. 8% af alle byens indbyggere. Efter dagens målestok var det et kolossalt stort teater.

Endnu en kulturel udmark

Byen fik sin første og længe eneste avis i 1794. Avisen var »Aarhus Stiftstidende«. Det var ikke noget sensationslystent blad. Her refereredes eller direkte gengaves lange biskoppelige taler og lignende. Lokalt stof var der ikke meget af, når der ses bort fra den intense dækning af byens teaterliv, redaktørens særlige interesseområde. Derimod var der en meget yndet rubrik med »Meddelelser« fra hovedstaden. Hvad der skete i Århus vidste jo alle og enhver. Større var byen ikke. Nyhederne fra hovedstaden påkaldte langt større interesse. Internationale begivenheder kunne det knibe mere med. Således fandt avisen det ikke en omtale værd, at Norge i 1814 brød ud af rigsfællesskabet med Danmark.

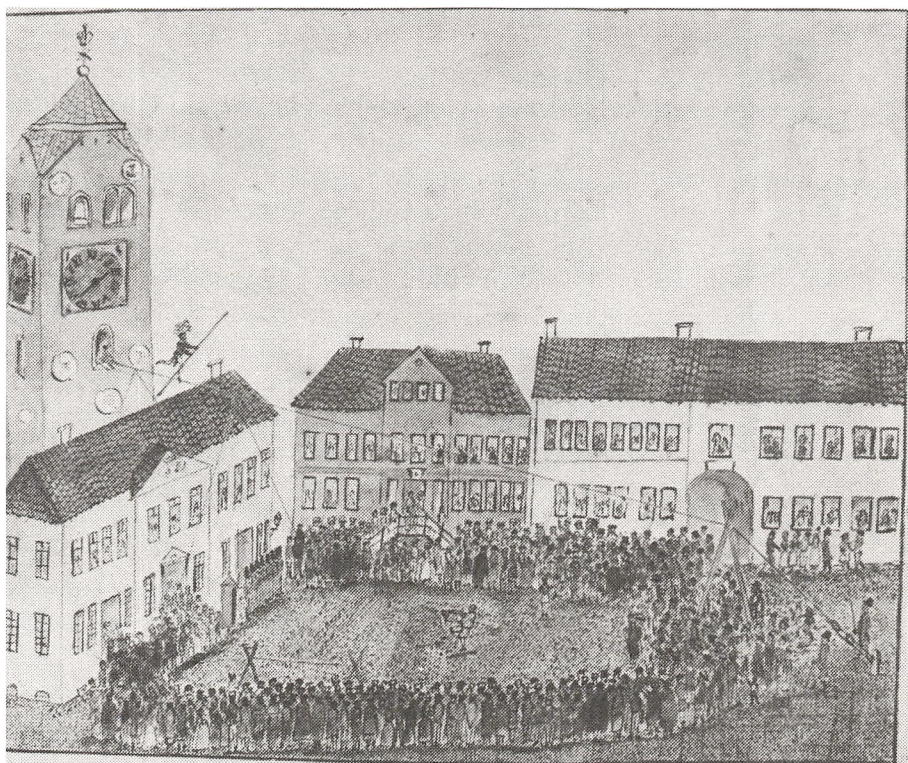
Til gengæld var der tit og ofte bid og pikante polemikker og afsløringer i læserindlæggene til både »Stiftstidende« og de senere tilkomne blade. Et eksempel. Pastor Brygman i Århus digtede i 1829 et 6-liniers mindevers ved stiftsprovst Studsgårds død. Det blev bragt i avisen. I et læserindlæg gjordes opmærksom på, at de 4 af de 6 seks linier var direkte »lånt« hos Ingemann. Kun de to sidste linier var Brygmans egne. Det var en kedelig afsløring for pastoren, men kendetegnende nok for det litterære stade i byen.

Byen fostrede kun meget undtagelsesvis store litterater og lærde mænd. Der kan slet ikke være tale om at give en af byens berømteste mænd, Ole Worm (1588-1654), ret i, at ingen by i Jylland har frembragt flere lærde mænd end Århus. Det blev ganske vist udtrykt omkring 1650, men er næppe heller rigtigt på det tidspunkt. Århus var *endnu* i 1800-tallets første halvdel en udpræget kulturel udmark. Byen havde sin Oehlenschläger, *Jyllands* Oehlenschläger. Dermed er meget allerede sagt. Det var bonden Peder Jensen fra Viby, der gjorde sig som poet og visemager i Århus. Nogen stor poet var han ikke, men hans viser blev næsten alle trykt i »Stiftstidende«. Enkelte tryktes også i København, men da var det det satiriske blad »Corsaren«, der tog sig af ham og hans digteri. For det gode var det ikke.

Den selvstændige kulturproduktion i Århus var ikke begyndt endnu. I stedet sugede man til sig. Der var en først langsomt, men senere hastigt stigende kulturinteresse i byen. Tidligt fandtes bogsamlinger hos borgerskabet. Thestrup ejede ikke mindre

end 500 bøger ved sin død 1653. Det har været en undtagelse. Det almindelige i de borgerlige hjem før 1700-tallets slutning har været en snes bøger, mest religiøs litteratur, bibler og en mindre del opbyggelig litteratur, historie, geografi og praktiske fag. Det er først ved indgangen til det 19. århundrede, at læselysten tog fart. Samtidig afløstes faglitteraturen af skønlitteraturen som den almindelige og foretrukne læsning. Den spændende og underholdende roman kom i centrum. Med københavnsk forbillede oprettedes læseselskaber, senere hen kom legebiblioteker til. Fra samme tid blev der grundlag for faste boghandler i Århus. Tidligere havde man fået sine bøger sendt fra København eller Flensborg, hvis man ikke købte dem på St. Olufsmarkedet. Læsningen bredte sig til de jævne befolkningslags kredse. Om det var dem,

Lineang fra domkirkens tårn over rådhuset til Store Torv december 1826. Den modige var linedanser Christian Roats, der under udførelsen af et tilsvarende kunststykke et halvt år senere i København faldt ned og slog sig ihjel. Tegning.



h. i. Karskens

Roats 470 Dubs. fra Domkirken over Rådhuset
1826

der benyttede byens første biblioteker, Stiftsbiblioteket, Katedralskolens bibliotek m.m. er højst tvivlsomt. I stedet købte de den billige roman på markedet eller i boghandelen. Med den almindelige skolegang og læsefærdighedens udbredelse var kimen lagt til en senere tids massekultur.

Mod standssamfundets opløsning

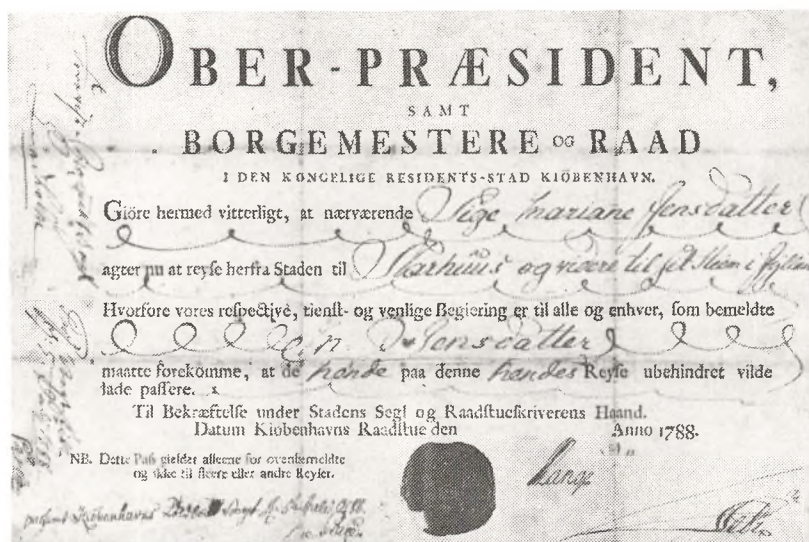
I 1857 blev Frederiksport solgt og nedrevet. Byens andre porte var allerede fjernet. Et af de bånd, som det enevældige standssamfund havde lagt på byen, var forsvundet. Mulighederne åbnede sig for byen for en ekspansion ud i oplandet. Der var skabt mulighed for en ny bevægelighed. Handelens vilkår var blevet lettere. Flere snærende bånd på samfundet ventede på at blive sprængt.

To i sig selv uanselige begivenheder omkring 1850 kan signalere de nye tider, der var på vej i Århus. I december 1849 afholdtes der valg til det ny folketing i ridehuset. Der indledtes med et hurra for kongen. Afstemningen foregik ved håndsoprækning. Der var kun en kandidat at stemme på, kancelliråd og bankkasserer Chr. Otterstrøm. Han blev så godt som enstemmigt valgt af de fremmødte. Den politiske interesse i byen var hverken entusiastisk eller udbredt. Valgene var endnu for de få, og det var politikken også.

Den anden begivenhed kan synes endnu mere betydningsløs. Der blev indført nummererede sæder i teatret. Hidtil havde alle i byen kendt deres pladser i teatret, som de kendte dem i samfundet. Det havde man sat sig efter ved forestillingerne. Sådan skulle det ikke være længere. Det var et symptom på standssamfundets opløsning. Byens ekspansion og aktivitet havde ført mange nye folk til byen, nogle blev rige uden at være »af stand«. Med indførelsen af de nummererede sæder i teatret stod det nu enhver frit for at købe sig til sin plads. Blot skulle man kunne betale. Stand og rang var ikke længere afgørende. Nu var det

alene pengene, der betød noget. Sådan var det også ved at blive i samfundet. Et samfund hvor den politiske magt og indflydelse var koncentreret hos de få og velbjegete, der satte penge og profit over alt andet. Folk som Chr. Otterstrøm repræsenterede. Det lovede ikke godt for den ny tid.

Hvem skulle under de ændrede samfundsbetingelser tage kampen op mod disse økonomiske og politiske kræfter?



Siden 1600-tallet krævedes der pas for en rejse til København eller andre danske byer. I særlige protokoller indførtes den rejsendes navn, stilling, hjemsted, signalement og rejsemål. Den enevældige stat øgede kontrollen med sine undersåtter. Pasordningen ophørte i 1860'erne. Her er et pas for Mariane Jensdatter for en rejse fra København til Århus og videre til hendes hjem i Jylland, 1788.

Byen under forvandling 1850 - 1900

Et nyt samfund på vej

Kæmpehest, ildhest, du rapfod for sand!

Den 5. februar 1860 lagde det engelske skruedampskib Swallow til ved Århus nye dampskibskaj. Skibet medbragte materiale til den nye jernbane til Langå og Randers og tillige de engelske ingeniører, der skulle lede bygningen af den.

De næste par år blev der bygget. Men århusianerne blev betænkelige. Det hævdedes f.eks., at man ikke ville få glæde af den nye banegård. Den blev lagt for langt ud mod Jægergården. Den kunne jo kun nås, når man gik ud af byen ved Søndergade, over det ubebyggede areal foran Søren Frichs nye jernstøberi (nu krydset Søndergade-Sønder Allé) og fortsatte ad stien gennem gartner Jensens have (nu Ryesgade).

Det var også irriterende, at banen blev bygget af fremmede. Dog var det et plaster på den sårede forfængelighed, at taget på banegårdsperronen var århusiansk, »tilmed noget af det smukkeste af den slags arbejde, der findes her i landet.« Taget blev nemlig lavet hos jernstøber Frich.

Samtidig med jernbanebyggeriet sprængtes byens rammer. Byen ophørte nu med at være et toldområde for sig. Bygrænsen havde hidtil dannet skel mod det åbne land. Indenfor havde hersket byens købstadsrettigheder, bystyret, men også købmændenes eneret til at drive handel og håndværkerlaugenes eneret til at udøve håndværk. Udenfor havde været det upriviligerede bondeland, hvor ingen måtte handle eller ernære sig af laugenes håndværk.

Nu blev samfundssystemet kapitalistisk. Nogle mennesker kom til at eje produktionsmidler som maskiner og fabriksbygninger, andre var for at overleve tvunget til at arbejde for disse ejere. Virksomhedsejerne havde som mål deres forretningers stadige udvidelse. Men det blev besværliggjort af bytolden og købstadsrettighederne. Begge dele blev derfor ophævet. Byporrene blev revet ned, handel og håndværk givet frit. Samtidig ophævedes laugene og det sammenhold, der havde været i dem. Den enkelte arbejder kom nu til at stå alene overfor sin arbejdsgi-

ver.

Det gik hurtigt med jernbanen. Århus fik forbindelse ud mod Langå, siden også mod syd. Den 3. oktober 1868 sendtes det første tog mod Fredericia. Ved indvielsen blev der sunget til fremskridtets og lokomotivets pris:

Statelig, vælig damphesten står,
venter signalet at høre.
Fluks så af sted i galop det går,
røgskyen højt mod himmelen slår -
det kan man kalde at køre.
Bakker og stene og marker og byer,
næppe de øjnes før atter de flyer,
rastløs sig scenen fornyer:
Kæmpehest, ildhest, du rapfod for sand!
Brus nu af sted, og bevis at du kan,
skabe et blomstrende land.

De feudale tilstande var forbi. Hvad enten folk i Århus brød sig om det eller ej, kom nu kapitalismen og industrialismen med alt, hvad det førte med sig af godt og ondt.

Gamle tider og nye

I Århus gamle teater i Kannikegade var publikum i første halvdel af 1800-tallet opdelt så at sige lodret efter stand. I teatrets venstre side sad de fine folk. Langs venstre væg var en gang, der kaldtes Løvegården. Her stod de unge herrer op. Det var unge og velstående købmænd, Katedralskolens adjunkter og yngre officerer.

I midtergangen stod håndværksmestrene. I højre side sad deres koner sammen med jævne folk, blandt dem også håndværkssvendene og tjenestefolkene. I sidegangen til højre stod gårdskarlene og de menige soldater. Allerforrest langs scenens kant stod byens drenge, latin- og realskoledrengene til venstre, de »simple« drenge til højre. Højre side kaldtes smørrebrødssiden, for her spiste man sin medbragte madpakke under pausen. I venstre side spiste man kager og konfekt.

Det mærkværdige var, at billetterne kostede det samme, og at



Ryesgade set fra Banegården mod Søndergade. Fotografi fra omkring 1880.

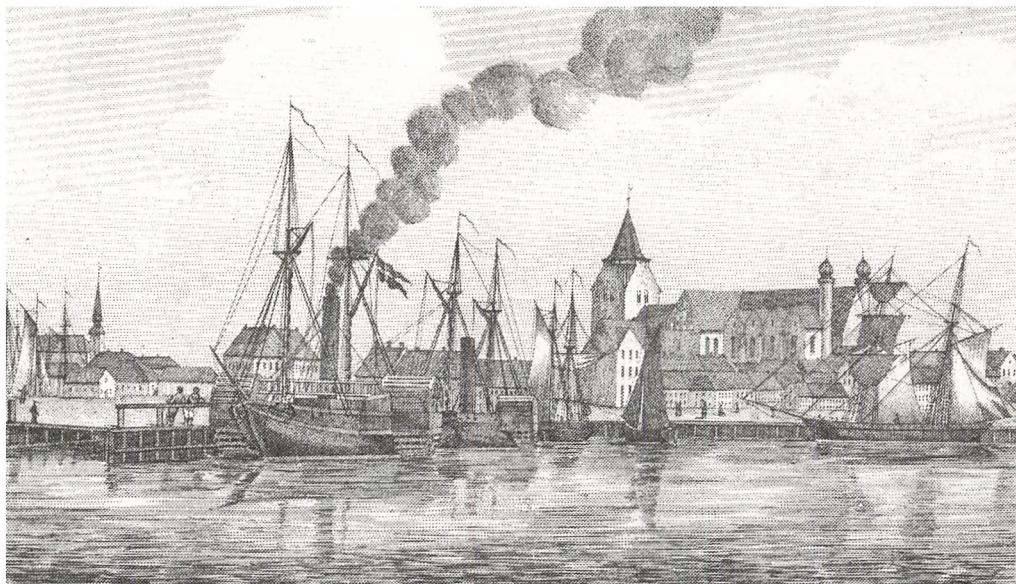
pladserne ikke var nummererede. Men ingen dristede sig uden for sin stand. »En fra højre side« sagde man, »ville ikke engang befinde sig vel ved at sidde til venstre. Han ville snart blive således ugleset, at han af sig selv ville fortrække over til smørrebrødssiden.«

År 1900 indviedes omsider byens nye teater, efter at folk som Hans Broge og hans svigersøn margarinefabrikant Otto Mønsted havde ivret for det i årevis. Men allerede i det gamle teater var de indbyggede standsforskelle faldet bort. Man kunne fra engang i 1850'erne teoretisk set sidde, hvor man ville. Forudsætningen var blot, at man havde penge til billetter, påklædning, rigtige manerer, teaterinteresse osv. Jo længere fremme man sad, jo mere kostede det. Derfor opdeltes publikum ikke mere lodret efter stand, men vandret efter klasse. Forrest sad overklassen, længere bagud middelklassen. Arbejderklassen kom ikke i teatret.

Byens overklasse var de familier, som ejede de store forretninger og virksomheder, desuden de øverste embedsmænd og deres familier. Middelklassen var ejerne af de mindre forretninger og virksomheder med samt deres familier, folk der havde andre i deres brød som f.eks. håndværksmestrene, tillige de lidt lavere embedsmænd og funktionærer med deres familier. Arbejderklassen var alle dem, der ikke ejede andet end deres arbejdskraft, f.eks. håndværkssvendene, de ufaglærte arbejdere, deres koner og børn, tjenestefolkene af begge køn.

Forvandlingen fra stændersamfund til klassesdelt by var begyndt ved 1800-tallets midte. Blot en enkelt episode fra 1847 viser, hvordan den nye tids krav om rationel virksomhedsdrift i denne overgangstid stødte sammen med gamle holdninger om bysamfundets fællesskab.

Århus havde i Mejlgade som en af sine første industrivirksomheder fået et stort damp-brændevinsbrænderi. Det blev startet af brødrene Jensen, der i England havde lært at anvende »nyere kemiske og mekaniske opfindelser, drift i stor målestok og nye metoder,« som de selv sagde. Virksomheden forbrugte 40.-50.000 tønder kartofler om året. Men i foråret 1847 blev der knaphed på fødevarer i byen. Brødkornet steg i pris, og kartoffelhøsten havde slået fejl. Folk blev bange over de små tilførsler og vrede over de høje priser, på torvet var der optøjer.



Århus havn, træsnit fra 1865. Til venstre for domkirken ligger en rygende hjul-damper, yderst til venstre ses sejlskibe i åhavnen.

Da det rygtedes, at en båd var lagt til i havnen med en last Samsøkartofler til Jensens brænderi, stimlede folk til. De forlangte at købe kartoflerne til lav pris. Ingen kunne se det rimelige i, at kartoflerne blev lavet til brændevin i Jensens maskiner, når der var mere brug for dem til menneskeføde.

Brænderiets vogne blev smidt i bugten. Båden blev stormet, og kartoflerne slæbt væk. Trods brænderiejer Jensens henvendelser greb politiet ikke ind. I avisen argumenterede Jensen forgæves for sin virksomheds nødvendige behov. Man indrømmede, at han formelt havde ret, men sympatien fik han ikke.

Sådan kom forandringerne. Nogle kom hurtigt og synligt, andre mere som nye måder at tænke på. Allertydeligst viste den nye tid sig i byens voldsomme vækst:

År	1850	1860	1870	1880	1890	1901
Antal indbyggere	7886	11009	15025	24831	39306	51814

I løbet af 50 år næsten 7-dobledes altså indbyggertallet i Århus. I byer som København, Ålborg, Randers og Odense voksede indbyggertallet også, men kun 3-4 gange.

Virksomhederne og deres ejere

Røg fra høje skorstene

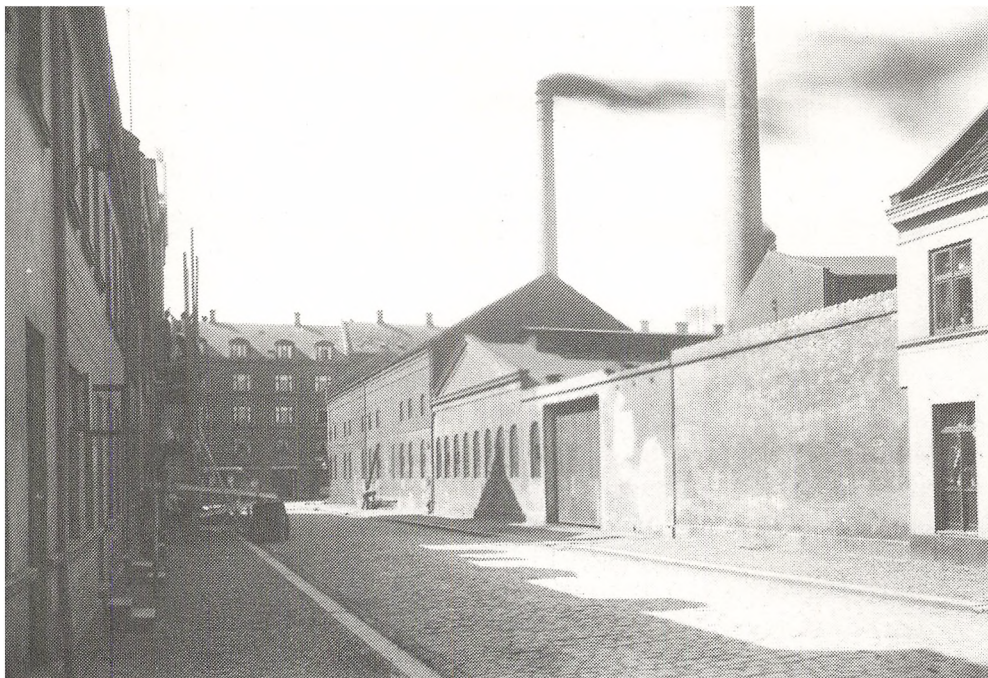
I 1800-tallet var en rygende fabriksskorsten noget, man var stolt af. Den syntes et tegn på foretagsomhed og velstand. Endnu i 1840'erne måtte man desværre indrømme, at der ikke var mange fabriksskorstene i Århus. Faktisk var der ikke andre ordentlige fabriksskorstene end netop brændevinsbrænder Jensens i Mejlgade.

Ved begyndelsen af 1800-tallet havde der været to fabrikker i Århus, købmand Bechs stivelsesfabrik, der dog hurtigt gik ned, og købmand Faussings oliemølle, »hvor af agerkålsfrø og hørfrø virkes årligt omtrent 3-4000 potter olie.«

Noget bedre så det ud i året 1847. Da fandtes der foruden nogle små brændevinsbrænderier og en offentlig arbejdsanstalt en cikoriefabrik, et jernstøberi, en klædesfabrik, to oliemøller og et strømpevæveri. Industriby var Århus dog langt fra endnu.

Industri er det, når virksomheder med mange arbejdere, brug af maskiner og stærk deling af arbejdet fremstiller store mængder ensartede varer til salg på et marked af ikke i forvejen kendte købere. Håndværk er det derimod, når mindre værksteder fremstiller forskelligartede varer, som en enkelt arbejder med fra begyndelsen til færdiggørelsen, og som ofte er bestilt af en bestemt kunde.

I England, Frankrig, Tyskland og Belgien var der industri fra slutningen af 1700-tallet. I Danmark gik det langsomt. Her havde landboreformerne i slutningen af 1700-tallet delt befolkningen i jordejende godsejere og gårdejere på den ene side og et proletariat af landarbejdere og hovedsageligt jordløse husmænd på den anden side.



Amaliegade set mod Sønder Allé, fotografi fra omkring år 1900. Til venstre ligger arbejderboliger, til højre bagsiden af Frichs fabrik.

Takket være deres egen foretagsomhed og landarbejdernes slæb kunne godsejerne og gårdejerne nu avle så meget korn, at store mængder kunne udføres til de nye industrilande. Der opstod en international arbejdsdeling: I Danmark producerede man korn, i udlandet industrivarer. Det forekom rimeligt nok. Danmark manglede kul og jern. Der var ikke penge til investering i industri. Ej heller var der tilstrækkeligt med arbejdskraft, især ikke med teknisk kunnen. Danmark havde kun et lille hjemmemarked, og transportsystemet var ikke udbygget.

Tingene blev anderledes mod slutningen af 1800-tallet. Driftige folk så, at der kunne laves f.eks. næringsmiddelindustrier med råstoffer fra landbruget, og at kul og jern kunne hentes fra udlandet. Godsejerne og gårdejerne og de storhandlende med landbrugsvarer havde efterhånden tjent så meget, at de også kunne investere i industri. Arbejdskraften kom nu af sig selv

væltende ind fra landet. Det var alle de mange landarbejderbørn, som man ikke havde brug for derude. En hel del folk havde også efterhånden fået en teknisk uddannelse her eller i udlandet. Hjemmemarkedet var blevet bedre. Befolkningen var blevet større, og velstanden blandt gårdejerne gav dem råd til at købe industrivarer til forbrug. Endelig blev landet udbygget med jernbaner og dampskibsruter.

Lad os tage Søren Frich og hans virksomhed som ét eksempel på, hvordan industrien kom til Århus med udgangspunkt i pengene fra landbruget og teknologien.

Søren Frich blev født i 1837. Hans far var proprietær på Horsens-kanten. Han havde råd til at sende sin søn i realskolen i Århus. Den var oprettet i 1839 for at tage elever, der ikke skulle i den »lærde« latinskole, men ud i det praktiske liv. Fra Århus kom Søren Frich et par år på Polyteknisk Lærestalt i København. Under Treårskrigen 1848-50 var han løjtnant. Han blev såret i slaget ved Isted. Mellem indkaldelserne var Søren Frich lærling ved jernværket i Frederiksværk. Desuden tog han eksamen som maskinist. Da krigen var forbi, rejste han først som maskinarbejder til Charleroy i Belgien. Senere rejste han til Newcastle i England.

I 1854 var Søren Frich klar til at starte sin egen virksomhed. Men hvor skulle den ligge? Han skønnede, at Århus, »denne i forvejen så fortræffeligt beliggende by i fremtiden ville blive et knudepunkt i det jyske jernbanenet.« Han regnede også ud, hvor Banegården i Århus ville komme til at ligge. Han købte jord i nærheden, og da jernbanen kom, lå Søren Frichs første jernstøberi nærmere Banegården end nogen anden virksomhed i Århus. Søren far havde penge. Det viste sig igen nyttigt. Søren Frich byggede nemlig stort, i begyndelsen for stort. Men snart tog virksomheden fart. Søren Frich forenede forretningsdygtighed med teknisk kunnen. Han var effektiv som arbejdsgiver. »En streng chef for sine arbejdere, men retfærdig,« hævdede arbejdsgiveravisen Aarhuus Stiftstidende. Frichs virksomhed havde i 1860 over 100 arbejdere. Ved århundredets slutning var den en af landets førende fabrikker for dampmaskiner, kedler, værktøjs- og landbrugsmaskiner.

De fleste af Århus industrivirksomheder opstod dog med baggrund i handelskredse og på grundlag af penge optjent gennem handel.

Ceres-bryggeriet er et godt eksempel. Det blev grundlagt af købmand Malthé Conrad Lottrup. Han var født i 1813. Som andre storkøbmænd havde Lottrup sin krambod, hvor han solgte varer til byens borgere og omegnens bønder. Men han solgte også i større partier. Det var klart, at mellemhandler-avance kunne spares, hvis købmanden selv kunne fremstille sine mest solgte varer. Lottrup begyndte derfor med et brændevinsbrænderi i Vestergade. Da det gik godt, startede han i 1856 Ceres. Det blev lagt, hvor det nu ligger, godt udenfor Vesterport og nede ved åen. Det skulle jo ikke mangle vand, og det var også praktisk, at spildevandet let kunne afledes.

Ceres gik pænt. Men det skilte sig ikke synderligt ud fra andre århusianske småbryggerier. Det kom først i 1871, da bryggeriet blev overtaget af Lottrups nevø og svigersøn, Lars Christopher Meulengracht. Han var født i 1837 og vokset op hos sin farfar i byens fornemste købmandsgård, nu det totalt ombyggede Lille-torv 2. Her og hos sin onkel og senere svigerfar lærte Meulengracht den store handel. Huset Meulengracht ejede sine egne skibe, der lå i oversøisk fart og på Grønland.

Efter læreårene i Århus blev Meulengracht videreuddannet i København. I 1859 tog han til London. Her blev han i 10 år og fik sit eget handelsfirma.

Så snart Meulengracht havde overtaget Ceres, gik han igang med store udvidelser. Han havde den nødvendige kapital, og han sørgede for at lade bryggeriet følge med i den nyeste tekniske udvikling. Som Søren Frich var Meulengracht en dygtig forretningsmand, han forstod også at undgå sammenstød med Ceres' arbejdere. I 1890'erne var Ceres blevet Jyllands største bryggeri. Det voksede yderligere, da det i 1898 blev aktieselskab og opslugte Horsens Bryghus og Bryggeriet i Vejle.

Det gik godt for Frich og Meulengracht, og det er gerne historierne om succes og dygtighed, vi får at høre. Men det må ikke glemmes, at mange andre forsøgte sig på samme måde, og at det for dem gik galt, hvad enten det så skyldtes mangel på dygtighed

eller held eller begge dele. Industri-grundlæggelserne førte også til mange tragedier, både for de uheldige grundlæggere, og for dem de rev med sig i deres fald.

Fremmede flag i havnen

Udviklingen af transportsystemerne var både en forudsætning for og en følge af industriudviklingen. Med jernbanen og dampskibene kom de fordele ved Århus' beliggenhed tydeligt til deres ret, som allerede Adam af Bremen havde peget på i sin Danmarksbeskrivelse fra 1000-tallet: Byens gunstige placering midt i Jylland, havnen med overfarten til Samsø og Sjælland, den nemme adgang til farten videre over Kattegat til Norge, Sverige og Tyskland.

Ved midten af 1800-tallet fremstillede landbruget i Jylland mere korn end før. Det skete ikke alene på grund af landboreformerne og den større effektivitet, men også fordi produktionen blev lagt om fra kvægavl til kornavl. Tidligere havde det jyske

Havnegade set fra havnen omkring år 1900. Havnefronthusene står endnu, en del af dem, men havnebassinet er fyldt op og bebygget med ikke lige pæne bygninger.



landbrug eksporteret oksekød. Store flokke af stude blev drevet ned tværs gennem landet ad den jyske okse- eller hærvej. Først når de nåede deres bestemmelsessted, blev studene slagtet.

Nu derimod skulle der udføres korn. Det måtte nødvendigvis ske over havnene. Kornet kunne jo ikke som studene selv bevæge sig frem. Landtransporten med vogn eller jernbane var for uøkonomisk over længere strækninger. Desuden gik en betydelig del af korneksporten til England.

Den nye korneksport kunne mærkes i Århus. I april 1847 bemærkede man: »Vor havn fremviste igår et stolt syn ved den mængde skibe, som lå der tæt sammenstuvende indtil det alleryderste, og hvorfra der vajede mange fremmede nationers flag. Alene i bassinet langs med den nye havnemole lå der 26 store skibe i én række. Et sådant liv, som der for nærværende tid finder sted heri havnen, kan man ikke mindes. Alene handelshuset P. H. Ree laster 11 store skibe med korn.«

I anden halvdel af 1800-tallet fik det igen betydning, at Århus havn lå ved den åbne kyst. Her var det ikke, som ved andre østjyske byer, nødvendigt med lang sejlads gennem snævre fjorde. Byens fremskudte placering havde tidligere givet en begrænsning. Det havde teknisk ikke været muligt at bygge havn på stranden, og skibene måtte krybe sammen ved åens munding. Men Århusbugtens grønne bølger er ikke voldsommere, end at det nu blev muligt for ingeniørkunsten at bygge havnemoler, der kunne modstå dem.

I første omgang blev å-havnen udvidet. Men det forslog ikke. I årene 1846-61 blev der derfor bygget en ny mole fra stranden ud for Skolebakken og over mod å-havnens nordlige mole, omtrent hvor nu Kalundborg-færgen lægger til ved Pier 1. Molen skabte et helt nyt havnebassin på ca. 75.000 kvadratmeter. Å-havnen havde kun været på ca. 10.000 kvadratmeter. Det ny bassin blev uddybet med et teknisk vidunder af en dampmuddermaskine. På de nyopfyldte arealer blev der bygget pakhuse, og å-havnens gamle nordmole blev indrettet til dampskibskaj.

Alligevel fandt man hurtigt ud af, at den nye havn var utilstrækkelig. Søren Frich sagde om den i byrådet i 1870: »Den er ikke dyb nok. Den er ikke stor nok. Der mangler en bedding.«

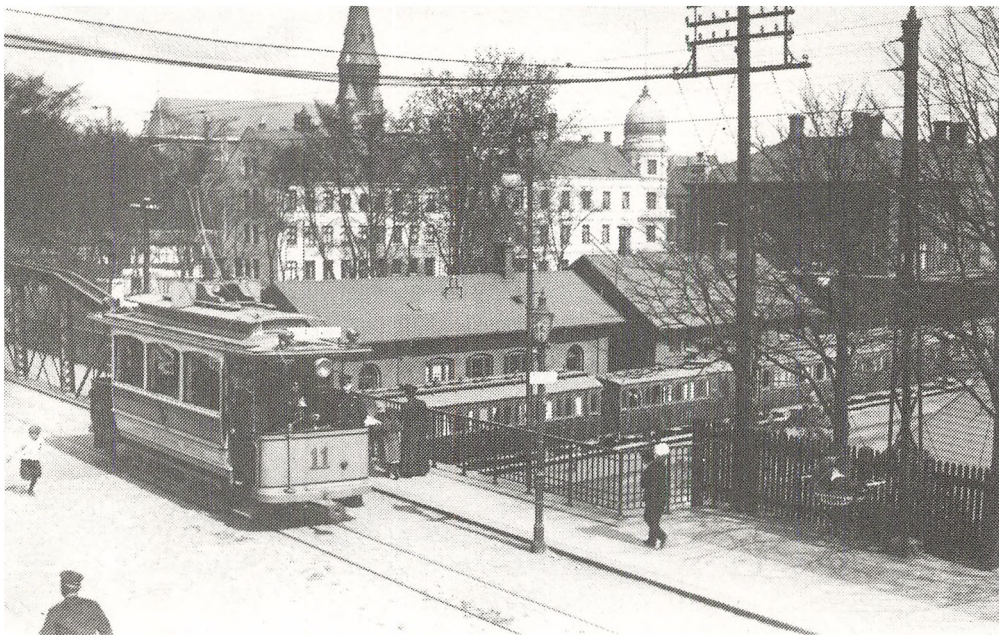
Det var sandt, at trafikken på havnen blev ved med at vokse. I 1883 måtte der bygges igen. Denne gang blev en mole ført ud fra stranden ud for Mejlgedes port omtrent ved den nuværende Pier 2. Da byggeriet var færdigt i begyndelsen af 1890'erne var der skabt et stort nyt bassin. Det samlede vandareal i havnen blev næsten fordoblet til 160.000 kvadratmeter.

I 1865 stiftedes på initiativ af den foretagsomme storkøbmand Hans Broge Dampskibsselskabet i Aarhus. I 1868 stod Hans Broge bag stiftelsen af Det jysk-engelske Dampskibsselskab. Begge selskaber kom igang med egne dampskibe. Men selskaberne blev i løbet af nogle år opslugt af C. F. Tietgens succesrige Københavns baserede DFDS.

Det ændrede dog ikke noget ved, at flere dampskibsruter kom til at udgå fra Århus havn. Allerede i 1820'erne var der sejlet med dampskibe på ruterne til København og Kalundborg. I årene 1856-74 var det ikke Kalundborg, men Korsør, der blev be-sejlet. Det skyldtes, at der i disse år var jernbane fra København til Korsør, ikke til Kalundborg. Bortset fra denne afbrydelse blev København-Kalundborg-ruterne nu faste med daglige afgang. Desuden kom der dampskibsruter til England, Fyn, Samsø og de østjyske havne, mens Aarhus-Bugtens Dampskibsselskab dagligt sejlede til småhavnene langs bugten.

Århus havn blev mod århundredets slutning udkonkurreret af havnen i Esbjerg med hensyn til udførsel af landbrugsvarer. Til gengæld voksede godsmængden, der indførtes til Århus fra udlandet. Det skyldtes, at man i Århus og hele Øst- og Midtjylland begyndte at tage varer hjem direkte fra udlandet i stedet for at importere over Københavns havn. I 1857 blev der i Århus havn losset ca. 29.000 tons varer, i 1881 ca. 161.000 tons, og i 1900 var det vokset til ca. 311.000 tons.

Det blev igen klart, hvad også byens grundlæggere 1000 år før havde set. Trods beliggenheden helt fremme ved havet lå Århus alligevel som centrum for de smukkeste, frodigste og folkerigeste egne i hele landet. Det var en fordel, som til fulde kunne udnyttes, nu da jernbanen satte byens og dens havn i tættere forbindelse med det videre opland.



Bruuns Bro set mod Banegårdsgade omkring 1905. Til højre for spurvognen kan man kikke ned i den endnu til denne side åbne banegrav, over mod Banegården. Den hvide bygning med tårnet er Centralhotellet på hjørnet af Ryesgade.

Med tog til byen

Århus-Langå-banens engelske bygherre, Sir Morton Peto, sagde i 1862, at Århus ville blive et hovedpunkt i det jyske jernbanesystem, »både i kraft af sin ypperlige havn, sin oplyste befolkning og sin heldige beliggenhed.« Meget siges i festtaler, men Sir Morton fik ret. Ved begyndelsen af 1900-tallet havde Århus disse jernbaner:

Strækning:	Anlæggelsesår:
Århus-Langå-Randers	1862
Århus-Langå-Viborg-Struer	1863-65
Århus-Fredericia	1868
Århus-Skanderborg-Silkeborg	1871
Århus-Ryomgård-Grenå	1877
Århus-Odder-Hov	1884
Århus-Hammel-Thorsø	1901

Det havde dog ikke været givet, at Århus overhovedet ville få del i jernbanens velsignelser. I 1850'erne blev jernbanesagen hæftigt diskuteret i Folketinget og Landstinget. Nogle var i det hele taget imod jernbaner og alle de nymodens ulykker, de kunne føre med sig. De fleste gik dog ind for anlæggelsen af en jernbanelinje tværs gennem Jylland fra Flensborg til Frederikshavn.

Spørgsmålet var bare, hvilken linjeføring der skulle vælges. De fleste foretrak, at jernbanen blev lagt mod vest eller i hvert fald fulgte den jyske højderyg midt gennem halvøen. De fattigste egne skulle først og fremmest hjælpes, mente man. Eventuelt kunne der senere føres stiklinjer ind til byer som Århus.

Men forslaget om midterlinjen blev ikke gennemført. Det var for dyrt og for krævende. Hele banen skulle jo bygges på én gang, hvis man skulle have gavn af den. I stedet vedtog man i 1857 anlæggelsen af en jernbane fra Århus over Langå, Viborg og Skive til Struer og med forbindelse fra Langå til Randers.

På landsplan betød denne jernbane, at der blev åbnet op for store områder i Midt- og Vestjylland mellem Kattegat, Randers fjord, Limfjorden og Vesterhavet.

I Århus blev der i forbindelse med denne bane bygget den korte havnebane fra Banegården, uden om byen over gaderne Spanien, Grønland og Dynkarken ned til de nye udvidelser af havnearealet. Med havnebanen skabtes via dampskibsruterne direkte forbindelse til den sjællandske jernbanelinje mellem Århus havn og hele dens store nye opland.

Den nye jernbane til Randers og Struer bugtede sig i mange svinkeærinder gennem de jyske landskaber, mellem gamle købstæder og nye stationsbyer. For hele dette område og alle disse byer blev Århus nu både havneby og hovedstad.

Dog var det nær ved, at længdebanen Fredericia-Frederikshavn kom til at gå uden om Århus. Oprindeligt var det meningen, at den skulle gå direkte fra Horsens til Randers. Kun skulle der være et sidespor ind til Århus fra Randers. Derved kunne der spares mange penge, mente man. Men det blev forhindret. Byens storkøbmand anført af formand for borgerrepræsentationen i Århus, folketingsmedlem og senere redaktør af Århus Stiftstidende J. M. Mørk havde held til at få vedtaget i Folketinget, at længdebanen skulle gå ind til Århus. Det var på et

hængende hår. Flertallet var kun 43 mod 41.

Men heraf kommer det ejendommelige, at togene den dag i dag kører ind på blindsporet ved Århus Hovedbanegård og må rangeres ud igen. Det er upraktisk for den gennemgående trafik, men jo vældig rart for folk i Århus.

Med banen til Langå og længdebanen havde Århus fået jernbaneforbindelse til sit nordvestlige og sydvestlige opland. Endnu manglede forbindelserne mod vest, nord og syd. Det blev afhjulpet med banerne til Silkeborg, Ryomgård, Odder-Hov og Hammel-Thorsø. Også bag anlæggelsen af disse privatbaner stod storkøbmændene i Århus. Hovedkraften bag dem igen var købmand Hans Broge.

Det er muligt, at Hans Broge var så præget af samfundssind, som det blev hævdet. Men desuden stod og faldt Hans Broges store eksporthandel med frisk smør med den hurtige forbindelse ud til landet.

Ved begyndelsen af 1900-tallet kunne det ses, at jernbanen blev brugt:

Transport fra Århus Hovedbanegård og Østbanegård

År	Gods og kreaturer i tons	Solgte billetter
1867-68	9.300	33.000
1876-77	71.200	175.000
1886-87	113.900	279.400
1896-97	244.000	329.600
1906-07	370.900	389.300

Jernbaner bygger ikke sig selv. Ved anlæggelsen af banestrækningen mellem Århus og Horsens blev det beregnet, at der skulle flyttes 20.000 kubikmeter jord pr. kilometer jernbane. Hvis samme mængde blev flyttet ved de øvrige baner, som Århus blev knudepunkt for, blev der flyttet 8.000.000 kubikmeter jord. Det blev gjort uden andre hjælpemidler end spade, skovl og trillebør af en hær af tyske, svenske, men naturligvis mest danske arbejdere.

De danske arbejders udholdenhed forbløffede de engelske baningeniører: »De begynder i al sindighed kl. 4 om morgenen,« skrev en af dem i en indberetning, »og de holder med 5 hvilepau-



Søndergade bliver brolagt i 1895. Arbejderne er standset et øjeblik, mens billedet bliver taget. Fotografen har stået ude i Sønder Allé, til højre ligger Frichs fabrik. Nu ligger her Hafniahus, som tidligere kaldtes Reginabygningen.

ser à $\frac{1}{2}$ time først fyraften kl. 8 aften.« Det blev til en arbejdsdag på 16 timer med en netto-arbejdstid på $13\frac{1}{2}$ time.

Fra købmandsgårde til butikshandel

Købmændene i Århus havde gjort hovedparten af deres forretninger med omegnens bønder og godsejere. Fra de store købmandsgårde havde købmændene forsynet deres kunder med alle slags dagligvarer. Som betaling havde købmændene sjældent fået penge, men i stedet deres kunders landbrugsvarer. De indhandlede varer var ofte blevet forarbejdet før videresalget. Nogle

købmænd lod gøre malt, brygge øl og brænde brændevin. Andre tilvirkede tobak (som Funder i Vestergade), eddike (som Schandorff i Frederiksgade), sukker (som Rée i Vestergade), eller de drev en kradsuldsfabrik (som Bech i Badstuegade).

Købmændenes aktiviteter havde krævet god plads, købmandsgårdene med både boliger og arbejdsrum til alle købmandens og hans folks aktiviteter havde fyldt godt op i det gamle Århus. Men trods købmandsgårdenes liv havde der været noget stillestående over dem. Tingene havde bevæget sig, men i cirkel. Købmandsgårdene havde kunnet klare forsyningen af det gamle land- og bysamfund, men de havde ikke kunnet udvides efter nye og større behov.

I udviklingssamfundet var derfor købmandsgårdenes tid forbi. Der krævedes nu koncentration og stordrift omkring salg og fremstilling af specialiserede produkter. Den mangfoldighed af virksomhed, som havde været købmandsgårdenes, var der ikke mere brug for. Deres funktioner blev overtaget af specialiserede virksomheder:

Købmandsgårdens krambod	blev til detailhandel
Købmandsgårdens videresalg	blev til grossisthandel
Købmandsgårdens bondehandel	blev til grovvarehandel
Købmandsgårdens ølbrygning osv.	blev til fremstilling og industri
Købmandsgårdens pengeudlån	blev til bank- og pengehandel

Nogle købmandsforretninger blev almindelige butikshandler. Andre opgav detailhandelen og blev grossistforretninger. Andre igen lagde vægten på fremstillingsvirksomheden, og ud af dem kom fabrikker.

Mens vilkårene således ændredes, bød der sig store chancer for foretagsomme og dygtige mennesker, som forstod at fiske i rørte vande. Man taler ligefrem om »foretagere«. De kaldes også »entreprenører« eller med et tysk ord »Gründere«, dvs. grundlæggere. Det var folk, der startede større virksomheder, og hvis aktivitet bidrog til at sætte yderligere skub i den udvikling, som havde sat dem selv igang.



Et kig ned i Frederiksgade fra hjørnet af Vester Allé. Fotografi fra omkring 1904. Huset til venstre med bl.a. reklamer for udvandring til USA er nu restaurant Kellers Gaard, dengang en populær beværtning, som bl.a. brugtes af havnearbejderne og de ufaglærte arbejdere til deres møder. Til højre Holsts Gaard, nu flyttet til Den gamle By.

Sig navnet

Som Århus havde haft sine storkøbmænd, fik den også sine »forretagere«. Frich og Meulengracht er nævnt. Bedst karakteriseres arten dog ved byens matador, Hans Broge og hans svigersøn, Otto Mønsted.

Hans Broge, en købmandssøn fra Grenå, kom i lære hos Meulengracht på Lille Torv. I 1847 åbnede Broge egen forretning i Mindegade. Åbningsannoncen viste, at forretningen var gammeldags med alle mulige varer. Men Broge lovede også, »stedse at holde friske og udsøgte varer«, og friske varer blev det speciale, han slog sig op på. Broge fandt nemlig på at kvalitetsvur-

dere det smør, han handlede ind. Med varierende priser efter kvalitet, med foredrag og udstillinger bidrog han til, at dansk smør blev en kvalitetsvare, som kunne eksporteres.

Broge skabte ikke ene mand den danske smørekseport, men han var med til at sætte den igang. Han kom derved ind på en forretning i rivende udvikling. Da Broge begyndte, eksporteredes der 5 millioner kg. dansk smør om året, da han døde i 1908, var det mere end 100 millioner kg. om året.

Broge havde mange jern i ilden. Han ejede skibe, slagterier, teglværker, fabrikker, herregårde, ejendomme i Århus. Og som før nævnt var han stærkt engageret i trafikudviklingen, med i bestyrelsen for dampskibsselskaber og jernbaner.

Han var en handlekraftig forretningsmand. Under krigen i 1864 da Århus var besat af tyske tropper, bestak han dem, så han kunne fortsætte sine forretninger. Gasværket i Århus blev bygget af et engelsk selskab. Da det ville sælge gasværket til kommunen, rejste Broge til England, købte det selv, og telegraferede hjem til byrådet: »Jeg har købt gasværket for 450.000 kr. Vil byen have det til samme pris, ellers driver jeg det selv.« Byrådet slog til, enten var prisen rimelig, eller også ville man ikke have Broge som ejer af gasværket.

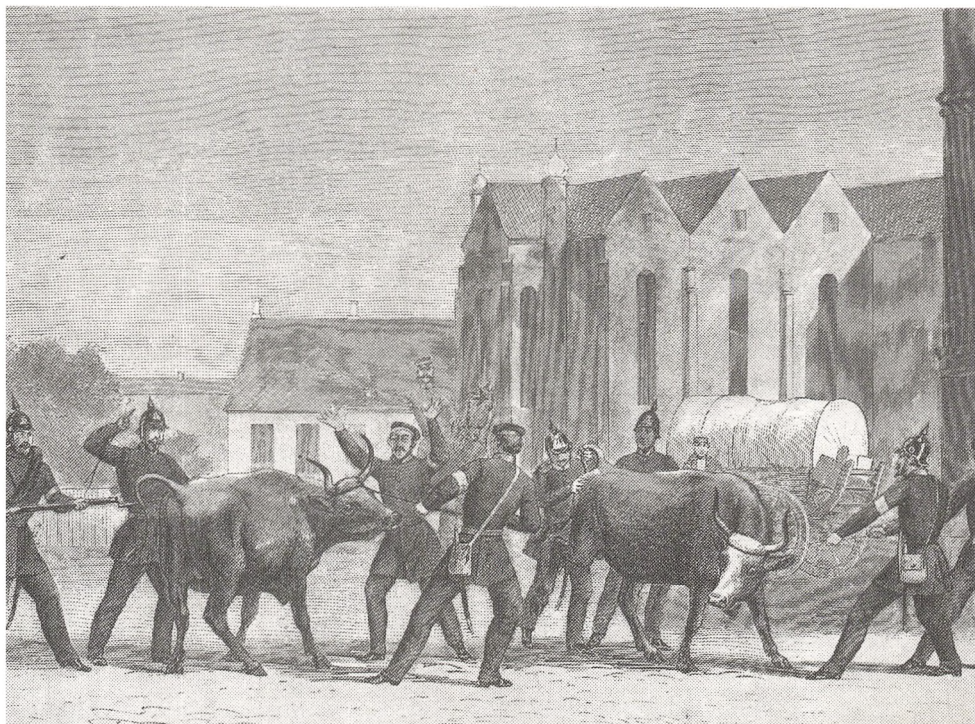
I Aarhus Stiftstidende er Broge stedse blevet hyldet for sit købmandsskab, initiativ og som den »strenge, men retfærdige arbejdsgiver«. Avisen fremhæver også stærkt hans godgørenhed. Men i den socialdemokratiske Demokraten skrev Broges arbejdere, at der ikke var grund til rørelse. Broge udnyttede ubarmhertigt vinteren og arbejdsløsheden til at fyre sine gamle folk og hyre unge arbejdsløse til sulteløn. De klumper kul, som Broges dårlige samvittighed tvang ham til at dele ud, var rigeligt betalt.

Hans Broge efterlod sig ikke nogen overvældende stor formue. Man sagde, at han var for hæderlig til at kunne blive rigtig rig. Broges svigersøn Otto Mønsted derimod blev den rigeste mand i Danmark. Han var proprietærsøn fra Mols, i 1865 åbnede han købmandsforretning i Mejlgade, senere flyttede han til Vestergade til den bygning, som stadig hedder Mønstedes gård. Som Broge handlede Mønsted mest med korn og smør. I 1876 begyndte han at eksportere smør på dåser gennem sit nystartede Danish Preserved Butter Company.

Erfaringerne med smørhandelen viste Mønsted, at smør var for dyr en vare til arbejderne i byerne, men at der var et kæmpe-marked for en erstatningsvare. Mønsted hørte om det nyopfundne margarine og startede Danmarks første margarinefabrik på ejendommen i Vestergade. Han var nær gået fallit, for det varede flere år, før fabrikationen lykkedes. Men derefter gik det strygende. Hjemmeforbruget steg, og det gjorde eksporten også. Mønsted kunne åbne to store fabrikker i England, en ved Manchester og en ved London.

Mønsted var en dygtig forretningsmand og en hård negl. Han bekæmpede uden skånsel de århusianske fagforeninger, da de blandede sig i spørgsmål om sikkerheden ved den farlige margarinefabrikation, og han udkonkurrerede med held de andre mar-

Da Århus var besat af tyskerne under krigen i 1864. Preussiske soldater med beslaglagte kreaturer på Domkirkepladsen, træsnit fra Illustreret Tidende 1864. Det er helt tydeligt, at tegneren har sympatiseret mere med kreaturerne end med de preussiske soldater.



garinefabrikker i Danmark. Ved århundredeskiftet dækkede fabrikken i Vestergade med ca. 400 arbejdere 45 procent af det årlige danske margarineforbrug på ca. 23 millioner kg. Det skyldtes Mønstedes dygtighed og hans vares kvalitet, også hans sans for reklame. Hans fabriksmærke OMA, O(otto) M(ønsted) A(arhus), kom i folks bevidsthed simpelthen til at betyde margarine.

Trods smørhandel og margarinefabrikation holdt Broge og Mønsted fast ved deres handel med korn, om end den undergik store ændringer. Fra 1840'erne havde landet været korneksporterende, fra 1880'erne blev det kornimporterende. Det skyldtes for det første, at der kom billigt korn fra Amerika til Europa. For det andet blev husdyrhold mest fordelagtigt for det danske landbrug, da det fik til opgave at forsyne storbyerne herhjemme og i England med fødevarer.

Kornimporten var mere risikabel, kapitalkrævende og underlagt konkurrencen, end korneksporten havde været. Sammen med to andre Århuskøbmænd, en købmand fra Randers og en købmand fra Horsens sammensluttede Broge og Mønsted derfor i 1896 deres kornhandler til det kapitalstærke firma Korn- og Foderstof Kompagniet (KFK). Sammenslutningen blev meddelt i Aarhuus Stiftstidende under den optimistiske overskrift: »Århus som storstad.« Ifølge artiklen ville sammenslutningen føre lutter gode ting med sig: »Jylland og særligt Århus har kun grund til at glæde sig over dannelsen af dette store foretagende. De støtter, hvorpå det hviler, er alle vegne kendt som de solideste og bedste, og forretningernes opsving kan kun komme den by, hvori hovedkvarteret virker, til fordel og nytte.« Konkurrencen fra København og Hamborg ville kunne afvises, samtidig ville landets handelsbalance forbedres. Og tværtimod at kornet blev dyrere, når handelen overgik til et monopol, ville det blive billigere. Det ny kæmpefirma ville jo købe stort ind.

Det havde været forkert, skrev avisen, at disse udmærkede forretningsmænd havde spildt tid og penge på indbyrdes konkurrence. Fra nu af ville de kunne bruge alle kræfter på aktiviteter til mere gavn for andre og dem selv. Og særligt ville dette gælde hr. Mønsted, stod der i artiklen, som nok skyldtes samme herre. »Hr. Mønsted var jo en så aktiv forretningsmand.«



Korn- og Foderstof Kompagniets administrationsbygning i Havnegade 8, fotografi fra 1901. Arkitekten var Rudolf Frimodt Clausen, der også 1896-1910 tegnede fabrik for Otto Mønsted.

KFK fik kontorer i Havnegade, byggede pakhuse på havnen og oprettede filialer i København og en række andre byer. Firmaet blev hurtigt landets største indenfor grovvare-branchen. I forbindelse med dets vækst blev Aarhus Oliefabrik på Jægergårdsgade omdannet og udvidet. Den var startet i 1871 som Aarhus Palmekærnefabrik, den udvandt olie af palmekærner. Men i 1891 skiftede den navn, og Otto Mønsted blev medejer. Samtidig begyndte fabrikken at fremstille spiseolier af copra, jordnødder, sesamfrø og olieholdigt frø. Oliefabrikken blev efterhånden en betydningsfuld virksomhed i byen og en del af et økonomisk kredsløb. Gennem KFK importeredes råstoffer til Oliefabrikken, der fremstillede spiseolie til margarinefabrikationen, mens affaldsprodukterne solgtes som foderkager gennem KFK.

Men modsat af, hvad Aarhus Stiftstidende havde formodet, fandt landmændene ikke, at KFK førte til lavere priser. Tværtimod. I Venstre-avisen Aarhus Amtstidende konstaterede fremtrædende landmænd et år efter KFK's dannelse, »at handelen med foderstoffer og tildels med korn har udviklet sig således, at der ikke længere er konkurrence.« Skulle landmændene klare sig, måtte de have lavest mulige priser af deres råstoffer. Det fik de ikke, så længe de var afhængige af grosserernes vilkårlighed. Og det ville de være, så længe KFK var enerådende på markedet.

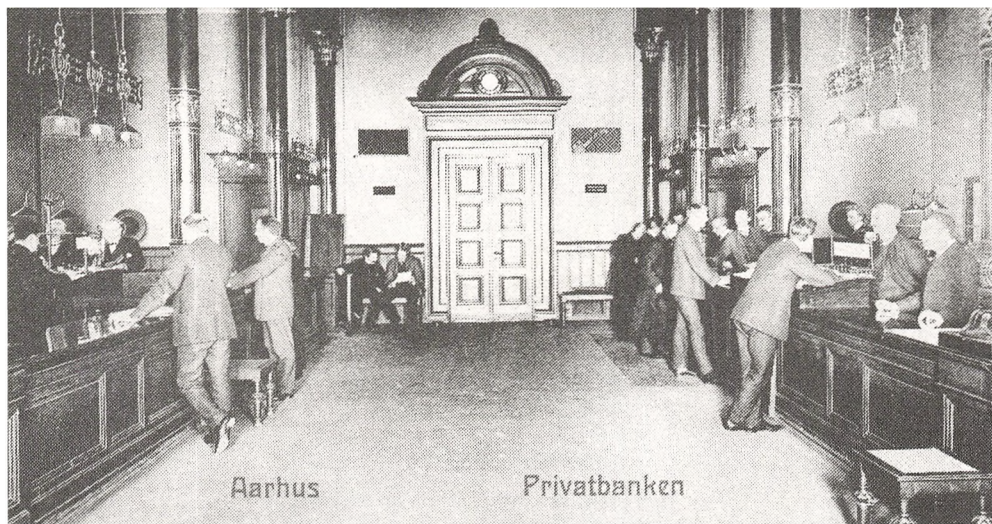
Løsningen var et andelsselskab til indkøb af foderstoffer. Hans Broge frygtede, at det nye foretagende kunne true KFK. Han advarede derfor landmændene: »En foderstofforening ville bringe d'hr. landmænd bitre skuffelser.« Hans advarsel hjalp ikke. Støttet af hele den jyske andelsbevægelse dannedes Jysk Andels-Foderstofforretning (JAF) i 1898. Det nye foretagende, der fik hovedsæde i Århus, udvikledes hurtigt til et firma af betydning og omfang som KFK, fordi det støttedes af andelsbevægelsen.

Med KFK og JAF i Århus fik byen mange nye arbejdspladser. Af dem kom mange andre arbejdspladser, eftersom jo KFK's, JAF's og havnens arbejdere og ansatte købte, forbrugte, sendte børn i skole osv. Århus kunne med disse to foretagender i byen rose sig af at være hjemsted for såvel privatkapitalismens som andelsbevægelsens største forretninger indenfor den mest betydningsfulde del af landets importhandel.

Pengetempler og mere industri

»Ekspeditionslokalet,« skrev en iagttager omkring århundredskiftet med den ærefrygt, som også anvendes ved omtale af Gud og kongehuset, om den nuværende Provinsbanks hovedkontor i Kannikegade, »virker smukt og storladent. Særligt i eftermiddagstimen når alle de elektriske glødelamper er tændt, er der en festlig tone over det store forretningslokale, hvor mennesker bestandigt kommer og går, og en klingende velklang, lyden af sølv- og guldpenge der optælles, fylder rummet.«

Nationalbanken havde haft sit filialkontor i Århus ved siden af domkirken siden 1837. Kontoret havde varetaget de fleste



Ekspeditionslokalet i Aarhus Privatbank, nu Provinsbanken, omkring år 1900.

slags pengeforretninger, men mere været en vekselbank end en forretningsbank. Ved begyndelsen af 1870'erne mente man derfor i århusianske forretningskredse, at der var et marked for en »rigtig« bank. Den skulle hente sit udbytte ved at modtage folks penge og låne dem videre til andre, der ville oprette eller udvide virksomheder. Initiativet til oprettelsen af Provinsbanken blev taget af Hendrik Pontoppidan. Han var en danskfødt storkøbmænd i Hamborg, som i 1867 havde købt godset Constantinsborg ved Århus. Banken kom igang, gik godt, men fik ry for at være forsigtig og tilbageholdende.

Det århusianske pengemarked fristede derfor københavnske pengekredse, og byens næste bank blev Jysk Handels- og Landbrugsbank. Dens oprettelse blev støttet af Handelsbanken i København, efter nogle år blev den filial af Handelsbanken. Ved siden af bankerne fandtes flere sparekasser, f.eks. Landbosparekassen, Håndværkersparekassen, Arbejdersparekassen. De var oprettet halvt som en slags moralske hjælpe-kasser, der skulle

låne penge til de lavere klasser i nødsituationer og lære dem at holde hus med deres midler, halvt som pengeforretninger. Også sparekasserne formidlede penge til erhvervslivet, og desuden fik flere kredit- og hypotekforeninger kontorer i Århus, så der fra dem kunne lånes penge til fast privat- og forretningsejendom.

Industrien i byen voksede. Omkring århundredskiftet var der af større industrielle foretagender i Århus:

Branche	Navn	Antal arbejdere
Metal	Frichs Efterfølgere	400
	L. Lange, H.P. Jensen & Co.	150
	Tscherning Dybbroes Maskinfabrikker	
	Caroc & Leth	55
	Th. Sabroe & Co.	90
	Danmarks Hesteskosømfabrik	30
Bygge- materiel	Tømremestrenes Damp- Save- og Høvleværk	25
	Aarhus Maskinsnedkeri	25
	Aarhus Dampdrejeri	20
	Aarhus Kalkværk	45
Øl og spiritus	Østjydske Bryggerier (Ceres)	100
	Aktiebryggeriet Trøjborg	45
	Aarhus Spritfabrikker	20
	Lottrupps Brændevinsbrænderi Ormslevs Brændevinsbrænderi	
Klæde og Manufaktur	Møller & Christensen	
	K. Christiansens Trikotagefabrik	120
	Aarhus Dampvæveri	30
	Holm & Voigts Efterfølgere	40
	Stampes Klædefabrik	50
	Anton Christensen M. Bech & Sønners Kradsuldsfabrik	
Tobak	P. Sørensen & Co.	125
	Schmalfelds Tobakfabrik	60
	Nobels Tobakfabrik	40
Sæbe og olie	H.C. Møllers Sæbefabrik	15
	Aarhus Oliefabrik	300
	Mehls Fabrikker	30
Nærings- midler	De forenede Sukkervarefabrikker	100
	Chokoladefabrikken Elvirasminde	
	Abildgaards Fabrikker	55
	Otto Mønstedts Margarinefabrik	350

Emballage og glas	Aarhus Glasværk	140
	Aarhus Æskefabrik	60
	J. Balles Bødkeri-Fabrik	70
Andet	Statsbanernes Centralværksted	400
	Aarhus Stiftsbogtrykkeri	30

Industrien i byen var dog mere omfattende. Ved siden af de større virksomheder fandtes hele »baggårdsindustrien«. I bymidten lå der sammenstuvet masser af småvirksomheder med få eller ingen ansatte ud over indehaveren og ikke megen maskinkraft, dør om dør med den tætte beboelse i de gamle gader. Småindustrien var vanskelig at skelne fra håndværket, og tidens statistik gjorde heller ikke forsøg på det. F.eks. viste industritællingen i 1897, at der i Århus var 7 bryggerier, 8 mineralvandsfabrikker, 10 tobaksfabrikker, 10 maskinfabrikker og

Den gamle bro over Mindet, fotografi fra ca. 1890. De store bygninger til venstre er Stampes klædesfabrik.



15 maskinværksteder, hvoraf de fleste kun beskæftigede ganske få arbejdere. Efter industritællingen i 1897 var der af industri- og håndværksmæssige virksomheder i Århus:

Virksomheder med kun ejeren	Virksomheder med 1-5 ansat	Virksomheder med 6-20 ansat	Virksomheder med over 20 ansat
368	592	186	61
Antal virksomheder i alt			1207
Antal arbejdere			6887

Det var ikke så meget, sammenlignet med forholdene i store industribyer i udlandet, men det gav alligevel brød til mange mennesker.

Den hvide by

Alt det, der skete i byen, gjorde det nødvendigt, at dens indbyggere organiseredes på en anden måde. I det gamle Århus havde arbejdsgivere og arbejdere været forenet som mestre og svendé i håndværkslaugene. I den ny by blev de delt efter classeskel. Arbejderne tilkæmpede sig deres fagforeninger. Arbejdsgiverne oprettede handels- og håndværkerforeningerne.

Ældst var Håndværkerforeningen. Den blev grundlagt 1848 af solide borgere. Dens formål var først at dæmme op for loven om ophævelsen af købstadsrettighederne, næringsfrihedsloven, som alligevel gennemførtes i 1862. Da loven fik virkning, stiftedes Handelsforeningen »til sikring af foreningens medlemmer i almindelighed og den indenbys handelsstands rettigheder.« Dens medlemmer var byens største forretningsdrivende, blandt dens formænd var J. M. Mørk, Hans Broge og Otto Mønsted. Gennem stadigt pres på byråd og myndigheder gennemførte Handelsforeningen mest muligt af, hvad der kunne gavne dens medlemmers forretninger: Havneudvidelser, jernbanebyggeri, dampskibsruter, handelsuddannelser, udbygning af de offentlige værker, bekæmpelse af brugsforeningerne, foruden at foreningen var almindelig politisk forening på Højres side.

I 1883 dannedes dog Højres Vælgerforening under ledelse af bl.a. J. M. Mørk, Hans Broge og Søren Frich. I 1892 havde den

2400 medlemmer. Endelig organiseredes håndværksmestrene 1880 i Tømrer-, Murer- og Snedkermesterforeningerne. Arbejdsgiverne havde nu mulighed for at danne samlet front mod arbejderne. De havde også styrke til at vise, hvor rig og mægtig Århus var blevet.

Allerede år 1900 lagdes planerne til den store industriudstilling i 1909. Udstillingens formål var at vise:

»At vort land på alle områder de sidste årtier har været undergivet en så stærk udvikling som vistnok ikke tidligere i noget tilsvarende tidsrum.«

»At Danmark ikke er København, og dette bør ske derved, at man søger udenfor København at danne nye midtpunkter for såvel næringslivet som for det åndelige liv.«

At Århus allerede nu er landets næststørste og Jyllands største by med en i fortrinlig grad central beliggenhed såvel i forhold til det hele land som i forhold til dets største landsdel, og har udmærkede havneforhold og jernbaneforbindelser.«

Udstillingen blev lagt på pladsen syd for byen mellem stranden og Hans Brogesgade og Dalgas Avenue. Udgifterne var kolossale, i vore penge omkring 250 millioner kroner. Der kom tilskud fra stat og kommune. Men meget store beløb blev også samlet ind af Handelsforeningen blandt dens medlemmer.

Resultatet blev smukt: En hvid idealby af stor skønhed, kæmpemæssige maskinhaller af fantastisk lethed og renhed, hvor de besøgende kunne beundre de arbejdende maskiner og beruse sig i udsigterne til industrialismens velsignelser. Det hele lå mod den blå bugt og den grønne skov, og udstillingens højdepunkt var et dristigt forsøg på at sende en flyvemaskine tværs over bugten til Mols. Inde i Århus i de tætte bebyggelser var udsigterne ikke rosenrøde for dem, der lagde krop til udviklingen. Men i den hvide by herskede den ubegrænsede tro på det fortsatte problemløse fremskridt. Udstillingen blev åbnet i maj 1909, i oktober samme år blev den lukket og det hele revet ned igen.

Midler til bysamfundets styrelse

Magten i byen

Det er klart, at styringen af menneskesamfundet i Århus by ikke bare skete tilfældigt. Byen var en del af staten. De styringsmidler, som fandtes i landet som helhed, virkede lokalt i Århus. Det vigtigste styringsmiddel var naturligvis, at det var nødvendigt for folk at have arbejde, så de kunne tjene til brødet og måske også til smørret. De mennesker, der ikke ejede noget, var pisket til at sælge deres arbejdskraft til dem, der havde forretninger og

Fotografi fra fattig-gaden Fiskergyde, set mod Fiskerbroen og Harald Skovbys Gade omkring 1905. Til højre en lille forretning. Træskohandel, pottelandhandel m.m. Træskobundene ligger på jorden, potterne er stillet op på bordet. Den forretning har næppe været en guldgrube.



virksomheder. Forsøgte arbejderne at gennemtvunge bedre vilkår ved at nægte at arbejde, så skulle nøden hurtigt drive dem i arbejde igen. Men desuden var der andre midler.

Man ser nogle af dem i anvendelse f.eks. da 500 arbejdere i 1897 gik i strejke mod Korn- og Foderstokkompagniet. Der skete nu det, at KFK hyrede udenbys skruibrækkere. De skulle jo bo et sted, og byrådet lånte derfor KFK en kommunal bygning til bolig for dem. Samtidig beskyttede politiet skruibrækkerne mod overlast og skældsord. Aarhuus Stiftstidende hetzede mod de strejkende »... det er i høj grad beklageligt for hele byen, at arbejderne ved utidige og urimelige strejker skader vor mest betydningsfulde erhvervskilde.« Politimesteren forbød offentlige møder og sammenstimlen på gaderne, et større tal af arbejdere blev anholdt og under jubel fra Stiftstidende straffet for gadeuorden. På grund af alt dette, og da arbejderne penge hurtigt slap op, brød strejken sammen.

Man ser altså her arbejdsnødvendigheden, byrådet, politiet, domsmagten og Stiftstidende virke sammen for KFK's interesser. Men der var tillige andre magtmidler, som allerede havde været i brug, eller som havde virket i baggrunden.

Skolen havde skabt folks holdninger og bidraget til at styre hver enkelt mod den givne plads i samfundet. Kirken havde gennem konfirmationen og sin hele lære indprentet lydigheden mod samfundets overordnede. De unge mænd havde også lært at underordne sig i militærtjenesten, foruden at militæret naturligvis hele tiden var til stede som det afgørende magtmiddel, hvis det skulle blive nødvendigt. Byens sundheds- og fattigvæsen hjalp de underste i samfundet, men holdt dem også på plads. Overklassens teater, kulturliv og foreninger virkede med til at opretholde skellet mellem de fine og de andre.

Skolen for livet

I Århus var der fire slags skoler. I privatskolerne gik overklassens børn. Her kunne de få bedre undervisning end i de offentlige skoler og samtidig blive skånet for al den dårligdom, som uvægerligt hang ved børnene fra de lavere klasser. Børnene fra middelklassen og enkelte børn fra den bedst stillede del af arbejder-

klassen gik i den offentlige betalingsskole, borgerskolen. Det kostede et par kr. pr. barn om måneden, og børnene lærte så meget, at de kunne gøre sig håb om samfundets middelstillinger. Den offentlige gratis skole hed friskolen. Her gik hovedparten af arbejderklassens børn. Denne deling af børnene i rige og fattige var speciel for Århus, i de fleste andre byer blev den ikke brugt.

Endelig var der Katedralskolen, hvor drenge af den øverste overklasse blev givet den fineste skolelærdom med henblik på, at de engang skulle have samfundets højeste stillinger.

Friskolen og borgerskolen i Århus var omkring år 1850 organiseret således:

	Friskolen	Borgerskolen
Beliggenhed	Grønnegade	Vestergade
Elevtal	ca. 500	ca. 300
Lærertal	6	11
Timetotal pr. uge	ca. 18	ca. 30
Elever pr. klasse	50-60	20-30
Fag	religion, læsning regning, skrivning	samme plus engelsk, tysk, historie, naturhistorie

Friskolen i Grønnegade var i 1850'erne »en yderst mådelig gammel og brøstfalden bygning, som idelig kræver betydelige reparationer, uden at det dog er muligt at tilvejebringe andet end højst uhyggelige skolestuer med halvt forrådnede hullede lofter og gulve.« I løbet af århundredet blev der bygget nye skoler. Timetallet blev også øget i friskolen, der kom flere lærere og færre elever i hver klasse. Det ændrede dog ikke friskolens formål, at give arbejderklassens børn netop så megen undervisning, at de lige kunne klare samfundets laveste arbejde.

En elev fra Valdemarsgades skole ved år 1900 beskrev sin skolegang således: »Jeg fik det indtryk, at det var en pine for lærerne, at de skulle undervise nogle beskidte, lusede og dumme proletarer, som alligevel ikke blev andet end havnesjovere, bræddebisser eller højt regnet skraldemænd.«



Fotografi fra Paradisgades skole omkring 1902. En lærer og to lærerinder med en klasse. Det er allesammen piger, og der har været 36 i klassen.

Lige slemme har lærerne vel ikke været. Der kan dog ikke være tvivl om, at i friskolerne skulle børnene kues, som tilfældet var i 1901 med den 13-årige arbejdsmandsdatter Olga i Frederiks Allés skole. Hendes lærer bad skolekommissionen fjerne hende fra skolen: »Da jeg for disciplinens skyld straffede Olga med spanskør, viste hun udpræget trods og forhærdelse. Hun ville ikke bøje sig, men fremstrakte den ene hånd og sagde hånligt: »Slå på hånden, den er ubeskyttet og nøgen, den mærker slaget bedst.« Under hele prygelscenen fældede hun ikke en tåre, men viste den dag, som for det meste, en udfordrende holdning og opførsel.« Sagen endte i byrådet, hvor man vedtog »at overgive den vanartede skolepige Olga Petersen, hvem det på grund af hendes slette opførsel ansås for nødvendigt at fjerne fra skolen, til fattigvæsenets forsorg.«

Århus indførte en skolelægeordning i 1899. I sin rapport for år



Borgerdrengekolen på Østre Møllesti nr. 2. En klasse med en lærerinde. 28 små alvorlige herrer, ikke et smil på et eneste ansigt. Det har ikke været det bare grin at blive fotograferet.

1900 sagde skolelægen, at han om friskolebørnene »kun sjældent har kunnet angive, at de var godt ernærede.« Syv-årige friskolebørn var i gennemsnit 5 cm. mindre og vejede knapt 1 ½ kg. mindre end de jævaldrende borgerskolebørn. Friskolebørnene var stærkt prægede af mangelsygdomme, 60% af pigerne havde lus.

De fleste friskolebørn havde erhvervsarbejde, viste en undersøgelse i 1899, som regel 4-6 timer dagligt. Af borgerskolebørnene havde kun 5% arbejde, om privatskolebørnene er intet oplyst.

En far klagede i 1900 til skolekommissionen over, at hans søn var blevet skamslået i Nørrebrogades friskole: »Efter hvad jeg har kunnet få oplyst, kunne drengen ikke sin lektie om dåben i lærebogen, hvilket alene var grunden til, at lærer Hansen mishandlede ham. Drengen tjener hos sadelmager Halling og går i byen fra kl. 1-7, så det er rimeligt nok, at han ikke har haft tid til

at lære eller forstå en så indviklet historie.« Skolens svar var, at det ikke kunne afgøres, om drengen ikke havde lært sine lektier på grund af dovenskab, genstridighed eller mangel på tid. Det var også underordnet. Drengen var nemlig trodsig og respektstridig, og det var, hvad han var blevet straffet for.

Trods var den værste forseelse. Børnene skulle først og fremmest lære at indordne sig. Selve indlæringen gav naturligvis viden. Men også indlæringsprocessen brugtes til det videre formål, at kue børnene. Lige fra første klasse blev der dagligt givet karakterer. Og børnene sad i klassen efter dygtighed og artighed, de bedste elever forrest, de dårligste bagest.

Børnene blev underkuet så voldsomt, fordi de skulle bruges som arbejdere i et system, hvor underordning og lydighed var af stor betydning. I det gamle samfund havde der været brug for mennesker, der kunne handle selvstændigt. Nu blev der brug for folk, der blindt lydige gjorde nøjagtigt, hvad deres arbejdsgivere forlangte. Først da maskinerne meget senere blev komplicerede og krævede både vidende og selvstændigt tænkende mennesker, blev der slækket på kadaverdisciplinen.

År 1900 fordeltes børnene på Århus-skolerne således:

Katedralskolen		Drenge	56
Privatskoler 28 i alt		Drenge	1030
		Piger	1220
Ny Munkegades skole	Borgerskole	Drenge	397
	Borgerskole	Piger	266
Paradisgades drengeskole	Friskole	Drenge	477
Paradisgades pigeskole	Friskole	Piger	506
Valdemarsgades skole	Friskole	Drenge	1000
Frederiks allés skole	Friskole	Piger	1060
Nørrebrogades skole	Friskole	Drenge	754
Nørrebrogades skole	Friskole	Piger	693
Skolebørn i alt			7459

Skolegangen sluttede for alle undtagen Katedralskoledrengene ved konfirmationen. Når man havde gået til præst nogle måneder, dvs. lært udenad efter Luthers lille katekismus, fulgte overhøringen i kirken. Ligesom i skolen blev børnene stillet op efter

dygtighed og fornemhed. Nederst med skammen stod de fattigste og dumme. Efter konfirmationen indtrådte børnene undtagen de allerrigestes rent bogstaveligt i de voksnes rækker, som tyende eller på en arbejdsplads.

Den tid var forbi, da kirken med biskoppen i spidsen havde direkte magt at udøve i Århus. Uden politisk betydning var kirken dog ikke. Næsten alle skulle døbes, konfirmeres, giftes og begraves.

Kirken bidrog til at vedligeholde disciplineringen. Det var naturligvis ikke uden virkning, hvad der sagdes til folk i deres livs højtideligste øjeblikke, og iøvrigt kom dele af arbejderklassen stadigt regelmæssigt i kirken helt op mod århundredskiftet.

Om kirken i Århus omkring år 1900 siges i kirkehistorien, at den »var det solide borgerskabs kirke. Præsterne hørte til aristokratiet. Om periodens biskopper siges om den første, Brammer, biskop fra 1845 til 1881, at han var »uhyre konservativ.« Om den anden, Fog, siges, at han »var en konservativ natur«, og om den tredje, Clausen, at han var »en konservativ, der ikke så med sympati på tidens demokratiske frihedsbestræbelser.«

»Hvilke er da de væsentligste ytringer af tidsånden?« spurgte biskop Brammer stiftets præster. Han gav selv svaret: »Higen efter forandring, efter frihed og efter lighed«. Forandringer var biskop Brammer imod. Om frihed sagde han, at staten med rette ventede kirkens bistand »mod den forvildede tragten efter en ubunden og for det heles vel fordærvelig frihed.« Han indskærpede præsterne, at de skulle lære deres menigheder at forkaste »en uforstandig og forfængelig higen efter borgerlig lighed for i stedet at søge den lighed, som forener Guds børn i kirkesamfundet.«

Statskirkens politiske og kirkelige konservatisme og ufolkelighed gjorde det lettere for Indre Mission at få fat i de lavere klasser. I 1874 blev det første missionshus indrettet i Teglgårdsstræde, altså midt i et arbejderkvarter. I 1876 byggedes et nyt stort hus, Eben-Ezer, i Dybbølsgade. Huset blev lagt netop der, fordi man ville kunne nå ud til kvarterets mange arbejdere og jernbane-ansatte.



Dramatisk og tidligt fotografi, fra 1864, af Borgporten og Store Torv. Domkirken har endnu sit lave spir fra 1770'erne, det udskiftedes i 1877-82 og igen i 1921-33. Bygningen til højre står endnu.

Fine fornøjelser

I Århus var overklassen som i andre byer forbundet i et kulturliv, der både knyttede den sammen fysisk og skabte dens meninger.

Århus' fornemste mødested var foreningen Polyhymnia. Den var stiftet 1815 og havde klublokaler i Kannikegade. Her kunne de velstående købmænd og fabrikanter mødes om aftenen. Sammen med de højere embedsmænd, officererne og Katedralskolens lærere kunne de få sig en snak, et glas punch og et spil billard. I Polyhymnia var der også bibliotek med aviser og tidskrifter, restaurant og selskabslokaler.

Herrerne havde andre mødesteder, f.eks. Højres Vælgerforening, Aarhus borgerlige Skydeselskab eller Frimurerlogen. Damerne kunne komme med, når der var koncerter og baller i Polyhymnia, når byens honoratiores forlystede sig selv og andre med dilettantkomedie, eller når deres børn skulle til det store årlige afdansningsbal.

Polyhymnia ejede indtil 1852 teatret i Kannikegade. Det havde intet fastansat skuespillerpersonale. Men det blev ofte besøgt af omreisende teaterselskaber. Der blev spillet Holberg, Heiberg osv. Men navnlig blev der opført hyppigt skiftende og nu glemte stykker af den slags, der bekræftede borgerskabet i dets fordomme og opfattelse af dets egen fortræffelighed. I disse stykker var alle betydende personer besiddende. De lavere klasser var enten stumme eller også talte de teater-sjællandsk bonde-dialekt.

Dagen efter en teateraften kunne man læse i avisen, hvad man skulle mene om stykket og om verden i almindelighed. Århus havde to aviser for det bedre borgerskab, Aarhuus Stiftstidende fra 1794 og Jyllands-Posten fra 1871. De havde hver et oplag på nogle tusinde. Og man kunne tro, at de kappedes om at nå længst i konservatisme og foragt for almindelige mennesker.

De to aviser fandt dog på en arbejdsdeling. Jyllands-Posten blev lands-avis yderst på højrefløj. Aarhuus Stiftstidende blev i selve byen bladet, der varetog de velståendes interesser i kampen mod de lavere klasser. Stiftens redaktør fra begyndelsen af 1870'erne var J. M. Mørk, en mand af betydelig magt. Han var familiemæssigt og økonomisk forbundet med byens storkøb-

mænd, var i længere perioder medlem af byråd og Folketing, naturligvis valgt af Højre. Fra 1884 måtte Stiftstidende kæmpe med Socialdemokratiets avis Demokraten, men Stiftstidende vedblev at være borgerskabets talerør i Århus mod den arbejderklasse, som nu begyndte at røre på sig.

De hårde styringsmidler

Skolen, kirken og borgerskabets kulturliv var bløde styringsmidler. Militæret, politiet og retsvæsenet hørte til de hårde. Militæret kunne bruges direkte mod opstande, som det f.eks. var sket i København i 1872 under slaget på Fælled. Det skete ikke i Århus, men militæret var hele tiden i baggrunden som et yderste magtmiddel. Desuden havde militærtjenesten opdragende virkning på de unge mænd. Under den fik de den sidste grove afpudsning af den lærdom, skolen havde givet dem, at deres første pligt var »ubetinget, nøjagtig og villig lydighed mod hvilken som helst befaling af foresatte.«

I 1873 så det ud til, at soldaterne i Århus skulle flyttes væk. Men Handelsforeningen gjorde byrådet opmærksom på, »hvor meget tab og forstyrrelse i de bestående forhold, således som disse i henseende til næring, ejendomsværdier osv. har udviklet sig, det ville medføre, hvis Århus mistede sin garnison.«

Byrådet henvendte sig til Krigsministeriet om Århus' fortrinlige beliggenhed og udmærkede trafikforhold. Samtidig tilbød byrådet gratis at bygge kaserner, hvis blot Krigsministeriet ville holde dem fyldt med soldater. Århus blev derfor et stort militært centrum.

Kaserne	Opført	Våbenart	Afdelinger
Vester allées	1879	Rytteri	3. dragonregiment
Høegh Guldberggades	1879	Infanteri	Batt. 14, 20, 28, 38
Langelandsgades	1889	Artilleri	3. artilleriafdeling

Byen blev stærkt præget af de noget preusser-agtige kaserner og af de mange soldater og officerer. Musikkorpsene spillede på Store Torv. Afdelingerne marcherede gennem gaderne.



Endnu i 1908 blev der holdt hestemarked på Bispetorv. Bygningen til venstre på fotografiet er Rozzis Cafe og Conditori, hvor der var fortovsservering, et yndet mødested for borgerskabet.

Nærings-, beværtnings- og prostitutionslivet blomstrede. Det hele blev, som Handelsforeningen havde forudset, ikke til skade for ejendomspriserne.

Samtidig med at byen fik mange soldater, fik den også et effektivt politikorps. På den ene side tvang det voksende indbyggertal menneskene tættere sammen. På den anden side blev folk forståelsesmæssigt fjernet fra hinanden af de nye klasseforskelle. Og samtidig medførte industrialismen krav om større disciplinering af arbejdskraften. I 1869 blev det gamle vægterkorps nedlagt. Der kom i stedet et politikorps på 21 betjente. Ved århundredskiftet var det nået op på ca. 50 mand. Der blev også udfærdiget stadigt mere strikse instrukser og politivedtægter.

Da Århus fik ny politivedtægt, hævdede den socialdemokratiske avis Demokraten, at dens bestemmelser var krænkende for

arbejderklassen og tillige betydeligt skrappe end de foregående vedtægter. Det var politimesteren ikke uenig i. Men han hævdede, at politiet »altid bestræbte sig på retfærdighed og billighed. Politiet ville altid rette sig efter en fornuftig offentlig mening. Derfor var det ingen skade til, at vedtægtens ordlyd var lidt strengere, end den behøvede at håndhæves.«

Men det var lige omvendt, mente den socialdemokratiske avis Demokraten: »For nogle år siden tog politiet mere let og gemytligt på sagerne. Da skred man kun til arrestation i særligt gravevende tilfælde af brud på ordenen. Nu derimod våger man med skarpe øjne på hvert lebendigt skridt, som raske folk gør på gaden. Kan være, politiet nærer den opfattelse, at dets optræden i de senere år er den rigtige, men d'hr. bør vide, at vel ønsker vi orden på vore veje og gader, men vi er helst politiets chikane overfor borgere eller fremmede foruden.«

Trods protesterne vedtog byrådet politivedtægten med dens regler for det meste, som århusianerne kunne foretage sig udenfor deres hjem. Princippet var, at hvad der ikke var direkte tilladt,

Hjørnet af Immervad og Ågade omkring 1895. Mon ikke drengene er bybude, der får sig en snak mellem turene?



var forbudt. Hvor detaljeret vedtægten var i sin fjendtlighed mod arbejdere, tyende og tjenestepiger, fremgår f.eks. af, at det var forbudt, at to barnevogne kørtes side om side, eller at »skorstensfejere og møllere i deres arbejdsklæder, som tilsmudser ved berøring,« gik på fortovet i stedet for ude på kørebanen.

Blev vedtægten eller loven overtrådt, og blev det opdaget, trådte retsvæsenet i funktion. Politimesteren var også byens dommer. Det sikrede en prompte gang gennem retslokalet. Den tiltalte stod svagt når på denne måde anklageren også var dommer. Mange blev dømt. I året 1897 kom f.eks. ca. 3000 sager for byens politiret. Et lille udpluk af sager fra januar 1897 kan vise arten af forseelser:

Bedrageri m.h.t. kost og logi for 7 kr.
Tyveri af en trillebør
Vold og legemsbeskadigelse
Tyveri af en cykel
Overtrædelse af udvisningstilhold
Bedrageri m.h.t. en cykel
Utugt som erhverv
Optræden mod politibetjent i funktion
Bedrageri m.h.t. 6 par damebenklæder
Tyveri af en barberkniv

I de fleste tilfælde faldt der en bøde eller nogle dages fængsel på vand og brød.

Det blev også tilfældet i sagen mod arbejdskarl Jens Peter Poulsen, Guldbergsgade 71. Den 18. februar 1897 havde han renset spor på havnen, da et par skruebrækkere i den store havnearbejderstrejke kom forbi. Jens Peter råbte efter dem, og efter lidt ordveksling havde han sparket den ene og slået den anden på kinden. Politimesteren (og altså dermed også dommeren) fandt, at »de overfaldne ikke havde givet arrestanten mindste anledning til hans voldelige adfærd.« Jens Peter måtte indrømme, »at hans hensigt var at bringe de overfaldne og deres kammerater til at opgive deres arbejde her i byen, således at de strejkende arbejdere bedre kunne sætte deres vilje igennem overfor arbejdsgiverne.« Jens Peter blev dømt til 5 gange 5 dages fængsel på vand og brød.

Byens styre

Under havnearbejderstrejken i 1897 og storlockouten i 1899 talte socialdemokraten Harald Jensen arbejderne om sagen i byrådet. Han vendte sig mod, »at kommunen stiller sig på den ene parts side og letter den sejren.« Han hævdede, at bystyret understøttede byens rigmænd og spekulanter, det »skønt arbejderne dog også skatter til kommunen og bærer deres part af de byrder, der pålægges borgerne.« Selv om Harald Jensen passede på ikke at bruge stærke ord, endte det ofte med, at han blev frataget ordet.

Der er næppe tvivl om, at Harald Jensen havde ret i sine anklager. Han stod helt alene i byrådet, ene mand mod 18 borgerlige, først i 1900 kom der yderligere 3 socialdemokrater.

Bystyret i Århus var som i andre byer fuldstændig domineret af overklassen. Det bestemte valgloven. Fra 1837 til 1868 deltog 15 borgerrepræsentanter i bystyret sammen med den kongevalgte borgmester og magistraten. Men kun et par hundrede af de rigeste borgere havde valget til borgerrepræsentationen.

I perioden fra 1868 til 1908 var borgmesteren fortsat kongevalgt. Men borgmesteren måtte dele magten med et byråd på 19 medlemmer. Af disse 19 medlemmer valgtes de 9 af den femtedel af borgerne, som var rigest. De resterende 10 byrådsmedlemmer valgtes af alle borgerne. Den rigeste femtedel valgte altså ikke blot alene den ene halvdel af byrådsmedlemmerne, de var også med til at vælge den anden halvdel. Kvinder havde slet ikke valget, hvad enten de var rige eller ej.

Som valglovene var, blev det nemt for de mere velstillede parti Højre, at beholde magten. Først i 1888 indvalgtes den første Venstre-mand i byrådet. Først i 1894 indvalgtes Harald Jensen som den første socialdemokrat, og valget af ham betød, at Venstre sluttede sig til Højre i bekæmpelsen af arbejderbevægelsen.

Byrådet holdt møde hver torsdag i det nye rådhus fra 1857 nord for domkirken. Hvad byrådet besluttede kan læses i de trykte »Uddrag af Aarhus Byråds Forhandlinger.« Byrådsmedlemmernes argumenter kan derimod kun læses i avisreferaterne, hvor avisernes partitilhør naturligvis har været afgørende for referaternes ordlyd. Blandt de særligt store sager, som lagde beslag på megen af byrådets tid, var beslutningen om ind-

lemmelse i byen af et stort område af Viby sogn i 1876, nemlig det som blev til Frederiksbjerg og kvarteret omkring Jægergårdsgade, og købet af Marselisborg gods i 1896.

Fattige og syge

Fattigvæsenet i Århus var indrettet efter bestemmelserne i fattigloven af 1803. Loven blev ændret flere gange, men dens hovedbestemmelser blev opretholdt, også at de fattige deltes i 3 klasser:

1. Gamle og svagelige, som skulle have fuld understøttelse
2. Forældreløse børn, der skulle i privat pleje.
3. Folk, der ikke selv kunne skaffe sig fuldt underhold, og som delvis skulle understøttes med mad, brændsel eller med penge.

For alle tre klasser gjaldt, at man kom under fattigvæsenets tvangsmagt, så snart man modtog hjælp. Fattigvæsenet førte skærpet tilsyn med alle fattige. Det bestemte, om de måtte gifte sig og straffede dem, hvis de overtrådte dets bestemmelser.

Fattigvæsenet blev ledet af et udvalg på 5 mand under byrådet. Det praktiske arbejde med de fattige blev udført af 10-12 fattigforstandere, der hver havde sit distrikt af byen. I 1884 ansatte byrådet en fattiginspektør. Han var sekretær for fattigudvalget, fattigvæsenets administrative leder, tillige havde han den direkte kontakt med de fattige. Han forhørte dem, lod dem straffe og forestod uddelingen af mad, brændsel og penge.

Understøttelse fik f.eks. den 32-årige arbejdsmand Hans Ernsten, der boede med kone og 7 ukonfirmerede børn i Jægergårdsgade 6. Hans Ernsten fik i 1884 14 kroner i kontanthjælp, 88 øre til medicin og 140 pund rugbrød. En anden understøttet var den 36-årige enke efter gartner Niels Peter Nielsen. Hun boede i Smedegyden (ved Mejlgade) 13 og havde 5 ukonfirmerede børn. Hun fik også i 1884 161 kroner og 33 øre, 2½ tønde kul og 1092 pund rugbrød.

Fattiginspektøren var forstander på fattiggården. I 1820 var der indrettet en arbejdsanstalt for fattige i Århus Hospital, det gamle kloster ved Frue Kirke. Men i 1870 var der ikke plads nok her. Man byggede i stedet den store nye fattiggård på bakken ved Vester Allé, den som blev nedrevet i 1974.

Formålet med fattigvæsenet var naturligvis at hjælpe de fattige, så de ikke gik til i sult og nød. Herved fjernedes også en mulig årsag til social uro. Det var heller ikke uvæsentligt, at modtagerne af enhver form for fattighjælp mistede valgretten og først kunne få den tilbage, når værdien af fattighjælpen var betalt tilbage. Tilbagebetaling fandt sjældent sted, så fattighjælpen bidrog til at formindske antallet af utilfredse, som måske ellers ville have stemt på Socialdemokratiet.

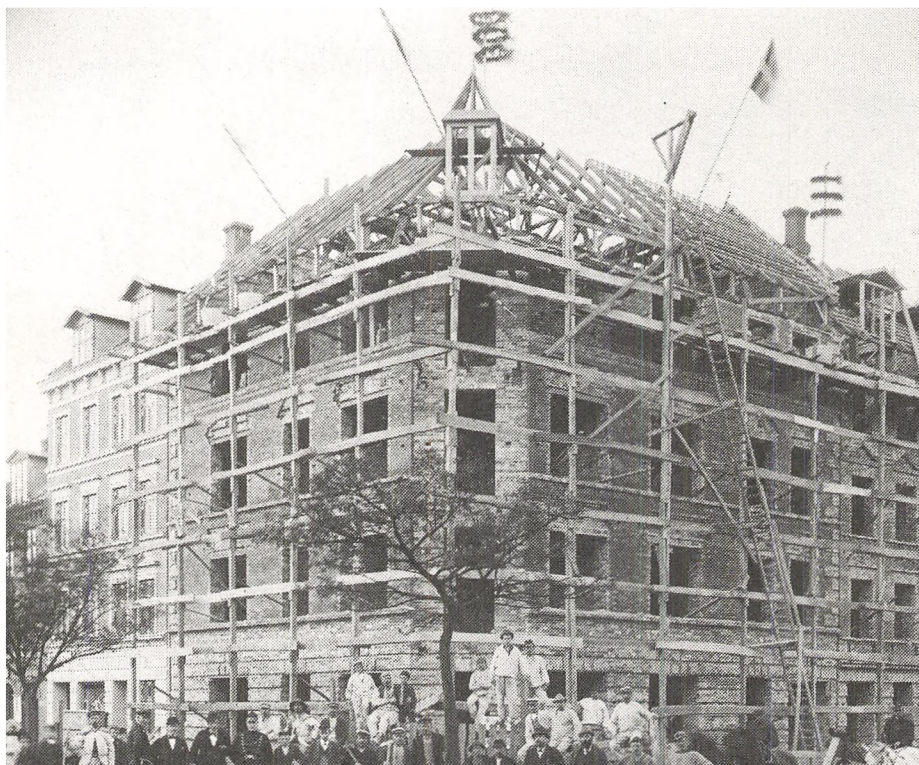
Lille detailhandler-forretning fra fattigkvarter, H. Hansens Colonial & Delikatesseforretning på hjørnet af Fiskergade og Fiskergyde, fotografi fra 1897. I butiksvinduet til venstre er opstillet nogle sukkertoppe.



Fattigvæsenets nøje kontrol med de fattige holdt dem på plads, så de hverken stjal fra de rige eller hittede på at gøre oprør. Når fattigvæsenet tog sig af de værste tilfælde af social nød, kunne de mere velstående desuden slippe fra moralsk forpligtelse til at tage sig af f.eks. udtjente tjenestefolk.

Fattiginspektøren skulle begrænse udgifterne til fattigvæsenet. Blandt de fattige var han frygtet som rå og brutal. I året 1885 var der i Århus knapt 400 »familieoverhoveder«, der modtog fattighjælp, dertil kom disses ægtefæller og børn. På fattiggården boede der ca. 125 fattige. De deltes i tre grupper af gamle og syge, arbejdsduelige med god opførsel, og arbejdsduelige med slet opførsel. De tre grupper havde forskelligt arbejde og forskel i ret til

Hovedparten af boligmassen i midtbyen blev bygget i årene omkring århundredskiftet. Her er der tagrejsning på ejendommen i Frederiks Allé 102, på hjørnet af Ewaldsgade. Håndværkere og arbejdsmænd er fotograferet foran huset med det usikre stillads, en politibetjent fra gaden er kommet sammen med drengene.



at forlade fattiggården. Heller ikke kosten var ens. Styret var strengt. Hvis de fattige overtrådte fattiggårdens bestemmelser, blev de straffet med indespærring eller fik mindre mad.

Fattiggårdens lemmer kom fra byens laveste lag. Mændene var eller havde været daglejere og tjenestekarle, kvinderne var enker eller gammelt tjenestetyende. De fleste kom på fattiggården, fordi de var syge. Her fik de tag over hovedet og mad. Blev de raske, kunne de udskrives, fortsatte sygdommen, eller blev de ikke igen arbejdsduelige, måtte de blive på fattiggården under dens tvang, til de døde.

Byens sygehus lå fra 1856 i Dynkarken. Med det var for det første mest indrettet til epidemier, for det andet var det et betalings-sygehus, hvor de fattige ikke havde råd til at lade sig indlægge. Sygehuset havde da også kun 28 sengepladser. Mod århundredets slutning bedredes forholdene. I 1882 blev Amtssygehuset bygget, hvor St. Annagades skole senere kom til at ligge. I 1893 opførtes Kommunehospitalets første bygninger.

Middelklassen

Håndværkere, høkere og andet godtfolk

Jens Berg blev født i Grenå i 1841. Da han var 7 år gammel, døde hans forældre. Byrådet i Grenå lod derfor Jens og hans tre søskende sætte i pleje hos dem, der ved en offentlig auktion ville tage dem for det laveste beløb. Jens var heldig, han kom til en sadelmager, der senere tog ham i lære. Efter svendepreven blev Jens soldat i Århus, han var med i krigen i 1864. I 1865 giftede Jens Berg sig med Nielsmine Eriksen fra Kerteminde og i 1872 nedsatte han sig som sadelmagemester i Skolegade, parret fik 4 sønner og en datter. I 1877 gik Jens Bergs forretning i Skolegade fallit, men familien kom på fode igen og kunne købe en ny ejendom i Marstrandsgade. Jens Berg døde i 1922 som en agtet borger, Dannebrogsmænd og hædret med krigsmedaljen fra 1864, æresmedlem hos Våbenbrødrene og i Sadelmagerlauget.

Sådan gik livet for Jens Berg, og sådan nåede på mange områder andre århusianske små-håndværksmestre den borgerlige respektabilitet.

Århus havde 1897 af håndværkermestre i de mest almindelige fag:

Bagere	43	Glarimestre	17	Skræddere	51
Blikkenslagere	19	Guldsmede	12	Slagtere	48
Bogbindere	17	Malermestre	42	Smede	41
Bødkere	11	Murermestre	56	Snedkermestre	68
Drejere	11	Sadelmagere	23	Træskomestre	26
Gas- og vandmestre	17	Skomagere	94	Tømrmestre	48
				Urmagere	29

De fleste var småmestre med få eller ingen svende.

Allerede forud for næringsfrihedslovens afskaffelse af laugenes rettigheder i 1862 havde håndværkerne i Århus følt sig truet. Derfor blev Århus Håndværkerforening stiftet i 1848. Den havde indtrængende, men jo forgæves, advaret både mod næringsfrihedsloven og kapitalismen: »Pengevældet vil husere. Paladser og hytter, herre-ret og underkastelse vil være den nye tilstands afvekslinger, og alt efter som erkendelsen af ret og uret stiger på det gode grundlag, som i det sidste tidsrum er befæstet, vil disse tilstande forværres ud over den grænse, som kan og vil blive tålt.«

Håndværkerforeningen søgte også at øge håndværksmestrenes anseelse i byen. Kunne mestrene måske ikke komme ind i varmen til de fine i Polyhymnia, så kunne i hvert fald Håndværkerforeningen i 1867 bygge foreningslokaler i Paradisgade (der hvor nu biografen Øst for Paradis ligger), der med søjler, paneler, ornamenter, stuk og krystallamper var betydeligt mere imponerende end noget lokale i Polyhymnia.

Håndværket blev forandret, men dog ikke udslettet. Enkelte fag forsvandt. I andre klarede man sig ved reparationer eller ved videresalg af fabriksvarer. Bygningshåndværkerne blomstrede op med alt det nye byggeri i byen.

Trods forandringerne vedblev håndværkerne, både mestre og svende at føle sig som en særlig stand, højt hævet over de ufaglærte arbejdere, men også langt under overklassen. Da nyheden om slaget på Fælleden i 1872 nåede sadelmager Jens Bergs værksted, mente svendene, »at det var fuldkommen i sin orden,

at folk blev splittet af politi og husarer. De var jo oprørere, og Pio, Brix og Geleff var ikke bedre værd end at skydes.« Både mestre og svende var også under hårdt pres oppe fra. Valgene til Rigsdagen var ikke hemmelige. En ung håndværksmester, der havde stemt på Venstremanden Bjørnbak, fik følgende besked af sin kunde, en af byens spidser: »Føj for satan, stemmer De på Bjørnbak. Ja, så er vi færdige. Vil De sende mig Deres regning.«

Forsyningen med dagligvarer til alle de mange mennesker i det nye Århus gik fra købmandsgårdene og over til detailhandelen. Et væld af nye småbutikker opstod, både i de gamle bydele og i de nye beboelseskvarterer. I 1897 havde Århus af detailbutikker i de mest almindelige brancher (fraregnet håndværker-udsalg som f.eks. slagtermestrenes forretninger):

Viktualiehandlere	14	Brændselshandlere	43
Isenkram	16	Grønthandlere	50
Marskandisere	26	Urtekram- og delikatesser	59
Tobakshandlere	27	Detail-købmandsforretninger	
Øltappere	40		170

Detailhandelens butikker lå tæt. I Sjællandsgade, som dengang var kortere end nu, lå af byens 170 detail-købmandsforretninger de 13. Arbejdstiden var ubegrænset, forretningen skulle holdes åben daglig fra 7 morgen til 10-11 om aftenen, kun søndag måtte der lukkes mellem 9 morgen og 4 eftermiddag. Omkring århundredskiftet fremstilledes forholdene i den århusianske småhandel således:

»Den eneste regulator, man rettede sig efter, var konkurrenterne til begge sider. Så længe de holdt åben, kunne der ikke være tale om at lukke selv. Det kunne dog være, at der endnu kunne komme en kunde, der ville købe et pund salt eller en cikorie og et lod kaffebønner, og den »fortjeneste« måtte jo nødigt gå fra en, selv om den blev mange gange sat til ved at holde butikken oplyst. Før midnat var der næppe nogen butik, som lukkede lørdag aften, og så kunne man tage fat på en frisk ganske tidligt søndag morgen. Ja selv søndag aften holdtes i almindelighed åben til langt ud på aftenen. Meget var der vel sjældent at bestille, og endnu mindre at fortjene, men holdes åbent skulle der.«

Ved siden af håndværkerne og de små-handlende opstod et

mellemlag af funktionærer og ansatte i betroede stillinger. Kommunens lærere, kontorister og teknikere er allerede nævnt. Men også statens virksomheder i Århus og de større private virksomheder havde folk af denne slags i deres kontorer eller som arbejdsledere.

Hvor mange der var er vanskeligt at vide, da grænserne opad og nedad ikke er faste, og da tidens statistik ikke gav sig af med den slags spørgsmål. Man møder dem i Århus-vejviseren med stillingsbetegnelser som bankassistent, inspektør, kasserer, kontorist, bogholder osv. I 1897 havde toldvæsenet i Århus 20 assistenter, der var 12 telegrafassistenter, 8 postekspedienter og

Gammel-Toldbods Restaurant & Cafe i Grønlandsgade mellem Grønland og Toldbodgade, fotografi fra omkring 1895. Det har givet været et hyggeligt værts-
hus, med sand på gulvet og spytbakker i hjørnerne.



dertil alle jernbanens mange ansatte i samme kategorier. Antagelig har nogle hundreder »familieoverhoveder« i Århus omkring århundredskiftet hørt til den nye middelklasse.

Håndværksmestrene, småkøbmændene og den nye middelklasse stod ikke for nogen ny politisk udvikling i Århus. Af vane og fordi de ønskede at regne sig sammen med de fine, af frygt for overklassens trusler, måske også af frygt for at blive opslugt af arbejderklassen, stemte og tænkte mange af dem konservativt.

Men en del af dem stemte dog også Venstre, der i 1888 erobrede den første plads i byrådet fra Højre. Det fik ikke større betydning, for Venstre-byrådsmedlemmet allierede sig med Højre, da arbejderbevægelsen begyndte at gøre sig gældende i Århus. Venstre udgav fra 1866 Aarhus Amtstidende. Den spillede nogle år en rolle som mere venligsinde mod de lavere klasser i Århus end Stiftstidende. Men Amtstidende skrev især for bønderne i omegnen, og da Demokraten begyndte at udkomme i 1884, ophørte Amtstidende med at have betydning i selve Århus.

Middelklassens mænd mødtes selskabeligt i foreninger som Enigheden og Harmonien eller i Håndværkerforeningen, der alle i tone stræbte efter at nå de fines mødested Polyhymnia, men som alligevel aldrig blev det helt rigtige. De yngre mænd af den nye middelklasse mødtes i Handels- og Contoristforeningen, der havde til formål at give dem »et samlingssted, dels til fælles opbyggelse, nyttig læsning og underholdning, dels til uskyldig adspredelse.« Handels- og Contoristforeningen nød som en slags anti-fagforening Aarhus Stiftstidendes bevågenhed: »Foreningen, som i høj grad sætter pris på at vinde d.hrr. arbejdsgiveres tilslutning.«

Arbejderklassen

Socialismen kommer til Århus

Det var Aarhuus Stiftstidende, som meget mod sin vilje bragte socialismen til Århus. I 1871 udgav Louis Pio sine »Socialistiske blade.« Aarhuus Stiftstidende undlod omhyggeligt at anmelde dem. Men avisen kunne alligevel ikke lade være med at skrive om uroen blandt de københavnske arbejdere og om virkningen af Pios blad »Socialisten«: »Det er ikke noget godt tegn, at »Socialisten« med dens samfundsopløsende tendenser kan vedblive at udkomme og finde udbredelse på mange større værksteder, hvor i det mindste mange af arbejderne indsuger dens fordærlige gift«.

Dermed var allerede skaden sket! En århusiansk snedker-svend læste notitsen, fik lyst til at smage »den fordærlige gift,« bestilte straks »Socialisten« og fik dannet en socialistisk arbejderforening, som tilsluttede sig Internationale i København. Århus-afdelingen dannede sektioner for arbejdsmænd, murere, smede, snedkere, tømrere, senere for andre fag og for kvindelige arbejdere. Med sektionerne var der gjort begyndelsen til en fagforeningsdannelse i Århus.

Den nystartede arbejderbevægelse i Århus fik i begyndelsen stor tilslutning. Den blev nemlig støttet af Lars Bjørnbak fra højskolen i Viby, Venstres ledende mand på Århus-kanten. Bjørnbak mente, at arbejderbevægelsen skulle kæmpe sammen med Venstre mod Højre-styret.

Imidlertid viste det sig, at der ikke var megen slagkraft i de forsigtige arbejdere i det lille Århus. I visse tilfælde turde de hverken tilmelde sig Internationale eller ville nævnes med navn i dens sektioners forhandlingsprotokoller af frygt for myndighederne og arbejdsgiverne. Det blev også klart, at samarbejdet med Venstre-folkene hvilede på et falsk grundlag. Bjørnbak og hans folk kunne gå med til, at arbejderne søgte at bedre deres vilkår, men de ville under ingen omstændigheder gå ind for den socialistiske samfundsorden, som var Internationales hovedmål.

Til disse vanskeligheder kom, at arbejderbevægelsen rantes

hårdt af myndighederne, og at arbejdsløshed og krise i slutningen af 1870'erne gav de fleste arbejdere nok at tænke på.

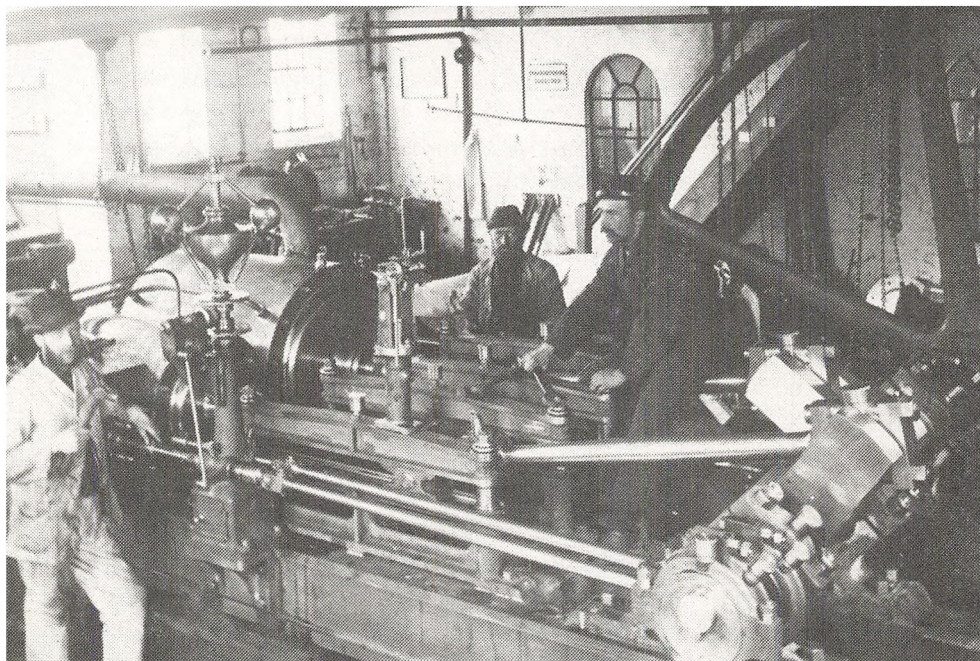
Det samlede resultat blev, at den første arbejderbevægelse i Århus gik i opløsning. Internationales Århus-afdeling blev nedlagt. De fleste af de nydannede fagforeninger blev opløst. I tømrernes fagforening i Århus vedtog formanden og kassereren i juli 1879 at indstille virksomheden, da der ikke var andre medlemmer tilbage end dem selv. Men de to besluttede dog også, at de ville opbevare fagforeningens ejendele, for det tilfælde, at den skulle kunne komme igang igen.

Arbejdsvilkår

Det kan ikke siges med sikkerhed, hvor mange arbejdere, der var i Århus. I 1885 havde byen ifølge en optælling 1008 industriarbejdere, nemlig 798 mænd, 82 kvinder og 128 børn under 14 år. Men hertil kom alle de arbejdere, der var beskæftiget andetsteds end i industrien, f.eks. ved håndværk eller på havnen. Af skattekister og folketællinger kan det ses, at der i 1872 var omkring 3800 mandlige arbejdere i Århus ud af et samlet indbyggertal på ca. 16000. I 1882 var der omkring 5400 mandlige arbejdere, indbyggertallet var nu vokset til ca. 26000. Til disse tal må føjes de ukendte tal på kvindelige arbejdere og børnearbejdere.

Arbejdsdagen var i de fleste fag fra 5-6 morgen til 6 aften. Fra arbejdstiden gik en frokostpause på en halv time om formiddagen og en middagspause midt på dagen på 1½ time, hvor arbejderne kunne gå hjem og spise og måske også få sig en på øjet. Først efter den store strejke i byggefagene blev arbejdstiden i Århus nedsat til 10 timer daglig.

Den lange arbejdstid og de tit farlige arbejdsmiljøer gav arbejderne en hård medfart. DSBs Centralværksted, en af de store arbejdspladser i Århus, blev beskrevet således i 1899: »Over skinnerne, over en kullet og sodet gård og ind i en stor hal, hvor sollyset leger i en støvet luft, og jeg står i det første af de store reparationsværksteder, drejerværkstedet. Drivremme svirrer ustandseligt, hjulene går og går, luften er mættet med larm, larm af maskiner, larm af hammerslag og fra andre værksteder, den



S. Frichs Eftf. Montageværksted o. 1890.

er tung af kulstøv, af alle disse tusinder af småpartikler, der drejes, files, hamres, høvles af i de store værksteder. Jeg kan smage den i munden, den gør ondt i mine lunger. Og her står i denne luft mænd dag på dag, bøjede over de evigt løbende hjul. Jeg føler med selvglad taknemlighed min frie lod. ... Dog, mange betragter det som en lykke at komme ind på disse værksteder. Der er rift om pladserne, thi det er fast, vellønnet arbejde, sommer og vinter, og pension på de gamle dage.«

Også kvinderne og børnene var udsat for skader under de usunde arbejdsforhold. Om de kvindelige århusianske tekstilarbejdere skrev byens embedslæge i 1888: »At de bliver i høj grad overanstrengte, har jeg netop i dette år set flere eksempler på, og ulykkerne beredes dem i form af svækkelse, blegsot, blodspytten og brystsyge.«

Det var næppe så direkte sundhedsfarligt, men iøvrigt heller ikke let arbejde, at være tjenestepige. Om tjenestepigen Elvine, der ved århundredskiftet tjente hos grosserer Lassen i Kloster-gade 56 fortælles: »Elvine begyndte hver morgen kl. 5 med at tænde op i de 9 kakkelovne, pudse støvler, gå til bager Holle efter simler og franskebrød og lave morgenmad. På vaskedage be-gyndte Elvine kl. 2 med at tænde op i to gruekedler og lave kaffe til vaskekonens ankomst kl. 3, og herefter vaskede hun med ind-til kl. 5, hvor huset ventede hende. Ved hovedrengøring stod El-vine op kl. 3 for at begynde med at pudse kakkelovne, og hun var ene om alt arbejdet, således vaskede hun 9 fag dobbeltgardiner ad gangen og strøg dem. Når grosserereren og frøkenen var ude i selskab, sad Elvine oppe og ventede, ofte til langt efter midnat. For Elvine skulle hjælpe frøkenen med at få sit »liv« snøret op og med at få kjolen af.«

Børnene arbejdede navnlig i den meget sundhedsfarlige to-baksindustri. Men de fleste børn fra arbejderhjem havde en bud-plads. Om sit arbejde fortalte en dreng fra Hjortensgade: »Jeg havde først plads hos Høltermands dampvaskeri i Frederiks-gade, hvor jeg mødte kl. 3. Lørdag var den værste dag. Da luk-kede forretningerne ikke før kl. 9 om aftenen. Henimod lukketid kunne jeg få en trækvogn fuld af vasketøj, manchetskjorter og andet. Jeg blev sendt ned omkring Ågade og Fiskergade, nogle steder over gården og op til loftsværelser for at finde folk, der skulle have deres rene manchetskjorter til om søndagen. På den måde var jeg først færdig omkring klokken 10.«

Omkring år 1880 lå arbejder-årslønningerne i Århus fra små 600 kroner og op til 700 kroner, mens f.eks. mindre håndværks-mestre tjente omkring 2500 kr., og selvstændige med middelstore forretninger tjente 4-5000 kr. Byens matadorer tjente over 100.000 kr. om året. Arbejdsbudgetterne for arbejderfamilier med flere børn, hvor konen ikke var udearbejdende, kunne være:

Husleje:	Fra 90 til 130 kroner
Mad og brændsel:	Fra 410 til 470 kroner
Tøj:	Fra 35 til 70 kroner
Tobak og brændevin:	Fra 16 til 27 kroner
Samlede udgifter:	Fra 551 til 697 kroner

Varm mad fik mange familier ikke dagligt. Det væsentligste i kosten var rugbrød, fedt og sukker, ofte fik kun manden pålæg på brødet. Det var jo vigtigt, at hans arbejdskraft kunne opretholdes. Der var ikke penge til fornøjelser eller fornyelse af møbler og lignende. Og hertil kom, at arbejderfamilierne tit sloges med en efter deres forhold betydelig gæld, opstået i perioder med arbejdsløshed og sygdom.

Arbejderkvarterer

Lige som folk af de forskellige stænder kunne sidde ved siden af hinanden i det gamle Århus Teater, men alligevel være adskilte, på samme måde boede arbejderne endnu ved midten af 1800-tallet dør om dør med de rige. Der var ganske vist i det gamle Århus gader som Garvergyde, Møllestien, Grønnegade, Nygade og Fiskergade, hvor der hovedsageligt boede arbejdere. Hovedparten af arbejderne boede dog sammen med de mere velstående, om end arbejderne boede i kælderen, på kvisten eller i baghuset, mens deres husværter, som ofte også var deres arbejdsgivere, boede i forhuset.

Efter industrialiseringen og den skarpe adskillelse i klasser kom arbejderne til at bo for sig. Det hang også sammen med, at der blev mange flere arbejdere. Uden for den gamle bydel opstod nye kvarterer, der gade op og gade ned næsten udelukkende var beboet af arbejdere. Når det iøvrigt i disse år lykkedes fagbevægelsen at organisere så mange af arbejderne, kan en medvirkende årsag have været, at arbejderne levede så tæt sammen i deres egne bydele, også i fritiden uden for indflydelse af andre end deres egne.

I 1898 boede f.eks. på Sandgravvej ved Skovvejen 6 arbejdsmænd, 2 maskinarbejdere, 1 væver, 1 maler, 1 former, 1 tømrer, 1 fabriksarbejder, 1 gartner, 1 fyrbøder og 1 depotarbejder, alle med deres familier. De eneste ikke-arbejdere blandt vejens »familieoverhoveder« var en høker og en enkemadam. Den gennemsnitlige årlige indtægt blandt Sandgravvejs beboere var 790 kroner, gennemsnittet blev trukket op af høkerens indtægt. I Borgporten f.eks., hvor der ud over et par arbejderfamilier især boede



Hjørnet af Jægergårdsvej og Godthåbsvej, fotografi fra omkring 1890. Til højre ligger bryggeriet Godthaab, et fint eksempel på, hvordan industribygninger var placeret ind i beboelseskvarterer. Jægergårdsvej er brolagt, Godthåbsvej endnu kun gruslagt.

selvstændige næringsdrivende, var den årlige gennemsnitsindtægt 2550 kroner.

Det første af de nye arbejds-kvarterer var ø-gade-kvarteret omkring Sjællandsgade. Derpå opstod Frederiksberg-kvarteret nordvest for Frederiks Allé og omkring Jægergårdsgade. Men desuden boede der mange arbejdere omkring Knudrigsgade og Skovvejen og på Århus Mark, senere kaldet Christiansbjerg.

De nye kvarterer opstod uden megen forudgående planlægning fra kommunens side. Private jordejere udstak gader og veje på deres markstykker. Derpå udstykkede og solgte de byggegrundene langs dem. I disse nye kvarterer var grundene smalle og små, som regel ikke mere end et par hundrede kvadratmeter. Grunde blev købt enten af håndværksmestre i byggefagene, der



En nu forsvunden Århus-gade, Frue Kirkerist, ved bagsiden af Vestergade nr. 6. Fotografi fra omkring 1893.

opførte huse på dem og solgte dem videre. Eller også blev de købt af hovedsageligt faglærte arbejdere, der byggede selv eller købte sig til det håndværkerarbejde, som de ikke selv kunne levere.

På den måde kom mange af husene til at blive ejet af arbejderfamilier. De boede gerne selv i en af husets lejligheder, og de klarede økonomien ved at leje de øvrige lejligheder ud til andre arbejderfamilier. Husene var små, sjældent mere end 2-3 etager høje og med et grundareal på omkring 50 kvadratmeter. Lejlighederne i disse huse blev derfor heller ikke store. De var gerne på under 40 kvadratmeter med som regel 2 værelser og et lille køkken. Man boede tæt.

Ole Rømersgade nr. 39 på Frederiksbjerg f.eks. var et hus med stue og 1. sal, bygget i 1886 af maler C. Nielsen og solgt til tømrer Christian Andersen. På hver af husets etager var der en lejlighed

på ca. 34 kvadratmeter med 2 værelser og køkken. Dertil kom vaskеhus og lokum i gården. I stuen boede her i 1895 en tømrersvend med kone og 5 børn, på 1. sal en arbejdsmand med kone og 2 børn. I 1898 blev lejligheden i stuen overtaget af en murerarbejdsmand, der foruden til kone og 2 børn måtte finde plads til 2 logerende.

Boligforholdene i arbejderkvartererne i Århus var bedre end i arbejderkvartererne på Nørre- og Vesterbro i København. I Århus ejede arbejderne i mange tilfælde selv deres boliger, med de lave huse var der godt med lys, og til hvert hus hørte en lille have. Først omkring midten af 1890'erne blev det i Århus mere almindeligt, at der opførtes 4- og 5-etagers ejendomme, og at ejerne blev spekulanter, der levede af at leje ud til arbejderfamilierne.

En typisk større udlejningsejendom var Brammersgade 40, hvor der var 8 lejligheder på mellem 32 og 41 kvadratmeter hver. I 1901 boede der i Brammersgade 40:

3. sal	Maskinarbejder Kone 5 børn	Retortarbejder Kone 4 børn
2. sal	Tømrer Kone 4 børn	Depotarbejder Kone 3 børn
1. sal	Havnearbejder Kone 4 børn 1 logerende	Typograf Kone 3 børn
Stue	Gasværksarbejder Kone 7 børn	Murer Husbestyrinde 4 børn

Både i Ole Rømersgade 39 og Brammersgade 40 var næsten alle de voksne beboere født udenfor Århus. Det var ikke usædvanligt. Den arbejderklasse, som befolkede de nye arbejderkvarterer i Århus, bestod af tilvandrede forhenværende landarbejdere, der forsøgte at tilkæmpe sig en ny og bedre tilværelse som arbejdere i byen. I Lollandsgade, Dybbølsgade, Anholtsgade, Dannebrogsgade, Thunøgade og alle de andre arbejdersgader blev der talt mange jyske dialekter, der blev også talt fynsk og sjællandsk og med tysk og svensk accent. Men børnene kom til at tale århusiansk.

Det tidlige Socialdemokrati

I oktober 1882 stiftede to unge typografer, Harald Jensen og Emil Marott, en forening, der kom til at hedde »Demokratisk Samfund navnlig for unge Mænd i Århus«. Det var foreningens mål »at drage til sig unge mennesker, som ofte ikke har lejlighed til at tilbringe en friaften på en fornuftig og behagelig måde.« Foreningen levede op til sit formål. Der blev med god tilslutning holdt foredrag om emner som »En rejse til Nordafrika«, »Fædrelandskærlighed« eller »Jydsk Mundart«. Foreningen havde også baller, maskerader og et punchegilde, hvor man højtideligt udbragte kongens skål, det her i Estrups regeringstid, hvor Christian IX ofte ikke var populær.

Man kunne dog også høre foredrag i Demokratisk Samfund om emner som arbejdernes politiske stilling, normalarbejdsdagen, landarbejderne, kirkens adskillelse fra staten og kongedømme eller republik. Mandag den 12. marts 1883, efter at man havde diskuteret søndags- og natarbejde, stillede pludseligt Harald Jensen det spørgsmål: »Om bestyrelsen agter at fremkomme med forslag til at omdanne foreningen til Socialdemokratisk Samfund?« Nogle talte imod, og Harald Jensen stillede derpå et resolutionsforslag under afstemning: »Forsamlingen opfordrer bestyrelsen til ved en generalforsamling at søge foreningens navn og program forandret i socialdemokratisk retning, og hvis dette sker, at søge samvirke med Socialdemokratisk Forbund i København.«

Det blev vedtaget, beslutningen blev bekræftet på den efterfølgende generalforsamling. Dermed havde Socialdemokratiet fået en partiforening i Århus, den første udenfor København.

Foreningen i Århus vedtog love, der klart tilkendegav, at den var en del af den socialistiske revolutionære arbejderbevægelse. Dette blev yderligere bekræftet ved stiftelsesfesten den 5. maj 1883, hvor det nye Socialdemokrati i Århus fik overdraget den fane som havde tilhørt den gamle Internationale i Århus.

I årene efter grundlæggelsen arbejdede den socialdemokratiske partiafdeling i Århus med opbygningen af en organisation med lokale partiforeninger i byerne og landsbyerne omkring Århus, og den virkede for at få arbejderne til at stemme ved byråds-

og Rigsdagsvalgene. Det århusianske Socialdemokratis hovedbedrift var dog udsendelsen af et blad, først Socialdemokratisk Ugeblad fra juni 1883, derefter fra oktober 1884 dagbladet Demokraten. Bladet blev startet af Harald Jensen, dets kontor var hans værelse i Munkegade 4, startkapitalen var 12-1300 kroner, han havde sparet sammen.

Demokraten bidrog afgørende til at samle arbejderne, bevidstgøre dem om deres interesser og løsrive dem fra borgerskabets indflydelse. I skarpe, levende og velskrevne artikler, helt forskellige fra Stiftstidendes selvhøjtidelighed, fortalte Demokraten

Arbejderdemonstration på vej gennem Lille Torv, i baggrunden domkirken. Billedet er et træsnit efter et fotografi, det blev brugt som illustration i Demokraten 13. juni 1897.

På fotografiet er arbejderne ikke så velklædte og går også mere uordentligt. Tegneren har villet vise, at Socialdemokratiets arbejdere i deres march mod middelklasse-værdighed havde orden i sagerne.



om overklassens overgreb, angreb politiet, militæret, domstolene, fattigvæsenet og overhovedet al den autoritet, som bestemte over arbejderne og de fattige. Demokraten blev en magt i byen og vedblev at være det, så længe den havde noget at sige, der var væsentligt forskelligt fra, hvad Stiftstidende sagde.

Arbejderne fik at vide, at de ikke skulle finde sig i, at pryglende skolelærere gennemtævede deres børn, eller i at grove arbejdsgivere skældte dem ud og forsøgte at snyde dem for deres løn. Først og sidst virkede avisen for at få arbejderne til at stemme socialdemokratisk, for at få dem organiseret i fagforeninger og for at holde sammen på dem i arbejdskampe.

Der kom igen liv i fagforeningerne. Allerede i løbet af 1883 var der dannet 8 fagforeninger, nemlig for tømrere, murere, snedkere, skræddere, formere, smede- og maskinarbejdere, skomagere og arbejdsmænd. De 8 fagforeninger havde tilsammen 621 medlemmer, da de i december 1883 dannede Arbejdernes Fællesorganisation i Århus. Derefter gik det stærkt, i januar 1900 var der 40 århusianske fagforeninger i Fællesorganisationen, de havde tilsammen 4236 medlemmer.

Vennelyst og Ferdinandspladsen

Arbejderne i Århus kom hverken i Polyhymnia eller Harmonien. Fritid havde arbejderne ikke meget af, og penge kun til det mest nødvendige.

Arbejdernes kulturliv blev derfor mest en arbejdskultur med glæde over sammenholdet på arbejdspladsen og respekt om den dygtige og stærke arbejder. Men tempoet var heller ikke endnu skruet mere op, end at der var tid til både at fortælle og synge. På skomagerværkstederne i Århus kunne det gå sådan til: »Jeg har aldrig hørt så mange viser sunget og så mange melodier fløjtet, som når jeg kunne se mit snit til at sidde og høre på dem og se mesters og svendes raske arbejde. Tit var også mester og svende på et værksted musikalske. En spillede violin, en anden fløjte osv., så arbejdet ofte blev afløst af en lille muntret koncert.«

Mændene kunne søge fællesskabet i de mange værtshuse, der lå tæt i Vestergade, Skolegade og ved havnen. Her spillede man kort, sang og drak. For kvinderne var værtshusene en trussel.

Pengene kunne forsvinde, mændene komme fulde hjem. Det hjalp kun sjældent at sende et barn ud efter faderen, som i dette tilfælde, hvor det var den ældste dreng, der måtte afsted: »I et lokale larmede høje stemmer, og mellem dem genkendte han pludselig sin fars røst. Han var ikke i tvivl om, at det var ham, der lo og snakkede. Det forekom ham, at han aldrig havde hørt sin far så fornøjet.« Men drengen fik besked på at skrubbe hjem: »Jeg kommer, når det passer mig,« sagde far'en.

Derimod var arbejderfamilierne samlede og i deres bedste tøj, når det var tiden til søndagspromenaden eller skovturen til Ris-skov. Her samledes overklassen om »Pavillonen« (ved Skovfogedhuset). Middelklassen samledes om »Salonen« (nu Sjette Frederiks Kro). Og arbejderne mødtes ved Ferdinandpladsen, hvor der var kaffesalg, karusseller og andre forlystelser.

Inde i byen gik arbejderfamilierne i Vennelyst. Her var musik, sangerinder, danseboder, keglebaner, cirkus og gøgl. I 1867 optrådte en negertrup i Vennelyst med Negro Spirituals. Men i byens bedre kredse var der utilfredshed med arbejderklassens løssluppenhed i Vennelyst. Byrådet greb ind, forsøgte først forgæves at få Amtssygehuset placeret på arealet, men efter århundredskiftet blev Vennelyst lukket som folkeligt forlystelsessted, selv om det endnu i nogle år fortsatte med restaurant og sommervariete.

På samme måde gik det med St. Olufs marked, der fandt sted omkring 1. august. Markedet var siden middelalderen den største årlige begivenhed i Århus og hele Midt- og Østjylland:

»Alt som det led op ad dagen, strømmede flere og flere til byen. Vognene og hestene anbragtes i købmandsgårdene eller på eksercerpladserne, og markedsgæsterne vandrede til markedet i tætte klynger. De bevægede sig langsomt. Stimmelen og trængslen voksede og voksede. De svedte og dunstede i deres tykke vadmelsslæder. Stanken af deres tobak blandede sig med deres personlige uddunstninger i den bagende sol. Ingen vind rørte sig iblandt de tætte rader af telte. Der lagde sig formelig en tåge hen over markedsterrænet, så tyk, at man kunne klippe i den med en saks. Men de morede sig, disse herlige bønder, latter og sjov, skrig og skrål var der overalt i voksende skala. Bondepigerne

holdt meget af at holde hinanden under armen, undertiden 7-8 stykker fast kædede sammen. Byens drenge syede, uden at pigerne mærkede det, deres kjoler sammen med et langt stykke tyndt sejl garn, så de ikke kunne komme løs fra hinanden. Der opstod da en hvinen og grinen, som inderligt gottede de spøgefulde gerningsmænd.»

I 1896 holdtes det sidste Olufsmarked. Byrådet kunne ikke længere tolerere den megen umoral, som markedet gav anledning til i de lavere klasser, og byens forretningsfolk brød sig ikke om al den megen handel, der gik deres forretninger forbi.

De store kampe

Arbejderbevægelsen i Århus voksede sig stærk op mod århundredskiftet, trods arbejdsgivernes og myndighedernes modstand. Byens første 1. maj demonstration i 1890 gik til Venne lyst. Der var mange mennesker, og »alt var præget af en ypperlig feststemning«, som Demokraten skrev. Myndighederne var dog ikke i festhumør. De menige soldater på byens kaserner havde fået udgangsforbud. Underofficererne havde fået udleveret skarp ammunition. På Banegården holdt to lokomotiver med dampen oppe, parat til at køre vogntog med militær ud til byerne omkring Århus, hvis det var i en af dem, at revolutionen først brød ud.

I 1895 fandt arbejdsgiverne i metalindustrien i Århus, at skulle arbejderbevægelsen standses, skulle det være nu, og at det skulle ske ved at arbejderne blev ramt på brødet. Arbejdsgiverne søgte at pålægge deres arbejdere, at de:

1. Ikke måtte være medlem af en socialistisk fagforening
2. Ikke på anden måde måtte deltage i den socialistiske fagbevægelse
3. Ikke måtte støtte den socialistiske fagbevægelse med penge
4. Ikke måtte stemme på Socialdemokratiet.

Efter arbejdsstandsninger måtte arbejdsgiverne trække deres

krav tilbage. Men situationen var fortsat spændt. Også i byggefagene i byen var der stor uro.

Fronterne var trukket op. Arbejdsgiverne ville have arbejderbevægelsen sat på plads. Arbejderne ville ikke alene have bedre løn og bedre arbejdsvilkår. De fandt nu også, at de var blevet så stærke, og at deres arbejde havde en sådan betydning, at de kunne forlange medbestemmelse på deres arbejdspladser. I 1897 kom det til et voldsomt sammenstød på havnen, hvor hovedarbejdsgiveren var det rige og stolte KFK, og hvor arbejderne var dristigere end på andre arbejdspladser.

Anledningen var ankomsten af et lille skib fra Hamborg, hvor der var havnearbejderstrejke. Arbejderne ville nok losse skibet, men de forlangte, at arbejdsgiverne omdirigerede alle andre ladninger fra Hamborg, mens strejken varede. Det nægtede arbejdsgiverne, og det kom til en arbejdsstandsning, som dels var strejke dels lockout.

Arbejderne var ikke uvillige til forhandling. Men KFK ville have krig. Først lod KFK et skib losse af sit kontorpersonale, og hvad der ellers meldte sig, »4 kontorister, 1 pjaltekræmmer, 2 knøse på 13-14 år, en oberstløjtnant-søn og en direktør-ditto,« som Demokraten skrev. Derefter satte KFK annoncer i landdistrikt-aviserne i hele Jylland om godt fast arbejde til raske mænd på havnen i Århus. Skruebrækkerne strømmede til i hundredvis.

De blev beskyttet og hjulpet af myndighederne på enhver vis. Arbejdet kom igang igen trods havnearbejdernes forsøg på at få det standset. Der var uro i byen med mange sammenstød mellem havnearbejderne og skruebrækkerne. Politimesteren satte hele byen i undtagelsestilstand. Stiftstidende talte manende om de ubodelige skader, som havnearbejderne påførte havnen, næringslivet, byen og hele samfundet.

Efter nogle måneder måtte havnearbejderne give op. Men arbejdet fik de ikke igen. Det beholdt skruebrækkerne. I Stiftstidende græd man krokodilletårer over de 500 havnearbejderfamilier, som sultede og frøs, blot fordi familiefædrene af samvittighedsløse socialistiske arbejderforførere var blevet forledt til at rejse sig mod deres ellers så kærlige og faderlige arbejdsgivere.

Arbejderne på havnen var knækkede, men i juni 1899 kom det

til nye store arbejdskampe i forbindelse med den landsomfattende storlockout. I Århus blev kampen hård. Arbejdsgiverne gjorde, hvad de kunne, for at hindre at de lockout'ede fik arbejde andetsteds. Arbejderne søgte at skaffe penge. Fagforeningerne pålagde de endnu beskæftigede bidrag. På arbejdspladserne blev der samlet penge ind. Demokratens trykkeri bidrog med over 2000 kr., på Stiftstidendes trykkeri blev det til 185,50 kr. For at de lock-out'ede dog skulle være beskæftigede med noget, arrangerede fagforeningerne såvel kurser som skovture til Friheden og Risskov. Arbejdernes Cykelklub holdt et stort cykelvæddeløb i Risskov, overskuddet gik til de lockout'ede.

Storlockout'en endte med Septemberforliget. I Århus fejrede arbejderne det med et møde i Vennelyst med 10.000 deltagere. Hvad arbejderne fejrede, var dog ikke helt klart. Arbejdsgiverne havde indrømmet arbejderne ret til at have deres fagforeninger. Det var en sejr for arbejderne. Til gengæld måtte arbejderne overlade arbejdsgiverne eneretten til at lede og fordele arbejdet.

Med en hel del forudseenhed så socialdemokraten Jacob Jensen mere på Socialdemokratiets politiske udviklingsmuligheder, end på den nu overståede arbejdskamp. Den politiske fremtid hørte Socialdemokratiet til, mente Jacob Jensen. Og faktisk fik partiet ved byrådsvalget i 1900 indvalgt ikke alene Jacob Jensen, men også 5 af hans partifæller. Århus var - med de følgevirkninger som det nu kunne få - godt på vej til at blive en socialdemokratisk by.

En storby i provinsen Århus 1900 - 1950

Jyllands Hovedstad

»København, du er dejlig,
det står i en sang,
men i sommer er Århus
nummer ét for en gang«.

Landsudstillingen i 1909. Arbejderne har gjort deres arbejde, og udstillingen kan begynde. »Kl. 4, da porten åbnedes for »den gemene hob«, var jeg blandt de første 10 tusinde med sæsonkort. Alle århusianere med respekt for sig selv havde løst sæsonkort formedelst 10 kr. Der blev i alt solgt 20 tusinde«, skriver Victor Jensen i sine erindringer. Godt 1/2 million besøgende fandt vej til »den hvide by« ved bugten fra den 18. maj til den 3. oktober, hvor udstillingen gav by og folk et løft ind i det 20. århundrede.



Det var i sommeren 1909. Byen dannede rammen om den store landsudstilling. I nogle måneder rettede hele landets opmærksomhed sig mod Århus. Tusinder strømmede til for at se teknikens nyeste vidundere på det store udstillingsterræn i Marselisområdet. Helt fra Amerika kom de. 1000 dansk-amerikanere besøgte således byen på USA's nationaldag den 4. juli. Gennem udstillingens trådløse telegraf holdt man forbindelse til sel-skabet under overfarten.

Havneudvalget slog flot en streg over Amerikabådens skibsafgift på 1029 kr. Byråd og borgerskab var stor i slaget. Flere hundrede tusinde kroner var postet i landsudstillingen. Verden skulle se, at Danmark var andet end København og københavnernes overbevises om, at Århus kunne godt selv.

Landsudstillingen var en kraftanstrengelse, økonomisk og organisatorisk. Men det blev ikke anset for spildte kræfter og penge - i hvert fald ikke blandt byens ledende politikere og erhvervsfolk. De så det som en investering i fremtiden. København var landets hovedstad. Det kom man nok ikke uden om. Men så skulle Århus i det mindste gøres til provinsens førende by. Eller som man lidt mere beskedent udtrykte sig til Jyllands hovedstad. Den udvikling var allerede på vej i 1909.

En generation senere sørgede byens vise fædre for, at landets andet universitet kom til at ligge i Århus. Nu kunne man ikke længere være i tvivl. Her lå Jyllands navle. Her lå landets anden storby.

Befolkningen

Byens folk i to generationer

Lederne havde ambitioner på købstadens vegne. Det drog mennesker til byen i tusindtal. Anno 1900 præsenterede Århus sig som landets næststørste by. Den position holdt sig fremover. Befolkningen voksede støt:

	1901	1911	1921	1930	1940	1950
Århus Købstad	51814	61755	74256	81279	99881	116167
Forstadskommuner	8541	11787	16280	24149	31969	40711
Stor-Århus	60355	73542	90536	105428	131850	156878

I forrige århundrede kendtes begrebet forstæder knapt nok i Århus. Men straks ind i vort århundrede skiftede landkommunerne karakter og udviklede sig til folkerige byområder. Blandt de seks forstadskommuner var Viby og Åby tidligst ude. Allerede før 1. verdenskrig satte FDB og Frichs fabrikker skub i de gamle landkommuner. Derpå tog Vejlby-Risskov fat. Stærkest gik det for alle tre kommuner i mellemkrigsårene. Da begyndte også Holme-Tranbjerg at få vokseværk. Forstadsfeberen slog dog først igennem her efter 2. verdenskrig, hvor den gradvist bredte sig til Hasle-Skejby-Lisbjerg og Brabrand-Sdr. Årslev.

Omegnskommunerne voksede stærkt, men købstaden fulgte godt med. Købstadsbefolkningen steg mest omkring århundredskiftet, 1. verdenskrig samt i 1930'erne og 40'erne. Da var indvandringen størst. En del flyttede også ud af byen til forstæderne, men beholdt deres arbejde i købstaden. Byrådet var ikke glad for at se gode skatteydere forsvinde på denne måde og søgte forgæves at få slået købstad og omegnskommuner sammen til en storkommune. Det lykkedes først med kommunalreformen af 1970. Men flere årtier forinden var købstad og forstæder geografisk og økonomisk vokset sammen til et Stor-Århus.

Indtil 1950 havde Århus de allerfleste år et overskud af indvandrere. Byens eget fødselsoverskud var dog efterhånden nok så vigtigt for befolkningsstigningen. Særlig i århundredets to første årtier blev der sat mange børn i verden. Fødselshyppigheden faldt derefter til næsten det halve. Men også dødeligheden var for nedadgående. Navnlig lykkedes det at få reduceret den høje børnedødelighed. Epidemier forekom heller ikke længere.

Det lavere børnetal fra 1920'erne indledte en ny tidsalder. Den moderne 2-3 børns kernefamilie gjorde sin entre i byens brede befolkning. Men selv om folk fik færre børn, så bidrog den jævne strøm af unge tilflyttere til at bevare Århus' børnerige og ungdommelige præg. Det var imidlertid også tydeligt, at de modne



Udsigt over Århus by og havn, o. 1939. Bredt trækker jernbanen sine spor til og fra byen med en kraftig linie ned til havnen, der strækker sine arme godt ud i bugten. De store udvidelser af havn og bane mellem de to verdenskrige havde gjort byen til et trafikalt og økonomisk centrum i hovedlandet.

og ældre aldersgrupper i 1950 prægede befolkningen mere end i år 1900. Århus bestod ikke længere af en udpræget indvandrerbefolkning. En ny generation havde slået rod i byen.

Når så mange folk slog sig ned i Århus, var det naturligvis, fordi byen gav løfte om en bedre fremtid. De fleste blev arbejdere, men også andre muligheder viste sig. Det fremgår af følgende tabel over befolkningens fordeling efter erhverv og stilling:

	1911			1930			1950		
	Selv./ led.	Funk.	Arb.	Selv./ led.	Funk.	Arb.	Selv./ led.	Funk.	Arb.
Gartneri m.v.	122	29	131	170	37	296	104	26	289
Industri og håndværk	1472	555	7411	2296	1560	12071	3144	2914	18452
Handel og oms.	1511	1767	2260	2360	3435	1936	2979	5966	2637
Transport	85	349	1860	349	1576	1556	345	2685	2674
Adm./lib. erhverv	379	1868	-	522	2199	534	596	5242	1826
Husgerning	-	-	2255	-	-	4945	-	-	2624
I alt	3569	4568	13917	5697	8807	21338	7168	16833	28502
Husmødre		15488			19670			22390	
Børn og stud.		20591			19825			29514	
Pens./formue		2165			5513			10843	
Uoplyst		1457			429			917	
I alt		39701			45437			63664	
Tilsammen		61755			81279			116167	

Antallet af virksomheder og arbejdere steg således nogenlunde i takt med befolkningstallet. Derimod voksede funktionærgruppen dobbelt så stærkt som hele befolkningen. Gennem hele perioden var op imod halvdelen af de erhvervsaktive beskæftiget inden for industri og håndværk. Omkring $\frac{1}{3}$ fik deres udkomme ved handel, omsætning og transport - lidt færre i periodens anden halvdel end i første halvdel. Derimod steg de administrative og liberale erhvervs andel klart fra 1930'erne, især som følge af den offentlige sektors vækst. Borgerskabets faste husmedhjælp var omvendt på retur fra 1930'erne. Endelig blev der flere kvinder blandt lønarbejderne. Hos arbejderne steg andelen fra $\frac{1}{6}$ til $\frac{1}{4}$ og hos funktionærerne fra $\frac{1}{3}$ til $\frac{2}{5}$. Langt størstedelen af disse var ugifte.

Uden for de såkaldt erhvervsaktives rækker udgjorde husmødrene og børnene hovedparten. Blandt husmødrene deltog en hel del i driften af mandens forretning, ligesom mange arbejderkoner havde lønnet deltidsarbejde ved rengøring, syning o.l. samtidig med pasningen af mand, børn og hjem. Familiemønstret tillod normalt ikke kvinderne at forene ægteskab med fuldtids erhvervsarbejde. Endelig var antallet af pensionister i klar stigning. Hertil kom et større antal mennesker, der levede af deres formue.

I materiel henseende var de fleste af byens borgere småkårs-folk både år 1900 og 1950. Det drejede sig mestendels om arbejdere, men også mange erhvervsdrivende hørte hjemme i denne kategori. F.eks. tjente i 1912 arbejdsmand Hansen i Sjællands-gade nr. 28 årligt 900 kr. og smedemester Jensen i Sjællandsgade 46 1000 kr. En generation senere var sådanne indtægter nogen-lunde i takt med prisstigningerne steget til det to- til tredobbelte. Andre havde en endnu lavere indkomst, som f.eks. enlige mødre og arbejdsløse. De tilhørte datidens fattigfolk, og dem var der ganske mange af.

Den øvrige del af befolkningen sad bedre i det. Her fandtes so-ciale lag lige fra faglærte arbejdere, mandlige funktionærer og tjenestemænd til selvstændige erhvervsdrivende. I 1912 havde typograf Petersen i Søndergade 1 B en årsindtægt på 1500 kr., fuldmægtig Busch på samme adresse 2300 kr., lærerinde Jensen i nr. 70 1600 kr. og præst Laursen ligeledes i Søndergade 70 5600 kr. årligt. Blandt de selvstændige tjente restauratør Carlsen i Søndergade 32 2000 kr., slagtermester Nisted i nr. 36 A 6900 kr. og købmand Buchtrup i nr. 46 10900 kr. Langt højere oppe på ind-komstskalaen nåede folk som direktør Hansen for Korn- og Fo-derstofkompagniet for slet ikke at tale om storkøbmænd á la Langballe, der var god for mere end de 100000 kr. Sådanne høj-indkomster forekom sjældent. Desto mere talrige var indkomst-gruppen på det mellemste trin. Og der blev forholdsvis flere men-nesker med en mellemindkomst.

Uanset indkomsten sluttede arbejderne entydigt op om den so-cialdemokratiske arbejderbevægelse. Det gjaldt også flertallet af de mange funktionærer og tjenestemænd, hvis vilkår ikke af-veg stort fra arbejdernes. Overordnede funktionærer og tjeneste-mænd udgjorde sammen med store og små erhvervsdrivende by-ens borgerlige og konservative fløj. Forholdet mellem klasserne afveg således noget fra indkomstforholdene.

Familien Nielsen

Ved århundredskiftet giftede Rasmus og Mette Nielsen sig og flyttede ind i en 2-værelses lejlighed i Hjortensgade. De kom fra

landet og var begge nylig indvandret til byen. Han blev ølkusk hos Ceres, og konen opgav sit arbejde som syerske for at passe hjem og børn. Der var nok at se til derhjemme. De fik nemlig 8 børn. Og så lavede hun al maden og syede selv børnenes tøj. Hendes landlige baggrund fornægtede sig ikke. Mandens arbejde som kusk byggede også på erfaringerne fra landet. Kolonihaven, kontakten til familien på landet og bedstemoderen, der boede hos dem i en lang årrække, var andre landlige træk hos denne 1. generations arbejdere.

Fra o. 1920 begyndte børnene at stifte familie. Sønnerne fik henholdsvis et, to og i to tilfælde tre børn. Af døtrene fik to ingen børn, mens den tredje datter satte et barn i verden, og den fjerde datter fire børn. Alle otte børn forlod skolen i konfirmationsalderen. I modsætning til faderen fik alle drengene en faglig uddannelse, nemlig som elektriker, boghandler, maskinarbejder og barber. Elektrikeren blev sidenhen ansat hos brandvæsenet, boghandleren endte som kasserer hos DSB, maskinarbejderen arbejdede en menneskealder på Sabroe, og barberen fik egen forretning.

Pigerne begyndte i huset, som skik og brug var. Den ene kom derefter på kontor. Den anden blev uddannet som syerske ligesom moderen. Den tredje arbejdede i butik. Den fjerde blev uddannet til sygeplejerske, takket være støtte fra den præst hun tjente hos. Døtrenes erhvervsarbejde blev i alle tilfælde tilpasset mandens og familiens krav og vilkår.

Rasmus og Mette Nielsens børn var blevet bymennesker. De gled ind i et mere overkommeligt familiemønster end forældrenes. En mere udbredt pengeøkonomi, økonomiske kriser og bysamfundets vækst og forandring animerede ikke til at avle de store børneflokke. Bylivet var gået i blodet på børnene og deres generation. Socialt havde de rod i arbejderklassen, men der sporede et vist opbrud hos flere af dem. Sådan som i bysamfundet i øvrigt.

Boligen

Sundhedsmyndighederne skrev i 1914 om boligforholdene: »For Århus' vedkommende synes der at være en tilbøjelighed til at søge ind mod byens centrum, idet der i den indre by anlægges nye gader og rejser sig høje beboelseshuse. Da bebyggelsen af sådanne kvarterer ikke kan ske uden ofte vidtgående dispensationer vedrørende arealbebyggelsen, bliver lejlighederne ringere end i de perifere åbne kvarterer med deres store sammenhængende ubebyggede arealer i de store bygningskarreer. Og ret hurtigt melder sig ulemperne af røg, støv og larm fra værksteder og fabrikker og andre virksomheder, som er uundgåelige i det indre af en by. Navnlig ny indført motordrift i værksteder, som måske hidtil har ført en stille, ikke generende virksomhed, volder megen ulempe. Det er at ønske, at denne midpunktsøgende beboel-sestendens snart må slå om. - Boligforholdene bedres i øvrigt og er langt fuldkomnere end for kun en halv snes år siden; dog lever mange fattige familier, særlig sådanne med mange børn, i dårlige, fugtige, uhyggelige lejligheder.«.

Etageboligerne skød op og ændrede bybilledet, både i arbejderkvartererne Frederiksbjerg, Trøjborg og Ny Munkegade-Samsøgade samt i »finere« strøg som Hans Broges Gade og Kystvejen. Også strøggaderne og de tilgrænsende kvarterer antog den form, vi kender i dag.

De nye beboelsesejendomme fra før 1. verdenskrig tog sig gerne godt ud til gadesiden. Derimod var gårdsiden mindre indbydende. Bagtrappen var smal og stejl og beregnet til at bære varer og brændsel op og affald ned. Samme vej skulle man i andre øjemed, for nede i gården lå lokummerne, affaldskasser, brændsel- vaske- og cykelskure. Vaskekælder med gruekedel var almindelig. Megen plads til leg i gården blev der ikke, for ikke at sige slet ingen. Børnene var henvist til gaden.

Går vi ind i lejlighederne, viser der sig mange forskelle. Først i størrelsen. Arbejderne boede normalt i toværelses lejligheder. En del fik efterhånden råd til tre værelser. Ofte ændrede det sig med alderen. Vilkårene for byens mange håndværkere og handlende adskilte sig ikke stort herfra. Den mere »solide« del af dem



Hos bagermester Nielsen i Molsgade 4, o. 1905. Boligen dannede også rammen om sammenkomster i nogen af de sjældne fristunder. Mens mændene hyggede sig med kortspillet i stuen, har kvinderne sikkert været optaget af opvask eller madlavning i køkkenet.

sad gerne i 3 eller 4 værelses lejligheder. Derimod bredte borgerskabets familier sig i 5, 7 eller 10 værelser.

Hos arbejdere og andre småkårsfolk var vandhanen normalt den eneste »moderne bekvemmelighed« i det kalkede køkken. I de ældre huse var der brændselskomfur, men i de nye indlagdes kogegas. Ved 1. verdenskrig var de fleste køkkener forsynet med gas. Opvarmningen foregik fra kakkellovn i stuen, hvorfra der gerne gik en rist til de øvrige lokaler. Stuerne var tapetserede og forsynet med petroleumslamper. Elektriciteten var dog stærkt på vej til at erstatte petroleumslamperne.

De fattige klumpede sig tit sammen i de billige, men også ældre og usle boliger i f.eks. Sjællandsgade. Tilhørte man den anden ende af indkomstskalaen, bød der sig helt andre muligheder for at indrette sig komfortabelt. På hjørnet af Mejlgade og Molsgade lå en ny ejendom fra 1902. Her var indrettet 7-værelses lejligheder. I stuen boede borgmester Vestergård. Foruden familien havde han to kvindelige husmedhjælpere boende. Værelserne var smukt tapetserede og malede og med stukloft overalt. Der var indlagt centralvarme, varmt vand, elektrisk lys, gaskomfur og wc med træk og slip samt telefon.

En del af borgerskabet byggede sig en villa uden for bykernen. Langs Strandvejen lod den ny tids pengefyrster opføre mindre palæer. F.eks. flyttede urgrosserer Filtenborg ind i Villa Alba og byens førende arkitekt Hack Kampmann i Villa Kampen. Andre »fine« borgere søgte til Risskov i lidt mindre monumentale villaer. Også familier med mellemindkomster flyttede i en del tilfælde i eget hus, f.eks. ved Langelandsgade og i forstæderne Viby og Åby.

Længe før 1. verdenskrig havde boligspekulanterne mistet lysten til at investere i etagebyggeri for arbejdere. Det kunne ikke betale sig. Eller rettere arbejdernes løn rakte ikke til at betale de høje huslejer, som skulle gøre byggeriet profitabelt. I stedet rettede investeringerne sig mod det mere købedygtige publikum i over- og mellemklassen samt ikke mindst mod kommunens mange bygge- og anlægsprojekter.

Resultatet blev en mærkbar boligmangel blandt byens arbejdere. Og hen mod slutningen af 1. verdenskrig måtte byrådet sørge for indkvartering af flere hundrede husvilde familier. En række barakbyer skød op i byens udkanter. »Havevænget«, »Vestervang«, »Søndervang«, »Nørrevang« døbte man dem, men de smukke navne afveg en hel del fra de faktiske forhold. Helt frem til 1930'erne boede her flere hundrede familier. Fattigdommen holdt dem fast i baraklivet.

Fra 1917 kastede kommunen sig for første gang ud i egentligt boligbyggeri - til stor misfornøjelse for de konservative. Det blev dog snart de »sociale« boligforeninger, der kom til at bære et nyt etagebyggeri. Især var Arbejdernes Andelsboligforening aktiv.



Flyttedag oktober 1937. Arbejderfamilierne skiftede ofte bopæl, enten fordi de fik råd til at bo i noget bedre, eller fordi arbejdsløsheden tvang dem over i en ringere bolig. Flytninger foregik gerne i april eller oktober måned.

Teglgården mellem Teglværksgade, Langelandsgade og Sejrgade udgjorde dens største projekt i 1920'erne. Men det blev også til huse som i villakvarteret Skovvangen.

Det store opsving tog etagebyggeriet i 1930'erne. Stadion Allé kvarteret blev udbygget. Blokkene skød ligeledes op langs med og vest for den nye Ringgade. Århus bredte sig som ringe i vandet. Mod 30'ernes slutning var bolignøden stort set overvundet. Det var igen blevet profitabelt at investere i »alment« boligbyggeri, bl.a. fordi byrådet gennem øgede huslejetilskud og andre garantier gav flere mulighed for at flytte ind. Opførelsen af særlige »aldersrenteboliger« understregede disse sammenhænge.

I mellemkrigstidens karré- og etagebyggeri skiftede baggårdene karakter. De mange huse og skure forsvandt. Gårdene blev åbne og belagt med cement eller hyppigere med anlagte haver. Indhegninger og stakitter slap man dog ikke af med. WC blev nu lagt ind i forbindelse med lejlighederne, ofte på bagtrappen som fælles wc for to lejligheder. Centralvarme erstattede kakkelovnene, og el og gas var fast tilbehør. I kælderen indrettedes vaske- rum, viktualierum og plads til cykler. 2- og 3-værelses lejligheder var det almindeligste. Både udvendig og indvendig var stilen og indretningen mere enkel og »funktionel« end tidligere.

Flertallet boede dog fortsat i etageboliger fra århundredskiftet eller i endnu ældre lejligheder med kakkelovn. 1/8 af byens lejligheder var stadig overbefolkede. Forholdsvis mange i midtbyen og de nærmeste kvarterer hørte til denne kategori. Forbedringen af boligforholdene omfattede således kun dele af byens arbejderklasse.

I 1920'erne og især 30'erne bredte villa- og husbyggeriet sig i byen og dens forstæder. Mellemindkomstfamilierne ville nu bo i eget hus. Særlig stærkt gik det i forstæderne, hvor hus og villa var den dominerende boligform. Det røde danske hus fra 20'erne og bungalowen og funkisvillaen fra 30'erne prægede det nye byggeri. El, gas samt træk og slip blev almindeligt udstyr, men kakkelovnen holdt de fleste endnu fast ved. Det havde mange glæde af under krigen.

Besættelsen skabte på ny bolignød og husvildeproblemer. Det kneb også med at vedligeholde de bestående boliger. Rækkehusene var et af de få nye træk i boligbilledet. Først et par år efter

krigen kom boligbyggeriet igen i gang. Gule mursten, fjernvarme og vaskemaskiner blev nye kendetegn ved etagebyggeriet. Affaldsskakte var også blevet standardudstyr, og wc'et rykkede definitivt ind i hver lejlighed som del af et badeværelse og toilet. Man byggede stadig små 2- og 3-værelses lejligheder, d.v.s. udprægede arbejderhjem. De rummelige boliger hørte andre klasser til.

Banegårdsplads 1905, 1923, 1937. Trafikforholdene var endnu ret fredelige ved århundredets begyndelse. Men efter 1. verdenskrig blev alle pladsens bygninger jævnet med jorden og hele arealet hævet flere meter for at skabe en ny ramme om den voksende trafik af biler og trambusser (fra 1932), sporvogne og cykler, dvs. omtrent som det kendes i dag.





Erhvervslivet

Trafikkens veje

År 1900 anløb 3000 skibe Århus Havn. Kun få af dem havde hjemsted i Århus. DFDS opslugte efterhånden alle tilløb til større lokale rederidannelser. Fra Århus havde DFDS færgeforbindelse til København og Kalundborg. Kalundborgoverfarten overtoges af staten fra 1914. Den blev i mellemkrigsårene en meget benyttet trafiklinie for både biler og personer. DFDS havde faste ruteforbindelser mellem Århus og en række engelske, tyske, belgiske og amerikanske havne. Vigtigst var nok de engelske linier, for herfra fik byen sine kul. Andre danske og udenlandske rederier brugte naturligvis også Århus Havn, ikke mindst i farten på Sverige, Nordtyskland og de mindre indenlandske havne. De få og små århusianske rederier nåede ikke vidt omkring. En tid var Århusbugtens Dampskibsselskab førende.

Det kneb med lager- og pakhuspladsen på havnen. Grossisterne pressede gennem deres magtfulde Handelsforening på for at få udvidet og moderniseret hele havneområdet. Byrådet vedtog ombygningen i 1904. Den udvidede sydhavn stod færdig i 1911, og i de følgende år blev østmolen bygget. Ved disse udvidelser skete der en fordobling af kajlængden og vandarealet, mens landarealet blev tre gange så stort. Men det forslog ikke. Såvel i 1920'erne som 30'erne lod byrådet havnen udbygge yderligere. En storstilet plan fra 1933 sigtede mod at udvikle en storhavn på linie med Københavns og Hamborgs. Arbejdet hermed kom til at strække sig over flere årtier. Det blev midlertidigt afbrudt af krigen, der fik næsten al vanlig skibstrafik og handel til at ophøre. Den tyske besættelse understregede havnens enorme betydning for byen.

Via jernbanen gik en stor del af de indskibede varer ud i det jyske land. Presset på Hovedbanegården blev så stærkt, at der allerede ved århundredskiftet fremlagdes planer om en ny og større banegård. Det var endnu, mens jernbanefebren rasede.

Først i 1920'erne gennemførtes den drastiske ombygning og udvidelse, som gav Banegården tillige med banearealet og banegårdspladsen sit nuværende udseende. Midt under den værste bolignød sløjfedes således 3-400 lejligheder ved Hallsvej.

Samtidig med disse jernbanearbejder begyndte bilerne at blive en hård konkurrent til DSB. Det sås tydeligst i 30'erne, hvor person-, last- og rutebilerne gjorde indhug i trafikken. Statsbanerne svarede igen ved at modernisere togdriften og halvere rejsetiden. Lyntogene blev DSB's flagskib. Krigen gav togene en midlertidig renæssance.

Bilerne satte også deres præg på Århus. Fodgængere og cyklister var fortsat i overtal, og der kørte stadigvæk en del hestevogne i byens gader. Men bilerne satte tempoet op i trafikken og stillede krav om stærkere og bredere veje og gader. Byrådet lod sig diktere af det nye trafikmiddels krav. Der blev brolagt i stor stil og især sørget for at give motortrafikken til og fra havnen gunstige vilkår. Åen blev overdækket hen mod Mølleparken, hvorved Åboulevarden opstod. Mod syd anlagdes Marselisboulevard. Byen blev åbnet for biltrafikken af brede til- og frakørselsveje, der stod i forbindelse med amtets landeveje til Grenå, Randers, Viborg, Silkeborg, Skanderborg og Horsens.

Biltrafikken pressede på i midtbyen. Til aflastning fik byrådet anlagt det store Ringgadesystem, der stod færdigt i slutningen af 30'erne. Det strakte sig fra Baunes Plads i byens sydlige ende til Grenåvej mod nord. Sammen med den monumentale Ringgadebro vidner dette store projekt mere end andet om mellemkrigstidens bilisme. Krigsårenes materiale-mangel satte midlertidigt biltrafikken i stå.

Politiet fik mere at se til. Færdselen skulle reguleres, og synderne straffes. Når uheldet indtraf, og det gjorde det stadig oftere, måtte ofte både politi, domstole, Falck og hospital i aktion. Nye erhvervs- og arbejdsområder opstod. Ford Motor Compagniets store anlæg ved Kystvejen fra 1930'erne står som en tydelig pendant til Ringgaderne og Ringgadebroen.

Cyklen var endnu i 1950 menigmands transportmiddel. Godt 100 cykelforretninger betjente byens 40-50000 cykler, d.v.s. ti gange så mange som antallet af motorkøretøjer. Hestene var hel-

ler ikke forsvundet. Vognmand Kristoffersen, der besørgede den kommunale renovationskørsel, anvendte således hestetrukne vogne indtil begyndelsen af 1950'erne.

Århus havn i 1936. Havnelivet i røg og damp på midtermolen og pakhuskajen. Dampere og jernbane var hovednerven i den tunge trafik gennem byen.



Storhandelens Mekka

Uden havnen var Århus aldrig blevet til den by, vi kender i dag. Flere hundrede tusinde tons varer strømmede årligt til havnen for derfra enten at blive fordelt i byen eller sendt ud i det jyske land. Ved århundredskiftet kunne Århus karakteriseres som »landets mest deciderede handelsby«. Byen blev videre beskrevet på denne måde: »Nærmere bestemt er Århus en engroshandelsby. Detailhandelen er vel betydelig, som den må være det i en by af Århus' størrelse og i en by med et godt opland, men den er dog for lidt at regne mod de store grossererfirmaer. Endnu nærmere bestemt er Århus en importby mere end en eksportby. Og endnu nøjere kan vi definere Århus som de »grove« varers handelsby. De store huse handler med korn og foderstoffer, med trælast, kul, petroleum, jern. Der har Århus så ganske og aldeles frigjort sig fra København. Man tager de største ladninger hjem fra Sverige, fra England, fra Amerika og andre oversøiske egne. Hvad de »finere« varer angår, såsom manufakturer og kolonialvarer, tager Århus vel endnu en del hjem over København og Hamborg. Men man går dog mere og mere bag om disse byer til kilderne selv. Århus tragter efter, også for de finere varers vedkommende, at emancipere sig fuldstændigt«.

Et kig på den efterfølgende tabel over varebevægelsen på Århus Havn vil overbevise os om, at iagttageren har set rigtigt:

			1910			1930			1950		
i 1000 tons			Ind-land	Ud-land	I alt	Ind-land	Ud-land	I alt	Ind-land	Ud-land	I alt
Råvarer til landbruget	ind fra ud til		8 8	162 7	170 15	8 36	256 30	264 66	21 62	201 8	222 70
Råvarer til industrien	ind fra ud til		41 10	122 14	163 24	191 24	262 38	453 62	518 17	196 37	714 54
Forbrugsvarer	ind fra ud til		28 11	26 11	54 22	43 15	26 33	69 48	34 15	13 133	47 148
Brændsel	ind fra ud til		5 1	251 4	256 5	30 2	356 3	386 5	23 8	600 -	623 8
Andet	ind fra ud til		1 -	- -	1 -	3 8	7 1	10 9	4 12	1 1	5 13
I alt	ind fra ud til		83 30	561 36	644 66	275 85	907 105	1182 190	600 114	1011 179	1611 293
Tilsammen			113	597	710	360	1012	1372	714	1190	1904

Århus var en »importby mere end en eksportby«. Byens storkøbmænd gjorde Århus til importcentrum for det jyske område, bl.a. takket være den gode havn og de fine jernbaneforbindelser. Derimod havde de ikke kunnet forhindre stærke kræfter inden for landbrugs- og storrederkredse i at gøre Esbjerg til landets førende eksporthavn.

Endnu ved århundredskiftet førte storkøbmændene med Hans Broge i spidsen an i byens liv. Købmænd ville de gamle »konger« gerne kaldes, men med fordums blandede storkøbsmandshandel var det forbi. Den voldsomme industrialisering ude i verden og landbrugsomlægningen herhjemme til eksport af forarbejdede fødevarer gjorde købmændene til grossister. Detailhandelen blev samtidig udskilt som en selvstændig virksomhed. Konkurrencen blev international, og grossisterne måtte ud på verdensmarkedet for at sikre sig andel i den voksende importhandel af råvarer og brændsel til det danske samfund. For at klare sig her blev de tvunget til at slutte sig sammen i kapitalstærke firmaer. Storkøbmanden Hans Broge blev bl.a. erstattet af den lønnede direktør Chr. G. Hansen i Korn- og Foderstofkompagniets aktieselskab.

Store virksomheder blev dannet og sikrede sig en slags monopol inden for de enkelte brancher. Blandt de mest fremtrædende kan nævnes Århus Trælasthandel og Århus Tømmerhandel, Brdr. Kier og Hofman & Co. (jern), Hans Schourup (stål og værktøj), Hammerich (bygningsartikler), Århus Kulkompagni samt Kampman, Møller og Herskind (kul), Filtenborg (ure og optik), Baunsgård (kolonial) samt ikke mindst den største af alle Korn- og Foderstofkompagniet. Jydsk Andels Foderstofforretning var også godt på vej til at nå samme størrelse som KFK. I det hele taget blev andelsforetagenderne fra starten et væsentligt led i engroshandlen og understregede byens importrolle over for landbruget. JAF var andelsbevægelsens svar på storkøbmændenes forsøg på at monopolisere korn- og foderstofhandlen i KFK.

Frem til 1920'erne fordobledes antallet af grossistvirksomheder til ca. 200 med o. 2000 ansatte. De næste 25 år skete der nok en fordobling. Varehandlen voksede og specialiseredes mere og mere i takt med industrialiseringen og den tekniske udvikling,

især i forbindelse med elektriciteten og motortrafikkens udbredelse.

Industrien slår igennem

Noget udpræget industrisamfund var Århus endnu ikke ved århundredskiftet. Men det skulle hurtigt ændre sig. Et indtryk af den industrielle udvikling frem til midten af vort århundrede kan man få af følgende tabel:

Industri og håndværk i Århus 1906-1925-1948

	1906			1925			1948		
	Antal virks.	Samlet pers.	Mek. kraft HK	Antal virks.	Samlet pers.	Mek. kraft HK	Antal virks.	Samlet pers.	Mek. kraft HK
Nærings- og nydelseesm. ind.	184	1850	1276	245	2138	2659	370	3654	9257
Beklædningsind.	385	1245	4	422	1548	67	468	3570	754
Bygge- og anlægsv.	295	2482	267	307	2368	627	362	4409	5383
Trævareindustrien	154	983	367	252	1357	1258	294	1742	2632
Jern- og metalind.	169	2265	712	295	3191	2201	613	7463	13205
Kemisk industri	19	290	406	32	1276	4335	61	1533	7728
Grafisk industri	71	493	121	88	629	446	80	1419	1198
Soigneringsind.	139	315	9	150	412	99	411	1145	547
Tekstil-, læder-, ler-, glas og papirind.	51	854	293	58	920	628	139	1816	3389
I alt	1467	10877	4802	1851	14063	12399	2758	26482	47270
El-, gas- og vandværker	3	187	1353	4	301	5701	5	850	54862

Langt de fleste virksomheder var små. Den mekaniske drivkraft og maskineriet samlede sig i den større industri, der også beskæftigede halvdelen af arbejderne.

Byens største arbejdsplads var DSB. I 1906 arbejdede der 700 arbejdere på centralværkstedet. Hos Frichs og Otto Mønsted var beskæftiget 3-400 arbejdere. Af virksomheder med mellem 1-200 arbejdere fandtes Ceres-bryggeriet, chokoladefabrikken Elvirasminde og Abildgårds sukkervarefabrik, Sørensen & Co.'s tobaksfabrik, trikotagefabrikkerne J.Chr. Møller og Anton Christensen, Jydsk Telefon, Århus Glasvarefabrik, Lange Jensen & Co.'s jernstøberi, Sabroes maskinfabrik, Gasværket og Århus Oliefabrik.



Schmalfeldts skråspinderi i 1930. Allerede i 1846 grundlagde J.E. Schmalfeldt i Vestergade den tobaksfabrik, som helt op til vore dage har dækket en god del af århusianernes rygebehov. Arbejdet foregik endnu i 1930 på håndværksmæssig vis, både i skråspinderiet og i de andre »stuer«, som fabrikken bestod af.

Med få undtagelser lå alle industrielle virksomheder inden for bykernen. De største havde anbragt sig i nærheden af åen eller havnen af hensyn til vandtilførsler, udledning af spildevand og varetransport via havn og jernbane. De sigtede langt ud over det lokale marked, især mod det store midtjyske område, men også mod det øvrige Danmark og udlandet. Længst ud nåede Sabroe, Frichs og Oliefabrikkens varer. En del af nærings- og nydelsesmiddel- samt trikotageindustrien fandt sig også et marked i København. De mange småindustrier og værksteder leverede derimod udpræget til det lokale marked, heraf adskillige som underleverandører til den store industri. De var beliggende langs byens gader eller i baggårdene, tæt op ad kunderne.

I de første to årtier ændrede byens industrielle struktur sig ikke væsentligt. Antallet af industriarbejdere steg med 25%. Derimod tredobledes industriens mekaniske drivkraft. I begge tilfælde foregik væksten først og fremmest på de store fabrikker. Den grundstamme af storindustrier, som fandtes ved århundredets begyndelse, prægede stadig billedet i 1920'erne. Århus Glasvarefabrik var dog tidligt blevet opkøbt og nedlagt af Kastrup Glasværk. Lange Jensen & Co. blev en del af De forenede Jernstøberier. Enkelte nye kom til som Jyllands Papirværk på Trøjborg, De forenede Jyske Farverier og Trikotagefabrikken, der forbedrede opførelsen af sin store fabrik på Dollerupvej, Århus Flydedok og i 1920'erne Århus Maskinfabrik og Århus Motor Compagni ved havnen.

Fra midten af tyverne til 1950 slog byens industrialisering igennem i bredden. Antallet af industriarbejdere fordobledes fra 10- til 20000, og den anvendte mekaniske kraft mere end tredobledes. Elkraften og elektromotoren vandt stor udbredelse, og elværket udviklede sig i bogstaveligste forstand til byens kraftcentrum. Trafikkens motorisering skabte en lang række nye virksomheder og fik andre til at vokse. Mest markant var nok Frichs fremgang. Virksomheden oplevede sin storhedstid som leverandør af statsbanernes lokomotiver. En betydelig eksport gjorde overskuddet endnu større.

Krigen og besættelsen greb radikalt ind i produktionslivet. Der var mangel på råstoffer og brændsel, især inden for forbrugsvarereindustrien (f.eks. trikotage- og chokoladefabrikker) og den kemiske industri (Århus Oliefabrik). Men i øvrigt gav krigen gode indtjeningsmuligheder for industrien. Særlig inden for jordarbejde- og bygningsområdet samt jern- og metalindustrien efterspurgte tyskerne meget arbejde. Der skulle bygges bunkers, og Frichs fik f.eks. lokomotiver i ordre.

Mange virksomheder tjente tykt på tyskerne, der betalte med penge hentet i den danske nationalbank. Efterhånden som modstandskampen bredte sig, blev tyskerproduktionen mere og mere ildeset og undertiden ramt af sabotage. Men retsopgøret efter krigen berørte kun undtagelsesvis virksomhedslederne. En del, som havde været særlig ivrig i tyskernes tjeneste, mødte den

kolde skulder. F.eks. blev der i sommeren 1945 rensset ud i Håndværkerforeningens bestyrelse.

Industrien indledte snart en større omstillings- og genopbygningsproces. Ved bl.a. amerikansk pengehjælp blev lederne i stand til at udskifte det nedslidte produktionsapparat med moderne amerikansk teknik. Man lod sig også inspirere af de effektive ledelsesmetoder inden for den amerikanske industri. Krigs- og efterkrigsårenes genstridige arbejdere skulle til at bestille noget mere.

Århus Belysningsvæsen ved Spanien, 1933. Elværkets og elektricitetens historie hører nøje sammen. Efter sin beskedne start i 1901 udbyggedes værket hurtigt, så det elektriske lys allerede omkring 1. verdenskrig kunne vinde almindelig udbredelse. Den helt store udvidelse kom i årene omkring 1930, hvor de kommunale værker i det hele taget blev stærkt udbygget. Værket fik nu kapacitet til at bære en gennemgribende elektrificering af offentlige og private virksomheder og institutioner. En anden side af elværkets udvikling var det samarbejde, som udviklede sig med andre værker lige fra dannelsen af ARKE under 1. verdenskrig til oprettelsen af Midtkraft i 1950.





Telefoncentralen på Jydsk Telefon ved Clemens Bro, 1927. I 1895 sluttede flere små jyske telefonselskaber sig sammen og dannede A/S Jydsk Telefon med hovedsæde i Århus. Antallet af abonnenter i Århus steg hurtigt fra nogle få hundrede til o. 6000 i 1920 og til mere end det dobbelte i 1950. Hundreder af arbejdere, teknikere og funktionærer måtte ansættes, deriblandt »telefonistinder«. Denne gruppe forsvandt ved telefonbetjeningens automatisering i 1950'erne.

Århus Oliefabrik

Århus Oliefabrik blev i løbet af 1910'erne byens største og vigtigste industrivirksomhed. Fra det fjerne østen fragtedes oliefrøene til fabriksanlægget bag Hovedbanegården. Her fremstilledes olier, fedtstoffer og foderkager. En betydelig del af de forarbejdede varer gik til eksport.

Den voksende eksport var den ene væsentlige grund til ÅO's store betydning for byen. Den anden grund skal søges i de økonomiske sammenhænge, som fabrikken lokalt indgik i. Råvarernes forarbejdning foregik på maskiner fremstillet hos Frichs. Dampmaskinerne, der også kom fra Frichs, blev snart udskiftet med den mere rationelle elkraft og dens forlængede arm elektromotoren. Elkraften fik man fra det kommunale værk lige overfor.

En stor del af olierne blev aftaget af de lokale margarinefabrikker Otto Mønsted og FDB, der dækkede en betydelig del af landets margarineforbrug. En anden hovedaftager var korn- og foderstofkompagnierne. Især til KFK gik der en stadig strøm af soyaskrå og andre foderkager. Byens øvrige kemiske industri benyttede også affaldsprodukter og præparater som væsentlige bestanddele i produktionen. Det gjaldt f.eks. sæbeindustrien. Hertil kom talrige underleverandører rundt om i byen.

Arbejderne måtte slås hårdt for at få blot en beskeden andel i virksomhedens økonomiske fremgang. Arbejdsprocessen og de kemiske stoffers indvirkning på helbredet var ikke noget, man talte højt om. Den støj og forurening, som stammede fra fabrikken, generede nabolagene. Men som den kommende socialdemokratiske borgmester Jacob Jensen opfattede sagen, så var det den pris, man måtte betale for at gøre Århus til en stor industriby.

I 1921 ramtes ÅO af verdenskrigens prisfald. Tømmermændene meldte sig oven på den store krigsfest. Store værdier måtte afskrives, og med hjælp fra Privatbanken i Århus og København gennemførtes en rekonstruktion af virksomheden i både 1922 og 1928. I 1928 var situationen en overgang så kritisk, at en kommunal indgriben kom på tale. ÅO stabiliseredes og voksede på ny i

1930'erne. For at ingen skulle være i tvivl om firmaets store lokale betydning, udgav det selv en bog herom. ÅO bidrog herefter med 10% af byens samlede indkomstdannelse i form af lønninger, vareindkøb og skatter. Det var havnens vigtigste kunde og stod for $\frac{1}{4}$ af det indgåede og $\frac{1}{2}$ af det udgåede gods. Fabrikslædelsen lod derved forstå, at det fortsat havde krav på byrådets store bevågenhed.

Set fra arbejdernes synsvinkel tog fabrikken sig noget anderledes ud. Flere gange udbrød der brand, bl.a. en voldsom silo-brand den 30/11 1924. »Når vi nærmede os datoen, blev mange forstemte og tavse, og angsten for endnu en ulykke dukkede tydeligt frem«, fortæller Christian Pedersen, der arbejdede på ÅO i 30'erne. Man levede også med frygten for, at hele fabrikken skulle eksplodere. Arbejderne på ÅO havde i mellemkrigstiden som motto: »Vi skal have et spil kort i lommen, så vi kan spille på vej til Mols«, beretter han videre. »Skulle det gå så galt, at vi ville blive blæst til Mols, var det jo rart at kunne tage et slag kort på vejen«.

Krigen afskar ÅO fra det meste af dens vanlige råstoftilførsler og markeder. Arbejdsstyrken blev indskrænket, og resten sat på halvtid. Det gav direktør Juncker anledning til at indgå et snævert samarbejde med ledende kredse i Tyskland omkring udnyttelsen af det »østrum«, som de tyske hære erobrede i Østeuropa og Rusland. Gennem sabotagehandlinger blev ledelsen påmindet om det upopulære i dette forehavende. Efter krigen forestod et større genopbygningsarbejde, også med hensyn til virksomhedens renommé. Juncker blev straks afsat og rejste til USA.

Håndværkerne

Der var omkring 1200 håndværksmestre i Århus ved århundredets begyndelse. Halvdelen arbejdede ved egen og evt. familiens arbejdskraft. Den anden halvdel havde ansat en enkelt eller et par arbejdere. Enkelte havde mange beskæftiget uden at være nogen industri. Til værkstedet knyttede der sig ofte en butik, f.eks. hos bagere og slagtere. Blandt andre store fag kan nævnes herre- og dameskræddere og ikke mindst skomagere, der typisk

var alene om det. Der fandtes ligeledes et stort antal mestre i de forskellige byggefag såsom murere, tømrere, snedkere og malere. Endelig var der talrige møbelsnedkere, smede, urmagere og bogbindere.

Værkstederne lå rundt om i boligkvartererne ud til gaden eller i baggården. Håndværkerne måtte være der, hvor folk boede, for kundekredsen var lokal. Som oftest krævede det ikke megen kapital at starte egen forretning. Mange svende forsøgte sig, og en hel del måtte give op igen. Ofte hjalp familien til. På de helt små værksteder var kone og større børn nødt til at tjene penge ved siden af for at sikre familien det daglige brød. Levevilkårene hos disse hundreder af håndværkerfamilier afveg ikke stort fra arbejderens kår.

Dette billede ændrede sig ikke afgørende de næste to årtier. Der kom flere håndværkere til inden for de fleste fag, men kun i få tilfælde steg antallet stærkere end befolkningen. Det gjaldt møbelsnedkere, bogtrykkere og barberer. Men der var også kommet nye fagområder til, nemlig cykelværksteder og installatører.

I en barndomserindring fra før 1. verdenskrig fortælles om forholdet til skomagermester Erik Olesen, der havde forretning og værksted på hjørnet af Bülowsgade og Ole Rømersgade. «Erik Olesen sad som regel og reparerede sko søndag formiddag, og når jeg skulle have et par nye fjedersko, blev der altid handlet på dette tidspunkt. Først fik far og Erik Olesen en øl eller to og sad og sludrede, og som regel endte det med, at mine sko skulle købes over hals og hoved, for at far og jeg kunne nå rettidigt hjem til søndagsmiddagen». »Var det ved den tid, at vore træsko skulle gøres i stand, fik far en stor pakke afrevne såler med hjem. Disse blev sat i blød sidst på ugen, så de blev tjenlige til brug, og far benyttede hele næste søndag til at beslå vore træsko«. De nye »fjedersko« var fremstillet på fabrik. Fra århundredets begyndelse blev skomagerne gradvist reduceret til reparatører og forhandlere af industriens fodtøj. Skrædderne berørtes på samme måde.

Andre håndværk havde som underleverandør knyttet deres skæbne til industrien. Det gjaldt f.eks. bødtermester Balle i Frederiksgade, der på den baggrund skabte sig en blomstrende forretning. »Bødtermester Balles altdominerende arbejde var mar-

garinebaljer til Otto Mønstedts margarinefabrik. Hertil kom reparation af tusinder af fedt- og olietønder til Århus Oliefabrik, samt leverancen af de store trækar, 3 meter høje og 3 tommer tykt træ, som rummer 11 tons olie, affaldsolie, der bliver behandlet til sæbeolie«.

Balles virksomhed hørte til de større inden for håndværket, men afhængigheden af industri skulle blive klart demonstreret i begyndelsen af 1920'erne. »Vi blev pludselig slået ud - mistede det bedste af vort arbejde. Det værste tab var margarinebaljerne. Margarinen måtte ikke stå i butikken og ikke røres af menneskehænder. Den blev pakket ind på maskine. Vi mistede også spritarbejdet. Spritten skulle skærmes mod bakterier og tappes på flasker. De snavsede spritankre skulle bort fra butikken. Vi mistede øltræerne. Lagerøllet skulle koges og fyldes på flasker. Vi mistede sæbebaljerne. Sæben blev puttet i zinkbaljer. Videre mistede vi alt mejeriarbejde. Og husarbejdet blev også ilde medtaget. På grund af centralfyr solgtes der færre kar og baljer. De kan ikke tåle varmen og falder derfor i staver. Og i vaskehuset bliver der mange steder skyllekummer med fliser«. Bedre blev det absolut heller ikke af, at Århus Oliefabrik oprettede eget bød-kerværksted på fabrikken.

Industrien åd sig ind på håndværket, men dets dage var dog langt fra talte. Reparationsarbejdet var der stadig, selv om de større fabrikker fik for vane at opbygge egne reparationsafdelinger. Især hævdede håndværket sig inden for bygge- og anlægsområdet. Det blev særlig tydelig i mellemkrigstiden, hvor de mange offentlige arbejder gav byggefagene en opblomstring. Samtidig slog el- og vvs-arbejdet for alvor igennem. Og nye værksteder dukkede op med bilerne.

Stærkest fremgang havde dog servicefagene, især barber- og frisørområdet. Arbejdere og bønder kom en gang om ugen, mens de fine skulle barberes hver dag. Stort skæg var også populært, så mange måtte ugentligt have det krøllet hos barberen. I 1920'erne skete den forandring, som gjorde barberen til frisør. Der blev lagt mere vægt på klipningen, på frisuren, og der dukkede elektriske klippe- og hårtørremaskiner op. Som noget nyt begyndte der også at komme »damer« i barberstuerne. Mange skulle have den nye korthårsfrisur, som barbererne måtte til at

lære sig. Snart opstod der egne damefrisørsaloner. Det gik så stærkt, at antallet af frisørsaloner steg fra under 50 til mere end det femdobbelte mellem 1900-1950. Det samlede antal håndværkere voksede nogenlunde i takt med befolkningsstigningen. Men som nævnt sakkede nogen fag agter ud.

De handlende

Endnu ved århundredskiftet var der en hel del torve- og gadehandel i Århus. Det forsvandt aldrig helt. Til butiksindehaverenes store fortrydelse. Udviklingen gik dog klart i retning af detailhandel i egen butik. Henvend 1000 detailhandlere har der været o. 1900. Antallet steg til det dobbelte i 1920'erne for at kulminere omkring de 3000 ved periodens slutning. Den største vækst og det største antal butikker i forhold til indbyggerantallet oplevede man i mellemkrigstiden. Her var der et mælkeri- og brødudsalg for hver 157 indbyggere, en købmand for hver 250, en manufaktur- og trikotagehandler for hver 300, en tobakshandler, grønthandler og møbelhandler for hver 500 og en boghandler for hver 1000 indbyggere. Langt sjældnere forekom de fleste øvrige specialforretninger, f.eks. isenkræmmere. Mange håndværkere såsom bagere, slagtere, guld- og sølvsmede kunne med lige så god ret opfattes som handlende. Butikken var det centrale, og meget af håndværket forsvandt med industrialiseringen.

Der var aldrig langt til den nærmeste dagligvarebutik. Daglige indkøb var også en nødvendighed. I 1950 kendte kun få til køleskabe. Så sent som i 1950'erne kunne byens detailhandlende karakteriseres på denne måde: »Mejeriudsalget er i store kvarterer i byen ikke blot forsyningsstedet for mælk, men også for smør, æg, sodavand og for mel og gryn. Her køber de fleste på regning, der betales fredag eller lørdag, når ugelønnen er kommet i hus. Nok er mejeriudsalget den del af erhvervslivet, forbrugerne oftest træder i forbindelse med, men nær op ad det følger købmanden, gartneren, bageren og slagteren. Hovedparten af disse forretninger ligger i beboelseskvartererne. Ejeren står selv i butikken og har som regel kun en enkelt medhjælper, ikke sjældent er det mand og kone, der deler arbejdet«.

Detailhandlerne var en yderst broget flok. For mange var det blot en tilflugt i nøden, og ofte forsvandt de hurtigt ud af erhvervet igen. Især ved århundredets begyndelse talte man om proletariske lag blandt detailhandlerne. Nogen havde det som en ekstra indtægt, hvor konen passede butikken, mens manden gik på arbejde. Andre levede godt og solidt af forretningen, navnlig købmændene. Det var også gerne dem, der førte an i detailhandelns organisering og forsøgene på at hævde sig over for konkurrence og krav udefra.

Cafe Frydenlund i Skolegade, 1910. I den indre by behøvede man ikke at gå langt for at få sig en »genstand« eller to. Det formeligt myldrede med værtshuse og cafeer i en grad, som langt overgår nutidens forhold. Bortset fra de »letlevende damer« i visse beværtninger var denne verden stort set forbeholdt mændene. Det udbredte drikkeri på arbejdspladserne fortsattes ofte på værtshusene og ødelagde især i århundredets første årtier utallige arbejderfamilier. De bedrestillede lag førte sig offentligt lidt mere diskret frem. Usædvanligt talrige var også byens restauranter og hoteller.



På hjørnet af Studsgade og Klostergade lå siden 1890'erne V.V. Ågårds købmandshandel. Sønnen Knud Ågård videreførte den fra 1917 og indtil butikken blev lukket i 1967. Begge hørte til den solide del af detailhandelen og var samtidig ledende i organisationslivet. Den ældste forretning præsenterede sig som købmandshandler flest. Den var godt fyldt op, for ikke at sige nærmest overfyldt med varer. Den store disk dominerede på gulvet med en stol til kunderne. Blot nogle få kunder gjorde pladsforholdene trange i lokalet.

Butikken ændrede sig ikke stort. Telefon og elektrisk lys blev dog tidligt indlagt. I mellemkrigsårene gjorde Ågård mere ud af varernes præsentation i udstillingsvinduer og forretning for at fange kundernes opmærksomhed og øge købelysten. Det tænkte man ikke så meget på førhen. Da handlede folk de fleste varer hos den nærmeste købmand. Men i mellemtiden var der dukket adskillige specialforretninger op, såsom mejeri- og brødsalg samt tobakshandel. Og så havde arbejderne dannet deres egen brugsforening, der efter 1. verdenskrig fik godt tag i arbejderne. Stormagasiner og varehuse var også kommet til, men blev først senere alvorlige konkurrenter til købmanden.

Under 2. verdenskrig var kolonialvarerne svære at få fat på. Den statslige rationering og maksimalprisordning gjorde nærmest købmandsforretningen til et ekspeditionskontor. Men alt kunne sælges. Mellemkrigstidens skærpede konkurrence inden for detailhandlen blev pludselig vendt til sælgers marked. De beskedne muligheder for at føre lager hindrede imidlertid butiksfolkene i at spinde guld af situationen. Først henimod 1950 var Ågård ligesom andre købmænd ved igen at være normalt forsynet med kolonial- og andre købmandsvarer.

Inden for detailhandlen skilte en særlig gruppe sig ud. Det var special- og udvalgsforretningerne på strøget. De var gerne større og finere end butikkerne i sidegaderne og henvendte sig til et større publikum. Sko, ure og tøj var ikke noget, man købte til daglig. Sådanne forretningstyper forudsatte en større kundekreds.

Fra 1930'erne vandt stormagasiner og varehuse frem. Magasin og Salling samt varehuse som Alpas (senere SBV) i Ryesgade og Atlas på Lille Torv havde et langt bredere vareudvalg

end de øvrige strøgbutikker. Engelbredt og Hector i Søndergade handlede med sko, Filtenborg i Ryesgade med ure, og i Sct. Clemens Stræde lå Viggo Jørgensens forretning for senge og sengeudstyr. Trods stigende konkurrence fra stormagasiner og varehuse, så oplevede de gamle special- og udvalgsforretninger deres storhedstid i årtierne frem til 1950'erne.

Århus Privatbanks ekspeditionslokale, o. 1915. Århus Privatbank (oprettet 1871) udviklede sig fra sit centrum i Kannikegade (siden 1887) tidligt til byens og borgerskabets førende bank. Her samledes mange tråde og herfra udgik mange initiativer. F.eks. stod banken bag oprettelsen af Jydsk Telefon i 1895 og rekonstruktionen af Århus Oliefabrik i 1920'erne. Banken formidlede ligeledes finansieringen af kommunens store bygge- og anlægsarbejder og modtog en overgang sågar borgernes skatteindbetaling. Sidenhen antog banken sit nuværende navn Provensbanken. De øvrige samfundsklasser og -lag havde tilsvarende deres egen bank, f.eks. Købmands- og Håndværkerbanken (fra 1906). En arbejderbank kom dog først, da Arbejdernes Landsbank i København i 1936 oprettede sin Århus-filial.



Arbejderbevægelsen

Kooperationen

»Bageriet er indrettet i en ny grundmuret bygning, som støder op til det nu nedlagte bageri. Lokalerne er lyse og rummelige. Der er højt til loftet og overalt en fortræffelig ventilation. Væggene er fra gulv til loft beklædt med hvide fliser, og loftet er betonstøbt og hvælvet, ligesom der i lokalerne findes flisegulv. I bageriet er installeret to store dobbeltovne, der meget sindrigt er bygget over et rørsystem, hvad der er særdeles praktisk for bagningen. Fyrstedet er fuldstændig adskilt fra bageriet. Ved hjælp af et snildt apparat kan man på et øjeblik løfte en af de store herder ud. I ovnen kan der bages indtil 408 brød ad gangen, hvilket vil sige det samme som, at man nu i 16 timer kan bage, hvad man før brugte 24 timer til. I lokalet findes endvidere to store æltemaskiner, der drives ved dampkraft. I den ene kan der i 20 minutter æltes indtil 1200 pund rugdej, og i den anden noget mindre indtil 400 pund sigtedeje i 15 minutter. Op til bageriet støder ligeledes et lille med fliser beklædt »raskkammer«, hvor brødet løftes, oplagskammer, opholdsrum for det ret store personale, badeværelse etc.«.

Sådan skrev Demokraten i december 1907 ved indvielsen af arbejderkooperationens nye moderne bageri i Studsgade. Selv den borgerlige presse lod sig imponere. Jyllandsposten kaldte det et »mønsterbageri«. Bageriet var ubetinget cooperationens flag-skib. Før 1. verdenskrig var der også startet en kulhandel, et bryggeri, en mineralvandsfabrik og egen brugsforening med butik i Klostergade.

1. verdenskrigs inflation og stærke sociale modsætninger gav ny næring til cooperationen. Brugsforeningen udvidede med flere udsalgssteder. Ekspansionen var ganske betydelig. De øvrige led i cooperationen gennemløb en lignende udvikling. Krisen i 1920'erne bragte på flere områder stagnation og tilbagegang.

1920'ernes kriseår skulle imidlertid også danne afsættet for en ny vækst og forgrening. Det var byggefagenes fagforeninger,

der tog fat. Den store bolignød fra 1917 gav stødet. Først dannedes i 1919 Arbejdernes Andels Boligforening. Samme år oprettede hustrømmerne en kooperativ forretning. Året efter fulgte murerens forretning. I 1921 kom malerne med, i 1924 elektrikerne og i 1932 jord- og betonarbejderne. Byggekooperationen var blevet så omfattende, at den kunne tage sig af det meste af det byggeri, andelsboligforeningen satte igang. Den kunne dække det bygge-, ombygnings- og reparationsarbejde, som den voksende og mere og mere etablerede arbejderbevægelse selv krævede. Højdepunkterne var her opførelsen af Demokratens store hus på Bane-gårdsplads og Folkets Hus i Amaliegade i slutningen af 1930'erne.

Den socialdemokratisk styrede kommune gav også kooperationen mange opgaver. Et eller flere kooperative foretagender deltog regelmæssigt i 1930'ernes omfattende kommunale byggearbejder, såsom skoler, hospitaler og det nye rådhus. De private byggefag skumlede slemt over kooperationens fremgang. Ja, de hævdede jævnlige, at kommunen direkte favoriserede den i strid med licitationsreglerne. Det har vist aldrig kunnet bevises. Men socialdemokraterne administrerede reglerne, så de i hvert fald ikke skadede deres kooperative venner. De kommunale opgaver bidrog klart til fra 1930'erne at gøre de kooperative byggeforretninger til ret anselige virksomheder. Også her lagde krigen en kraftig dæmper på aktiviteterne. Men efter krigen blussede de stærkere op end nogensinde før.

Inden for de øvrige led i kooperationen var det først og fremmest bageriet og brugsforeningen, som fortsatte med at vokse. Hele perioden igennem hørte bageriet absolut til byens største. Brugsforeningen voksede fra 1930'erne ud over alle grænser og oprettede den ene filial efter den anden, så købmændene begyndte at se ondt til den side. Endelig fik kooperationen sig i 1930'erne et nyt stort moderne mejeri »Enigheden« på hjørnet af Ringgaden og Silkeborgvej. Mejeriet kunne snart måle sig med byens øvrige store mejerier. Enigheden oprettede talrige udsalgssteder rundt om i byen og leverede bl.a. skolemælk til kommunen sammen med de andre mejerier.

Fagbevægelse og arbejdsforhold

Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund indgik år 1900 den første landsoverenskomst med branchens arbejdsgivere. Her fastlagdes bl.a. minimallønnen og regler for samarbejdet på arbejdspladserne, herunder valg af tillidsmand. Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Århus havde ingen direkte andel i disse forhandlinger og aftaler. En ny tid var begyndt for den lokale fagforening. For smedenes formand Samuelson blev det en vigtig opgave at sørge for at få overholdt overenskomsten og bistå arbejderne på de enkelte arbejdspladser i akkordforhandlinger m.m. Store virksomheder som Frichs, Sabroe, Centralværkstedet og Oliefabrikken havde allerede fået deres egne klubber og tillidsmænd. De skulle mere og mere blive kernen i arbejdernes lokale organisering.

Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening talte 600 medlemmer ved århundredskiftet. I alt var der henved 5000 organiserede arbejdere i byen, deraf $\frac{1}{4}$ arbejdsmænd, $\frac{1}{4}$ faglærte byggearbejdere og resten fordelt på en lang række fagforeninger for fortrinsvis faglærte arbejdere. Arbejdsmændene var efter arbejdets art delt op på en del afdelinger for murerarbejdsmænd, havnearbejdere og kuske. Lager- og pakhussarbejdere, fabriksarbejdere, jord- og betonarbejdere m.fl. var indtil 1919 samlet i en fælles fagforening. Ligesom smedene dannede arbejdsmændene efterhånden fagklubber på store arbejdspladser, som f.eks. Korn- og Foderstofkompagniet og Århus Oliefabrik. Mange arbejdsmænd var endnu uorganiseret og ufaglærte kvinder samt handels- og kontorfolk kendte knap nok til fagforeninger. I byggefagene havde murersvendene den største fagforening med godt 400 medlemmer. Blandt de mindre, faglærte grupper kan nævnes fagforeningerne for typografer, bødkere, formere og bagere med et medlemstal på o. 100. I alt var der ca. 50 fagforeninger, hvoraf langt de fleste tilsluttede sig Arbejdernes Fællesorganisation. Fællesorganisationens betydning reduceredes en hel del ved udviklingen af det organiserede arbejdsmarked omkring landsforbundene. Det blev valg, byrådspolitik og arbejdsløshed, som fællesorganisationen især engagerede sig i. Den stod ligeledes for forberedelsen af en forsamlingsbygning for arbejderne.

Blandt arbejderne gik der et skarpt skel mellem faglærte og ufaglærte og mellem mænd og kvinder, ligesom de arbejdsløse skilte sig ud. De faglærte mente at have højere social status end arbejdsmænd og håndlangere. Bl.a. typografer og murere lod bowlerhatten demonstrere deres særlige status. De forbeholdt sig også det mest kvalificerede arbejde og arbejdede gerne på akkord. Selv om industrien var begyndt at antaste svendenes indflydelse på arbejdsforholdene, så var det fortsat mange steder sådan, som en bødker fortæller om et værksted på Trøjborg: »Der kunne de tjene deres ugeløn på tre dage, og så gik de en tre dage, hvor de ikke lavede noget. Ja, de var godt nok på værkstedet, men så drak de akvavit og bajere og spiste sild og morede sig. Og så de sidste tre-fire dage, så masede de på, og så havde de ugelønnen«.

På fabrikkerne så det anderledes ud, især hvor kvinderne var i overtal. Opsynsmænd holdt nøje kontrol med arbejderne indsats. Tit bestemte maskinerne arbejdstempoet, som f.eks. ved hurtigpressen i Århus Æskefabriks trykkeri: »Højt, højt oppe på den store maskine, med hovedet næsten ved loftet, hvor osen var stærkest, stod en lille spinkel pige og fulgte maskinens rastløse gang, mens hun fodrede den med ark efter ark. Time efter time stod hun der, fra 6 morgen til 6 aften«. Hun hørte ikke til de organiserede arbejdere, så løn og arbejdsforhold var også derefter. Normalt var kvindernes løn sjældent mere end det halve af mændenes.

Arbejdsmændene fandt man bl.a. nede på havnen. De var løsarbejdere, der stillede til mønstring flere gange dagligt. Formændene udpegede så de folk, der skulle indgå i de enkelte arbejds-sjak. Derpå tog de fat på det hårde kropsarbejde, f.eks. kullosningen. En af dem fortalte: »Det var et ringeagtet og dårligt betalt arbejde, og når man tænker på, at hver tønde kul kunne veje op til 100 kg, så var det umenneskeligt slæb« for de to mand på de smalle stilladser. Endnu kneb det også med den faglige organisering på havnen.

En højkonjunktur 1905-08 og indførelsen af statsstøttede Akasser i 1907 øgede fagbevægelsens medlemstal. De største fagforeninger som smede- og maskinarbejdernes, arbejdsmændenes og murersvendenes gik nu over til at have fastlønnede for-



Smede- og Maskinarbejdernes Fagforeningskontor i Fredensgade 26, 1933. På kontoret udfoldede sig den mere fredelige og regelmæssige side af fagforeningsarbejdet. Datidens beskedne administrative opgaver klarede af nogle få hænder i selv de største fagforeninger.

mænd. Det helt store gennembrud oplevede fagforeningerne i årene 1917-20. Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening nåede op på 1800 medlemmer, Arbejdsmændenes Fagforening overskred de 3000 og valgte at lade sig yderligere opdele i afdelinger. Byggefagenes medlemstal var derimod steget mindre på grund af en langvarig byggekrise. En ny stor gruppe af kommunale arbejdsmænd var kommet til. Byens afdeling af Kvindeligt Arbejderforbund fik flere hundrede medlemmer, og langt over tusinde handels- og kontorfolk fandt sammen i HK. År 1920 talte den århusianske fagbevægelse mere end 10000 medlemmer.

Midt under 1. verdenskrigs vældige røre opstod en syndikalistisk opposition inden for fagbevægelsen. I flere af de århusianske fagforeninger dannedes syndikalistiske fagklubber, som krævede en hårdere kamplinie over for arbejdsgiverne, afskaffelse af Septemberforliget, fri strejkeret og fuldt medlemsdemokrati i fagbevægelsen. Oppositionen markerede sig blandt arbejdsmændene, smedene og især i byggefagene. Flere steder som f.eks. i Malernes Fagforening erobrede de flere bestyrelsesposter, heriblandt byens ledende syndikalist Thomas Christensen. Syndikalisterne var aktive omkring organiseringen af periodens mange arbejdsløshedsdemonstrationer og strejker. Der var en radikal stemning, som prægede selv fællesorganisationen, der ved årsskiftet 1918/19 fulgte oppositionens krav om 8 timers arbejdsdag ved de forestående overenskomstforhandlinger. Men ellers tog syndikalister og socialdemokrater vældige livtag med hinanden i de enkelte fagforeninger.

Fra 1921 smuldrede den syndikalistiske bevægelse. Fagbevægelsen stagnerede, og krisen skabte stor arbejdsløshed. Arbejdsgiverne rationaliserede og strammede arbejdsdisciplinen. Det fortsatte under 30'ernes krise. Lønnen blev holdt nede, for der var jo nok arbejdere at tage af. Frichs hørte til de mest tilbageholdende, især over for arbejdsmændene.: »Vi lå jo altid i bunden. Men ifølge løfteparagraffen havde vi ret til lønforhøjelser i overenskomstperioden. Men lønningerne blev forhandlet individuelt. Det udnyttede ledelsen på den måde, at de blot gav lønforhøjelse til én person«, fortæller en Frichsarbejder.

Men heller ikke det socialdemokratiske bystyre gav ved dørene. En arbejdsløs beretter: »Det var sat'me svært i arbejdsløshedsperioderne, for du kan regne ud, da vi havde arbejdsløshed her i Århus, da havde vi femten kroner om ugen til mand og kone og så et barn. Ja, og så fik jeg til husleje. Det var alt vi fik. Dengang søgte jeg om et par strømper til drengen. Han har været en syv-otte år dengang. Han kunne sgu ikke få et par strømper. De sagde: du kan lade være med at lave flere børn, end du har råd til at købe strømper til. Det svar fik man på socialkontoret dengang«.

Men arbejdsløsheden og den socialdemokratiske regeringspolitik fik flere tusinde århusianske arbejdere og funktionærer til

at slutte op om fagforeningerne, hvor utilfredsheden i øvrigt fik en del til at slutte op om en kommunistisk fagopposition. Også blandt funktionærerne var faglig organisering og overenskomster ved at blive almindelige, selv om det mange steder holdt hårdt på grund af de »patriarkalske forhold«. Organiseringstilbøjeligheden steg støt gennem 40'erne. Fra 20000 i 1940 nåede det samlede antal organiserede i 1950 op på 30000, deraf mere end 8000 i arbejdsmændenes mange afdelinger og o. 4000 medlemmer hos både Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening og HK.

De mange besættelsestropper og det meget arbejde for tyskerne prægede fagbevægelsen og arbejdsforholdene under besættelsen. Mange århusianske arbejdere arbejdede rundt om i Jylland ved anlæg af tyske bunkers o.l. Andre måtte mere eller mindre frivilligt tage arbejde i Tyskland for ikke at miste understøttelsen. De fleste arbejdede på arbejdsdeling til en lavere løn. Sabotagen blev efterhånden et almindeligt kampmiddel. En arbejder fortæller: »Pludselig tvang tyskerne Frichs til at bygge loko'er, men de loko'er blev sådan set aldrig færdige, selvom de byggede på dem i fire år. Sådan et loko kunne ellers normalt bygges på et halvt til trekvart år. Smedene lavede mange fejl med vilje for at sinke produktionen. Det var en stiltiende aftale arbejderne imellem. Da man endelig var færdig med loko'erne, kom der nogle sabotører og stak en pistol i ryggen på portneren og løb ind på fabrikken. Der blev blæst luftalarm, og så sprængte de loko'erne i luften.«.

I den århusianske fagbevægelse var der stærke brydninger i de første efterkrigsår. Samarbejdspolitikken havde slidt hårdt på arbejdernes tillid til de socialdemokratiske ledere. En del blev skiftet ud, dog langt fra altid med kommunister. Det gjaldt f.eks. i Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening. Her valgte Leonhard Hansen selv at gå af i 1945 efter at have siddet som formand i 28 år og regeret fagforening og fællesorganisation som nogen anden konge. Han blev erstattet af en anden socialdemokrat.



Politiet i aktion ved havnen, 1934. Under transportarbejderstrejken i 1934 rykkede det beredne politi som så ofte før ud mod demonstrerende arbejdere.

Socialdemokratiet og magten i samfundet

Storlockouten var i frisk erindring ved kommunalvalget i januar 1900. »Lockoutens grimme ånd lyser ud af den liste, som de forenede arbejderfjender har opstillet i dag. Lys den liste, der indeholder navne på hjerteløse, spidsborgerlige og »skikkelige« mænd, tilbage til den lockoutens kælder, hvorfra den stammer«, skrev Demokraten. På den anden fløj holdt Stiftstidende sig heller ikke tilbage. Arbejderne var imidlertid blevet vakt og stemte oppositionslstens 6 socialdemokrater og 4 venstrefolk ind i byrådet. Endnu dannede de to partier fælles front mod Højre. Venstre betød dog ikke stort blandt vælgerne, d.v.s. mandlige skatteydere over 25 år, og var stærkt overrepræsenteret. Byrådets mindre halvdel på ni medlemmer valgtes af skatteydere over en vis indtægtsgrænse, der i praksis udelukkede arbejderne. Ved valget i 1903 erobrede Højrelisten alle ni pladser. Over vandene svævede den kongeligt udnævnte borgmester Vestergård (fra 1906 Drechsel). Han svævede dog ikke mere, end at han hindrede Højre i at komme i mindretal.

Socialdemokratiet blev nu repræsenteret i byrådets vigtigste udvalg. Højrefolk og socialdemokrater indledte deres lange tradition for et omfattende kommunalt samarbejde. Begge parter havde stærke interesser i at gøre kommunen til en drivende kraft i bysamfundet. Store investeringer forestod. I samråd med byens Handelsforening og Privatbanken blev der optaget kæmpelån til det ene millionprojekt efter det andet. Elværk, landsudstilling, havneudvidelse, kloak- og afløbssystem med mere stod på programmet. Nok var de skarpe politiske modstandere, men når det gjaldt erhvervslivets fremme, kunne Socialdemokratiet og Højre mødes om fælles interesser. Det gav flere arbejdspladser, en større indtjening og et bedre skattegrundlag. I 1905 kunne socialdemokraten Sabroe berette om »de mange smukke foretagender, der havde set dagens lys i den forløbne periode«, og at de »alle stod som det samlede byråds værk«.

Ved kommunalvalget i 1909 udnyttede socialdemokraterne en borgerlig splittelse til at erobre flertallet i byrådet. Skatteprocen-ten og -udskrivningen blev sat op. Arbejderne skulle mærke, at

der var kommet socialdemokratisk styre med vilje til at omfordele fra de rige til de fattige. Det gik der megen gny af. De borgerlige noterede sig også højlydt overenskomsten af 1911 med kommunens arbejdere, der bl.a. fra 1913 indførte en 8-timers arbejdsdag. Det virkede som en rød klud i ansigtet på byens erhvervsdrivende. De mange skattekroner skulle kastes i grams til arbejderne. Hvilket eksempel kunne det ikke blive for deres egne arbejdere. Dansk Arbejdsgiverforening var betænkelig. Den havde netop afsluttet en lang række »smalle« overenskomster. Så viste landets eneste socialdemokratiske flertalsstyre den frækhed at give de kommunale arbejdere i både pose og sæk.

Skattestigningen og den kommunale lønpolitik rystede byens erhvervsdrivende og konservative kræfter sammen i en fælles borgerlig front ved valget i 1913. Erhvervsorganisationerne pressede på og fik opstillet en »Borgerliste« med repræsentanter fra detailhandel, grossisthandel, håndværk og industri, som både Højre og Venstre tilsluttede sig. Herved skabtes et borgerligt mønster, der skulle vise sig bæredygtigt frem til kommunalvalget i 1932. Politisk var listen domineret af højrefolk. Det samlede antisocialistiske fremskud gav pote. Flertallet skiftede.

Kommunalvalget i 1913 demonstrerede et nyt interessant træk ved byens politiske liv. Erhvervsorganisationerne kastede sig som aldrig før ind i kampen om magten over kommunen. Det havde fået betydning, hvad byrådet foretog sig. De erhvervsdrivende sluttede tættere op om deres organisationer, sådan som arbejderne længe havde gjort det. Mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet var der meget nære forbindelser. Ja, det var nærmest fagforeningerne, der formede partiets politik og de fagligt organiserede arbejdere, der ved urafstemning afgjorde kandidatopstillingen. Så vidt kom det aldrig på den borgerlige side. Men for alle parter gjaldt det, at kommunen og de nye store »interesseorganisationer« rykkede sammen. Det moderne organiserede samfund trængte sig på.

1. verdenskrig satte samfundet i omdrejninger. Borgerskabets dans om guldkalven skabte forbitrelse i vide kredse. Ved kommunalvalget i 1917 kunne Socialdemokratiet generobre byrådsflertallet, og fra 1919 lade Jacob Jensen besætte det nye folkevalgte borgmesterembede.



Byrådet i 1920'erne. Indtil 1941 holdt byrådet til i det gamle rådhus bag domkirken, som politiet overtog. Billedet er fra den første socialdemokratiske borgmester Jacob Jensens embedsperiode (1919-1933).

Blandt arbejderne var der kraftigt røre. De borgerlige kræfter følte sig trængt og forberedte et come back. Sønderjyllands-spørgsmålet fik det hele til at kulminere i 1920.

Stiftstidende var i marts 1920 gejlet så meget op, at det opfordrede kongen til statskup: »Under disse omstændigheder vender folket sine øjne mod kongen. Vort parlamentariske system tillægger vel ikke kongen ret til at gribe direkte ind i statsstyrelsen, men nu er forholdene ikke mere almindelige. Nu står landets skæbne på spil, og under disse omstændigheder må hensynet til et politisk system vige for nationens velfærd. Det er sket før«.

Kongen fulgte stemningen og afsatte den radikale regering. Socialdemokratiet svarede igen med at erklære generalstrejke. »Krigen er erklæret, og det er folkets dyreste eje - dets frihed - kampen gælder«, skrev Demokraten, »nu er det os, der skriver landets ny forfatning, og efter den bliver der ingen plads for kongen eller storkapitalistiske og storagrariske samfundsvampyrer. Folket skal nu være herre i sit eget hus«. Stiftstidende gav igen med samme mønt: »Generalstrejken er oprør. Den er undfanget i ondskabsfuld desperation og magtbrynde og for at støtte Zahles jøderegering i dens modstand mod at yde de danske sønderjyder retfærdighed«. Læserne fik denne opfordring: Isolér alle de strejkende. Vis dem i gerning, at de er forbrydere mod den givne og lovlige samfundsorden, og behandel dem derefter. Afbryd al forbindelse med dem. Nægt dem al hjælp, som de nægter jer al hjælp. Luk eders dør for dem. Og frem for alt - tag i videste udstrækning det arbejde op, som de strejkende har forladt«.

Påskesøndag mødtes tusinder af arbejdere i Vennelystparken for derefter at gå i demonstration gennem byens gader - midt i kirketiden! Generalstrejken blev imidlertid afblæst, da partierne indgik et politisk forlig og udskrev valg. Men søfolkene fortsatte strejken, og de århusianske havnearbejdere nægtede at losse eksportbådene. Da strejkebryderkorpset Samfundshjælpen ankom til havnen for at optage det strejkeramte arbejde, kom det til en ny magtdemonstration. Den ny Venstreregerings justitsminister udkommanderede politiet til at stå vagt om den »frivillige« arbejdskraft. Arbejderne mødte frem i stort tal for at udtrykke deres vrede. Politiet lod sig provokere af de mange mennesker på havnen til at foretage et større fremstød mod arbejderne. Det gik så vidt, at militæret blev tilkaldt. Der var åben krig. Om betjentenes indsats skrev Stiftstidende, at »mage til omgang klø, der vankede til urostifterne, er sjældent set i Århus«.

Begivenhederne i 1920 efterlod ingen tvivl om, hvem der holdt med hvem i samfundet, og hvor magten og magtspørgsmålene lå. Og mindet herom levede længe i befolkningen. Men allerede den følgende vinter fik folk og byråd andet at tænke på. Krisen kom til landet og til Århus, så ingen kunne være i tvivl om nedturen. Kommunalvalget i 1921 stod i krisens tegn. Men socialdemo-



Beskæftigelsesarbejde ved Skæring Strand, 1935. Blandt 30'ernes mange unge arbejdsløse fik nogen mulighed for en tid at være knyttet til særlige ungdomsarbejder eller ligefrem ungdomslejre. Gravearbejde var her en yndet sag, ikke mindst ved stranden eller i skoven. Det gjaldt også de såkaldte »nødhjælpsarbejder« for de voksne arbejdsløse. Betegnelsen kom af, at »rigtigt« arbejde var forbeholdt det organiserede arbejdsmarked.

kraterne fik bekræftet deres flertal. Det gentog sig i de følgende årtier. Systemskiftet var permanent. Det har gjort sit til at dæmpe klassetonerne i byens politiske liv og presse.

Krisen bed sig fast gennem det meste af mellemkrigstiden. Arbejdsløshed, fattigdom og konkurser blev dagligdags kost i mange hjem. Og det var krisens følger, Socialdemokratiet måtte slås med.

Verdenskrisen i 30'erne drejede elendigheden nok en tand. Landbrugskrisen skubbede tusinder af arbejdere ind til byerne. Men denne gang virkede krisen mere politiserende på samfunds-



Sundhedsplejersken på besøg i slutningen af 30'erne. Loven om indførelse af sundhedsplejersker fra 1937 bragte hygiejnens og sundhedens budskab ud i alle småbørnshjem.

livet. Socialdemokratiet udnyttede sin indflydelse på stat og byråd til flere offentlige løsninger på problemerne. Stat og kommune investerede i store projekter. Det offentlige overtog flere sociale opgaver, der hidtil havde været ordnet af private hjælpeorganisationer. For de fattige og de arbejdsløse ændrede det ikke meget, men gav dem måske lidt større retssikkerhed. Hverken partiet eller fagbevægelsen var tilfreds med byråddernes indsats på det sociale område. Derudover kom det internt i Socialdemokratiet til det helt store rivegilde. Selveste statsminister Stauning måtte herover for at mægle i striden, der kulminerede på et tusindtalligt partimøde i Århus Stadionhal i november 1933.

Også uden for partiet skærpedes modsætningerne. Ikke blot i den vanlige strid mellem socialdemokrater og konservative om omfanget af skatterne og de sociale udgifter. Arbejdsløse og hjemløse demonstrerede. Og i fagbevægelsen vandt kommunisterne frem.

Krisen og de mange års socialdemokratiske bystyre sled på forholdet til arbejderne. Flere sluttede op om de politiske fløje. Ved kommunalvalget i 1937 gik Socialdemokratiet tilbage for første gang siden 1913. Kommunisterne blev repræsenteret i byrådet, og de konservative havde stor fremgang. Socialdemokraterne bevarede dog flertallet.

Den 10. april 1940, dagen efter besættelsen, ankom tyskerne til Århus. Officererne beslaglagde Hotel Royal til sig selv og byens kaserner til soldaterne. Det havde by og byråd at indrette sig efter. Hagekorset vajede over byen. I bystyret skete der i øvrigt ingen ændringer. Man fulgte her statsmagten og underkastede sig samarbejdet med tyskerne. Al varehandel og prisdannelse blev statsreguleret. Kommunen måtte føre reguleringen ud i livet.

Efterhånden blev forholdet mellem besættelsesmagten og byens befolkning noget anspændt. Børnene kom ikke længere for at få autografer af de tyske soldater, og pigernes åbenlyse interesse blegnede noget. Episoderne tog til. En hastigt voksende politistyrke stod parat til at tage sig af de danske »lovbrydere«.

Den 29. august 1943 kulminerede modstandskampens første runde med strejker i en lang række byer. I Århus forholdt man



Tyskerne marcherer i Frederikshallé, 1940. I besættelsens første år marcherede tyske soldater jævnligt i gaderne til sang og musik. Da krigslykken begyndte at vende for besættelsesmagten, og modstandskampen tog til, forsvandt efterhånden den slags manifestationer.

sig dog bemærkelsesværdig rolig. Tyskerne anlagde en mere aggressiv holdning. Krigslykken stod dem ikke længere bi. Den lokale myndighed og administration fortsatte. Gestapo indrettede sit hovedkvarter i universitetsparkens kollegier. Sabotagerne og modstandskampen greb om sig. Kommunisterne var særlig aktive. Også borgerlige og efterhånden socialdemokrater kom med.

En ny vending tog sagerne, da tyskerne arresterede det danske politi i september 1944. En hel del endte i tyske koncentrationslejre. Politiet var blevet part i modstandskampen. Det reddede dets omdømme i arbejderbefolkningen. Jernbane- og fabrikssabotagerne accelerede. Gang på gang kaldte luftsirenerne folk ned i beskyttelsesrummene. Det helt store angreb foretog Royal



Der samles koks ved havnen, 1942. Forsyningsvanskeligheder for kul og koks fik temperaturen til at falde i mange småkårsfolks hjem. Måske var der lidt ekstra koks at finde på havnen! De bedrestillede kunne altid købe sig det nødvendige brændsel på det sorte marked, der florerede livligt.

Air Force, da det i oktober 1944 bombede Gestapos hovedkvarter og jævned store dele af kollegier og universitet med jorden. Men også modstanderne tog hårdt fat. De såkaldte schalburgtæger ramte i 1944 bl.a. Demokratens Hus og Sporvognsremisen. Århus stod i krigens tegn. Tyske krigsskibe lagde beslag på havnen. Flere tusinde tyskere befandt sig i byen.

Efter krigsafslutningen så Århus noget ødelagt og hærget ud. Meget skulle genopbygges. Det gjaldt også noget af den tillid, som Socialdemokratiet havde tabt på samarbejdet med tyskerne. Ved kommunalvalget i 1946 blev kommunisterne belønnet for deres indsats i modstandskampen og vandt tre pladser i byrådet. De konservative gik stærkt tilbage. Nationale kredse følte sig tiltrukket af Venstres krav om at få Sydslesvig tilbage

til Danmark. For første gang i fyrre år fik Venstre et byrådsmedlem. Efter at de største efterkrigsdønninger havde lagt sig omkring retsopgøret og arbejdernes strejker, gled de gamle magtforhold igen på plads. Myndigheder, militær, politi og domstole tog fat, hvor de slap. Og ude på arbejdspladserne rystede arbejdsgiverne ikke længere på hænderne.

I byrådssammenhæng blev det gamle politiske mønster ikke helt genoprettet ved valget i 1950. Det kneb stadig for socialdemokraterne, men de konservative havde vundet det tabte tilbage. Kun én kommunist overlevede den kolde krig, mens de borgerlige proteststemmer samlede sig om Retsforbundet. Det radikale Venstre, der havde været ude i kulden siden 1929, formåede stadig ikke at blive repræsenteret. Mandatfordelingen i byrådet udviklede sig på denne måde:

	1909	1913	1917	1921	1925	1929	1933	1937	1943	1946	1950
Soc.	11	9	11	12	12	13	14	12	11	10	10
Kons.	6	9	7	8	8	8	7	8	10	7	9
Øvrige	2	1	1	1	1	0	0	1	0	4	2

Kulturen

Stiftstidende og Demokraten

Stiftstidende var borgerskabet, embedsmændene og de mindre selvstændige erhvervsdrivendes talerør. Demokraten var arbejdernes avis. Derom kunne ingen være i tvivl. Demokraten voksede i takt med arbejderklassen. Ved århundredskiftet var den blevet større end Stiftstidende. De to blades oplag i tusinder udviklede sig herefter således:

	1901	1913	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950
Stiftstidende	6,3	8,6	11,3	12,0	17,6	22,0	26,5	37,1	42,1
Demokraten	7,9	11,4	13,8	13,6	14,7	16,9	15,3	16,3	17,6

Før 1. verdenskrig læste mere end halvdelen af byens husstande Demokraten. Stort set resten læste Stiftstidende.

Byens klare politiske deling mellem socialdemokrater og konservative afspejlede sig entydigt i pressen. Begge blade voksede nogenlunde parallelt indtil o. 1920. De stagnerede i 20'ernes første halvdel, hvorefter Stiftstidende løb fra Demokraten. De mange tusinde nye vælgere, Socialdemokratiet fik fra midten af 20'erne til midten af 30'erne, læste tilsyneladende Stiftstidende og ikke Demokraten.

Teknisk var Stiftstidende fra århundredskiftet førende med hensyn til indførelse af rotationspresse, sættemaskiner m.m. Demokraten fulgte med, men altid et eller to skridt bagefter. Fra 1. verdenskrig og specielt 20'erne udvidede Stiftstidende sit omfang og sin stil. Der blev ansat flere journalister. Bladet fik en mere iøjnefaldende opsætning, og inde i bladet forekom et rigt varieret stof af politisk, lokal, personlig, kulturel og hverdagsagtig art. Der blev særlige sider for kvinder som »Frue og Frøken«. Sporten fyldte mere og mere op, især fra 30'erne. Avisen var fortsat konservativ, men mindre reaktionær og overklassepræget end tidligere. Den sigtede bredere og mindre politisk mod den voksende middelstand af selvstændige og ikke mindst funktionærer. Netop disse lags uklare klasseskilleforhold sammenkædet med den kommercielle massekulturs udbredelse forstod Stiftstidende bedst at kombinere.

Demokraten forsøgte at gøre sin konkurrent kunststykket efter. Men det lykkedes aldrig rigtigt. Selv ikke efter opførelsen af nyt bladhus i 1936 med en 48 siders rotationspresse. Den forblev en arbejderavis af udpræget socialdemokratisk observans, der ofte kom i en forsvarsholdning over for angrebene på den socialdemokratiske administration i stat og kommune. Efter krigen begyndte bladet at give underskud. Stiftstidende var blevet byens store avis. Det havde i sig selv en selvforstærkende virkning.



Sløjdtime på Samsøgades skole, o. 1915. Sløjdundervisningen indførtes som et formidlingsled til det senere arbejdsliv, her under lærer Thorkil Svendsens ledelse.

Skolen

Selv efter datidens målestok stod Århus uddannelsesmæssigt langt tilbage ved århundredskiftet. Samtidig truede et hastigt voksende børnetal med at sprænge skolesystemet. Samfundets industrialisering stillede ligeledes krav om en forbedret uddannelse. Skoleloven af 1903 lagde op til et bedre og mere sammenhængende uddannelsesforløb. Man kunne afslutte efter syv års skolegang. Men det skulle også være muligt efter 5. klasse at læse videre i en ny mellem- og realskole, der afsluttedes efter henholdsvis 4 og 5 års skolegang. Derefter var der så mulighed for at fortsætte i gymnasiet.

På denne baggrund udnyttede Socialdemokratiet sin politiske indflydelse til i 1910 at gennemtrumfe en fælles og gratis kommunal grundskole og mellemskole. Det gamle skel mellem de bedrestillede borgerskoler og arbejdernes byskoler blev slettet.

I grundskolen blev timetallet sat op. Fra 1.-3. klasse skulle eleverne have 23-26 timer ugentligt, derefter 32-36 timer. Børnene skulle først og fremmest lære at læse, skrive og regne. Fra 4. klasse kom læsefag som historie, geografi og naturkundskab til. Kristendomslære, bibelhistorie og en hel del salmevers kom man ikke uden om. Byens præster, der var fødte medlemmer af skolekommissionen, vågede nøje over især denne del af skolelivet. I 7. klasse skulle børnene nu også til at lære tysk.

Naturkundskab og fremmedsprog havde ikke før været almindelige i undervisningen. Men også de praktiske fag udvidedes. Pigerne fik husgerning og gymnastik ligesom drengene. Sløjd blev drengenes nye fag. Tegning og sang var fælles. I undervisningen var kønnene fortsat adskilte. I mellemskolen undervistes eleverne i de samme fag som i borgerskolen, men desuden også i matematik, biologi samt tysk og engelsk. Ca. 10% af skolebørnene fortsatte i mellemskolen og tog eksamen. En hel del faldt fra undervejs, især efter 3. mellem. Som oftest holdt man op, fordi der var tilbud om en læreplads.

En så kraftig udvidelse af skolegangen med flere timer og fag krævede langt flere investeringer og udgifter. Kravene blev ikke mindre af et stærkt stigende børnetal. Dertil kom, at langt færre søgte ind i de private skoler. Endnu før 1. verdenskrig gik 85% af børnene i kommuneskolen. Fire nye skoler opførtes i samme tidsrum, nemlig Ingerslevs Boulevards, Finsensgades, Fjordsgades og Samsøgades skole. De gamle skoler moderniseredes og udvidedes med bl.a. sløjdlokaler. Antallet af klasseværelser næsten fordobledes, mens kommunens skoleudgifter og antallet af lærere 2-3 dobledes. Alligevel klarede man kun undervisningen ved at have to hold daglig, dels om formiddagen og dels om eftermiddagen. Lærerne kørte på med 36 timers ugentlig undervisning i klasser med 30 elever.

Indførelsen af fuldtidsundervisning måtte uvægerligt kollidere med det udbredte erhvervsarbejde. En kommunal undersøgelse viste, at arbejderdrengene normalt havde et lønnet job ved

siden af som bybud o.l. Fabrikarbejde forekom, men var langt sjældnere end førhen. De ældste piger havde ofte et udearbejde, men mindre hyppigt end drengene. Både stat og kommune søgte at komme børnearbejdet til livs, men uden synderligt held. Arbejderfamilierne og virksomhedernes økonomiske interesser var stærkere end juraen.

Skoleomlægningen førte heller ikke til væsentlige ændringer i undervisningens form og indhold. Den autoritære og lærerstyrede skole fortsatte indtænkningen og indprentningen af kundskaber og disciplin. Ved den mindste uregelmæssighed kom spansk-røret frem.

Allerede før århundredskiftet var det blevet almindeligt med skolebespisning af fattige børn om vinteren. Det finansieredes ved privat indsamling i byen, mens byrådet sørgede for indretning af lokaler. De kommunale bidrag voksede efterhånden, og fra 1919 overtog kommunen helt bespisningen. Omkring 20% af børnene deltog i ordningen. Det siger nogen om fattigdommens udbredelse. Først i 1940'erne blev det et tilbud til alle. Derved fjernedes klassestempet. Bespisningen havde utvivlsomt en gavnlig virkning for børnenes helbred.

I 1930'erne ændrede skolen sig på nogle områder, selv om grundstrukturen forblev den samme. Elevtallet begynde igen at stige. Særlig stærkt gik det fra midten af 1940'erne og indtil midten af 1950'erne, hvorefter elevtallet faldt støt. I 1937 stod Skovvangsskolen og i 1946 Møllevangsskolen klar. De var bygget i den nye funktionelle stil, der tog sig godt dansk ud med sine røde mursten. Bemærkelsesværdig er også de udbyggede gymnastiksale, baderum og faglokaler. Sportsplads var nu også kommet til. Netop i mellemkrigsårene foldede det frie idrætsliv sig for alvor ud. Skolerne begyndte at sende eleverne på lejrtur til bl.a. Fuglsølejren på Mols. Ferieture til Himmelbjerget for de mindre og til Bornholm og Norge for de større børn blev ligeledes almindeligt. Børn med dårligt helbred kunne komme på særlige feriekolonier. DSB's fribilletter blev flittigt brugt.

Byens nye undervisningsplan fra 1933 styrkede hovedfagene læsning, regning og skrivning. Der blev også lagt større vægt på praktiske fag som sløjd, håndarbejde, husgerning og tegning.

Derimod skar man læsefagene ned, og engelsk gled helt ud af timeplanen. Reformtanker søgte at løse op for det lukkede og autoritære skolesamfund. Der skulle sættes mere på selve arbejdsprocessen og forbindelsen til det praktiske liv frem for den rene kundskabs indlæring. Der indrettedes læsestuer med bibliotek. Det styrkedes især efter starten på det nye store folkebibliotek i Mølleparken i 1934. Den ny folkeskolelov af 1937 trådte i Århus først i kraft fra 1943 efterfulgt af en ændret undervisningsplan fra 1946.

Den faktiske undervisning ændrede sig imidlertid ikke synderligt. »Undervisningsteknikken var den århundredgamle: overhøring af eleverne enkeltvis, mens alle andre ventede«. År ud og år ind tærskede eleverne i de samme lærebøger, der dog fra 30'erne fik fjernet nogen af de værste racistiske og chauvinistiske unoder. Indtil 1945 skulle eleverne selv betale skolebøgerne. Disciplinen var stadig jernhård og blev i bogstaveligste forstand banket ind i drengene. »Og som lærerne pryglede. De slog lussinger, de rykkede i ørerne, nappede i kinderne, rykkede i håret, dunkede drengenes hoveder mod hinanden. De gjorde det time efter time, dag efter dag«. Pigerne blev straffet med eftersidning. Forældrene klagede yderst sjældent, og fik i hvert fald aldrig noget ud af det. »Skolens brug af legemlig afstraffelse var måske ikke særlig forskellig fra mange hjemsskoler«, som en elev sidenhen har berettet.

Et andet disciplineringsmiddel var den udbredte anvendelse af nummerordenen. »Hvert kvartal fik vi karakterbog, og den enkelte elevs plads i henseende til dygtighed i forhold til kammeraterne var regnet ud. Placeringen ved pultene afhang af nummeret og skiftede altså hver tredje måned. Bagest i klassen sad numrene 1-6, foran dem 6-12 o.s.v. De sidste i klassen sad på forreste række, nærmest katederet - man anså det vel for mest praktisk, at de var inden for rækkevidde. I skolegården stillede vi op i nummerordenen. Også på den årlige skovtur til Frederikshøj Kro marcherede vi gennem gaderne i to-mandskolonner efter den samme orden«, fortæller en elev om dengang.

Indtil o. 1930 tog kun hver 8. elev mellem- eller realskoleeksamen. Men herefter steg ansøgningen til eksamensskolerne, så i



Snedkerlærlinge på Teknisk Skole, 1934. Omkring hveranden arbejderdreng gennemgik en lærlingeuddannelse. Til den praktiske læretid knyttede sig en teoretisk undervisning, der foregik på vinteraftnerne i Teknisk Skoles lokaler i Nørre Allé eller Ingerslevs Boulevard.

1950 var det blevet til hver 4. elev. Forældrene lod børnene uddanne sig for at stå bedre rustet i den stadig hårde kamp om jobbene under verdenskrisen. Den stigende efterspørgsel efter funktionærer virkede også i den retning. En mellemskoleuddannelse eller mere rummede mulighed for social opstigning eller hindrede, man havnede i proletariatet. Sådan tænkte mange forældre sikkert. I den anden ende af skolesystemet var gymnasiet stadigvæk forbeholdt en lille elite. Mindre end 1 ud af 50 elever nåede så langt.

Besættelsen ændrede på flere måder skolens vilkår. Ikke de første to år. Men fra slutningen af 1942 begyndte tyskerne mere og mere at beslaglægge gymnastiksale og andre skolelokaler for i krigens sidste måneder nærmest at få al vanlig skolegang til at bryde sammen. Samtidig sås følgerne af den voksende varemangel. Ernæringsproblemer, mangelfuld beklædning, ringe varme og dårlig hygiejne gav rig næring til børnesygdomme, forkølelser og luseplage, og de talrige tilfælde af luftalarmer, sabotager og schalburgtager med ophold i kolde kældre midt om natten gjorde vilkårene yderst vanskelige for undervisningen. Desuden har den voksende lovliggørelse af illegale handlinger utvivlsomt mindsket både forældrene og børnenes autoritetstro og derved banet vejen for efterkrigstidens begyndende opgør med megen gammel kadaverdisciplin og undertrykkelse. Revselsesdebatten i 1948 er et eksempel herpå.

I 1948 hed det i et foredrag i byens lægeforening, at »der stadig pryglede fantastisk i de århusianske skoler«. Få dage senere indrykkede samtlige skoleinspektører og lærerrådsformænd et »dementi« på forsiden af Stiftstidende. Derpå væltede det ind med læserbreve, der overvejende støttede foredragsholderen.

Lærerne dannede fælles front mod kritikken og fastholdt revselsesretten som nødvendig. Man ville heller ikke findesig i forældrenes indblanding i skolens anliggender. Det var lærernes enemærker.

Universitetet

Den 11. september 1928 indviedes Århus Universitet i Teknisk Skoles festsal i Nørre Allé. Efter ti års ihærdig indsats var det lykkedes borgmester Jacob Jensen, overlæge Albeck ved Fødselsanstalten og Århus Oliefabriks direktør Lausen som repræsentanter for byens førende politiske, videnskabelige og økonomiske kredse at få placeret landets andet universitet i Århus.

I de første år undervistes der kun i humanistiske fag, nemlig filosofi, sprog og historie. Lærerne kom dels fra Københavns Universitet og fra byens to gymnasier. I 1933 blev lægestudiet sat i gang i nært samarbejde med hospitalerne, hvis overlæger udnævntes til professorer. Byrådet kastede sig samtidig ud i

store investeringer i kommunehospitalet, der blev det primære undervisningshospital. Byrådet havde i forvejen doneret den store grund, hvor universitetet stadig ligger. Byggeriet blev finansieret ved gaver fra pengestærke mænd i byen. Bl.a. havde De forenede Teglværker skænket en million sten. Først tyve år senere var det kostbare lægestudium fuldt udbygget.

I 1935 foreslog et udvalg med direktør Juncker fra Århus Oliefabrik som formand oprettelsen af et erhvervsfakultet, der skulle uddanne kommende ledere inden for erhvervsliv og offentlig administration. Året efter påbegyndtes en undervisning i økonomi og jura ved privat finansiering. Der kom imidlertid aldrig rigtig noget ud af planerne om en sådan videnskabelig lederuddannelse. Ud af det økonomiske og juridiske studium voksede med tiden det samfundsvidenskabelig fakultet, der ligesom de øvrige områder overgik til statslig finansiering. Under besættelsen kom teologifakultetet til med støtte fra byens mange teologiske kredse. Det naturvidenskabelige fakultet måtte vente til 1950'erne.

Med statens overtagelse af det økonomiske ansvar løsnedes pionerårenes snævre bånd mellem universitet, byråd og erhvervsliv. Universitetssamvirket af 1921 var dog i 30'erne og 40'erne aktiv med pengeindsamling og opførelse af en række studenterkollegier samt den nye hovedbygning ud til Ringgaden.

Besættelsen greb på mange måder ind i byggeriet og universitetets dagligdag. Den 29. august 1943 beslaglagde Gestapo kollegierne, og 250 studenter måtte i hast indkvarteres hos byens borgerskab. Da Royal Air Force den 31. oktober 1944 bombede Gestapos hovedkvarter, ophørte universitetet på det nærmeste med at fungere. Flere lærere og studenter var aktive i modstandskampen. Den senere danskprofessor Niels Åge Nielsen var således en ledende kraft i den midtjyske modstandsbevægelse.

I løbet af universitetets første 20-25 år steg antallet af studenter til i alt 1600 og lærerantallet til 134, deraf $\frac{1}{3}$ professorer.

I teatret

»Mænd som Hans Broge er gået i spidsen for den materielle udvikling. Nu optræder Århus tillige som den førende by i jysk åndsliv«. Sådan sagde folketingsmedlem Neergaard ved åbningshøjtideligheden for Århus Teater den 15. september 1900. Efter forestillingen rejste Hans Broge sig fra parkettet og udbragte et leve for Århus Teater. Bag byens »kunsttempel på Bispetorvet« stod alt, hvad der betød noget i Århus.

År efter år spilledes udenlandske og især danske klassikere for den kulturelle elite. Den omfattede ikke blot det egentlige borgerskab, men også den bedre stillede del af småborgerskabet og funktionærerne. Fulde huse oplevede teatret kun, når Hostrup og Holbergs folkelige komedier og fra mellemkrigstiden syngespil som Nøddebo Præstegård og operetterne Frøken Nitouche og Flagermusen blev sat på programmet. Heller ikke da fandt den almindelige arbejder vej til kulturens højborg.

Operetterne var ikke blot populære, de var også et nødvendigt modtræk til den fremvoksende underholdningsindustri. Teatrets direktør refereredes under en diskussion i Studenterforeningen i midten af 30'erne for den bemærkning, at »da ungdommen gik til film, til restauranter med varieté eller samledes om radioen, og da folk *ville* have fest, underholdning og show, så ville han foreslå sit repræsentantskab at følge denne linie«.

Kampen om publikums gunst var blevet hårdere i mellemkrigstiden. Det var ikke blot radioen og talefilmen, der kom til. Århus Teater var ingenlunde eneste faste scene i byen. Blandt disse »restauranter med varieté« tænkte teaterdirektøren sikkert først og fremmest på Kasino i Rosenkrantzgade, hvor folk af alle samfundsklasser kunne få sig en let og morsom anretning af artistnumre og revyer. Kasino og tillige Vennelystteatret tog også lystspil og operetter på programmet.

Dette folkelige teater ramtes hårdt af besættelsen og kom aldrig rigtig i gang igen efter krigen. Den kommercielle massekultur tog over. Kun Århus Teater blev tilbage, og det havde endda skudt nye skud. Med Thomas Jensen i spidsen oprettedes i 1935 Århus Byorkester, der var vokset ud af teaterorkestret, og kort efter krigen blev Den jyske Opera til.



Børnelæsesalen på biblioteket i Mølleparken, 1936. Med opførelsen af det store bibliotek i Mølleparken 1931-34 skete der en oplagt forbedring af byens folkebibliotek. Det havde hidtil henlevet en ret miserabel tilværelse i den gamle pigeskoles lokaler i Vestergade. I 1935 blev Mølleparken centralbibliotek for det net af filialer, som voksede frem i byens kvarterer, i forstæderne og rundt om i amtet. Skolebibliotekerne, som samtidig blomstrerede op, blev i 1939 sluttet sammen med Mølleparkens børneafdeling til Århus kommunes Børnebiblioteker.

Levende billeder

Ved århundredets begyndelse dukkede de »levende billeder« op i Århus. Biografteatret Kosmorama åbnede i Guldsmedgade i 1905. Året efter indrettedes Fotorama i Århus Teaters sydlige fløj af fotograf Hermansen, der ligeledes stod bag Frederiksbjerg Biograf-Teater fra samme år. Kort tid efter dannede han A/S Fotorama med egen filmproduktion. I begyndelsen filmedes lokale begivenheder som »Branden i Mundelstrup«, »En tur med damperen til Marselisborg skov« eller »Hans Broges begravelse«. De lokale optagelser blev i biograferne suppleret med korte importerede film som »Med oceanflyver over Atlanten« og »Lynfart på Ozu floden i Japan«.

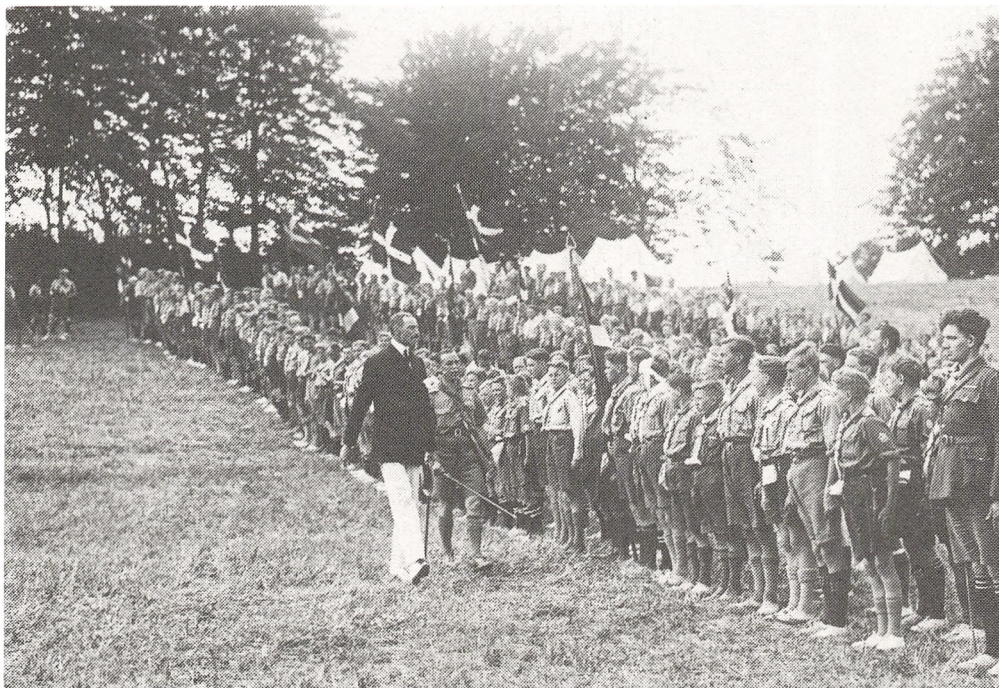
Filmen kastede gode penge af sig, og da lokale pengemænd begyndte at investere i selskabet, gik man over til at optage egentlige spillefilm, ofte med teatrets skuespillere som aktører. Fotorama blev et enormt foretagende med biografer i en lang række byer og salg af film i både ind- og udland. Men i 1913 revnede ballonen. Den internationale konkurrence var blevet for hård, og markedet var overfyldt af film. Tilbage i Danmark var herefter blot de københavnske filmselskaber anført af Ole Olsens Nordisk Film, der hidtil havde kæmpet indædt med Fotorama om både det danske og nordiske marked.

I 1919 byggede Fotorama det store Regina Teater på sin nuværende beliggenhed. Det blev i den næste generation byens førende biograf. Her gik de bedste danske og udenlandske spillefilm som »Præsten i Vejlbj« og »De ti bud«. Da tonefilmen slog igennem o. 1930, strømmede tusinder til for at se Fred Astair og Ginger Rogers eller Marguerite Viby og Hans W. Petersen i 30'ernes sang- og danseglade film. Biograferne voksede og moderniseredes, så der ikke blot i Regina var plads til adskillige hundrede i salen. Kosmorama flyttede nu hen til sin nuværende plads på Store Torv. Frederiksbjerg biografen, der endnu før 1. verdenskrig var overgået til Arbejdernes Fællesorganisation, kom til at ligge på hjørnet af Bruunsgade og Halls Sti. I Nørregade indrettedes den ny biograf Biografen.

Krigsårene lagde en dæmper på biograferne. Men snart fik fil-

men igen et stort tag i den århusianske befolkning. Mere end nogensinde væltede de amerikanske film ind over byen. De lod sig kun overgå af de danske Morten Korchfilm.

FDF's Marselisborglejre, 1926. Kong Christian den 10. skridter »fronten« af ved den store sommerlejr. I mellemkrigsårene foldede det organiserede friluftsliv sig for alvor ud. Som oftest foregik det i hver sin politiske og ideologiske lejr, således også spejderbevægelsen. Borgerlige og konservative forældre sendte gerne deres drenge til Frivilligt Drenge Forbund, der var opstået i det kristne miljø omkring KFUM ved århundredets begyndelse, og som i øvrigt også havde en mindre pendant for piger. Socialdemokraternes børn søgte til De Unges Idræt.





Kolonihave i haveforeningen Risskov, 1933. De huslige opgaver fulgte med kvinderne, der her nyder kønsfællesskabets glæder. Kolonihaverne var »de tusinder af små jordbrug, der strakte sig i en grøn ring vest om byen, fra syd til nord i et bælte, der stort set gik på begge sider af den nuværende Ringgade«, skriver Bernhard Jensen i sine erindringer. Efterhånden som byen bredte sig, måtte haverne flytte længere ud, og mange forsvandt herunder. Men til helt op i 50'erne fandt mange arbejderfamilier her et kærkomment vitamin- og livstilsrud til deres ofte trange boliger.

Foreningslivet

Arbejdernes forsamlingsbygning i Amaliegade, landboernes i Østergade og Håndværkerforeningens teatersal og lokaler i Paradisgade og siden Borggade dannede gennem årene rammen om talrige aktiviteter. Her udfoldede de forskellige sociale lag et kulturelt liv, der bidrog til at styrke sammenholdet, men også understregede de indbyrdes skel. Man følte sig hjemme i hver sin lejr. En mentalitet der dog opblødtes noget fra 1930'erne. Hver fagforening, hvert laug eller mesterforening m.fl. afholdt her sine faste årlige fester og sammenkomster ved højtiderne, på stiftelsesdagen, ved jubilæum eller andre særlige lejligheder. Det var naturligvis også her, man mødtes til politiske og faglige møder.

Til f.eks. arbejdernes fester optrådte gerne malernes, smedernes eller et andet af de mange sangkor. Sportsforeningerne var en anden side af foreningslivet. Legendariske blev de store fodboldkampe i 1930'erne mellem AGF og AIA på Århus Stadion. Den politiske strid mellem socialdemokrater og konservative fik her sit modstykke på sportsbanen.

Det var også i 1930'erne, at sporten begyndte at udvikle sig til en massebevægelse, der gradvist løsnede forbindelsen til sit sociale og politiske ophav. Det egentlige opbrud kom dog først noget senere. Firmsporten blomstrede op, og flere større virksomheder støttede også på anden måde de ansattes fritids- og kulturliv. Århus Oliefabrik byggede således feriehytter til sine funktionærer, og Ceres overtog finansieringen af bryggeriarbejdernes orkester. Solidariteten i det traditionelle foreningsliv udfordredes af firmaernes interesse i at styrke de ansattes loyalitet over for deres arbejdsplads. Samtidig truede den kommercielle kulturs udbredelse med at undergrave det gamle klassebestemte foreningsliv. Men foreløbig holdt det skansen.

Grænserne sprænges 1950 - 1984

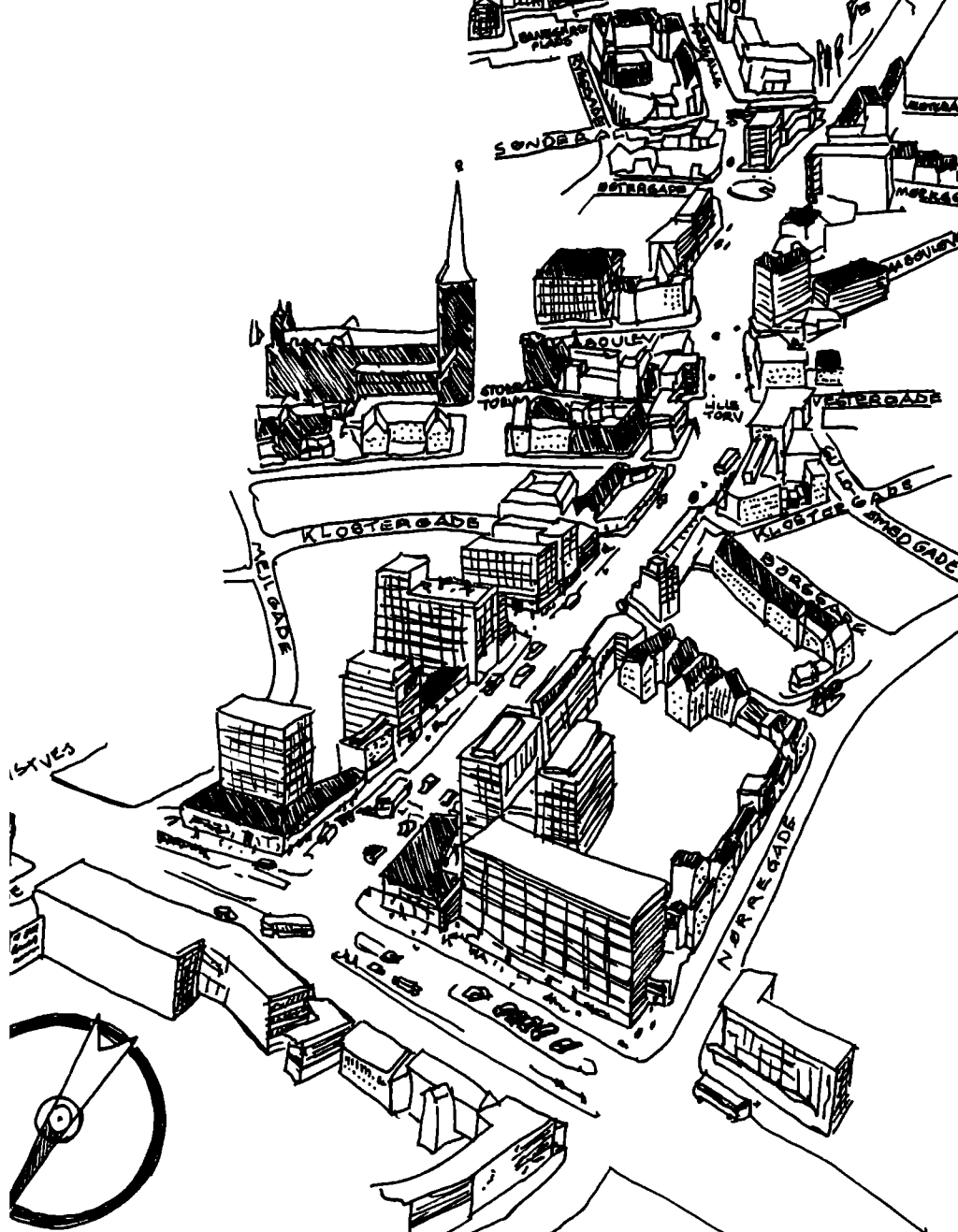
Gadebilleder og bygrænser

Livet i byens gader blev i efterkrigstiden præget af bilerne. Antallet af personbiler næsten 10-dobledes fra 1950 til 1970. De gamle, smalle gader med brosten egnede sig ikke til bilernes tempo. Brosten blev derfor erstattet med asfalt i de fleste gader i løbet af 50'erne. Og gaderne skulle gøres bredere, så lastbilerne, der snart fortrængte de sidste hestevogne, kunne manøvrere rundt uden unødigt besvær. Hestekræfterne var sluppet løs for at blive brugt i et liv, der på mange måder gik hurtigere, end man før havde været vant til.

Motorkøretøjer i Århus Købstad

	Personvogne	Motorcykler	Last/varevogne
1946	2.179	668	979
1950	2.454	1.038	1.535
1960	8.562	3.217	4.051
1970	21.259	1.549	5.525

Allerede i 30'erne var der blevet lavet bredere gader. Ringgaden og Åboulevarden var en forsmag på den ny og travle tid. Det sidste stykke af åen - fra Dynkarken til Mindet - blev lagt i rør i 1958. Med Åboulevarden havde byen nu et bredt gennembrud for den øst-vestgående færdsel. Men presset var størst nord- og sydfra. Vejen fra Frederiks Allé gennem Frederiksgade over Lille Torv til Nørreport (og dermed Havnen) var smal og trang. Og bilerne skulle ind gennem byen - det var der enighed om. Og helst skulle der placeres parkeringspladser i gaderne, selv om det kostede en meter af fortovet eller umuliggjorde anlæggelsen af en cykelsti. Når forretningerne ikke ville ligge uden for det centrale byområde, måtte de sikres de bedste betingelser inden for city's grænser. Den indre by måtte udnyttes bedre. Meget af det gamle måtte fjernes, så Århus kunne blive en by, der levede op til bilismens tidsalder.



Brede gader og firkantede højhuse var det bærende i drømmen om en ny hovedgade.

Provinsens største gadeprojekt

I 1954 satte et enigt byråd sin underskrift under det såkaldte NY HOVEDGADEPROJEKT eller FREDERIKSGADEPROJEKTET. Projektet skulle give byen et moderne storby-udseende ved hjælp af et gadegennembrud igennem hele den indre by fra rådhuset i syd til Østbanetorvet og Nørre Port i nord. En gade med fire kørebaner i 45 meters bredde.

Gadegennembruddet ville medføre nedrivning af 155 ejendomme: Mere end 1500 ville miste deres bolig og ca. 2000 arbejdspladser måtte flyttes. Det meste var - mente byrådet - alligevel noget saneringsmodent bras uden historisk eller arkitektonisk værdi. Til gengæld skulle der bygges store etageejendomme langs den nye gade. Projektet vakte begejstring i byen som symbol på fremskridt og velstand. Stiftstidendes journalist drømte om det færdige projekt: »Vi skal ikke modsige dem, der sukker over, at en smule romantik er gået tabt. Men det nye, de stramme linier i en arkitektur, der er mere ingeniørmæssig end arkitektonisk har også sin skønhed. Man skal bare vænne sig til det. Man skal ikke søge detaljen, men helheden.«

Men projektet forblev en drøm. Det kostede nemlig penge. Mange penge. Kommunen søgte at klare problemet ved at få fingre i de midler, staten havde sat af til saneringsprojekter. Men staten gennemskuede kommunen og sagde nej. Projektet var primært et vejprojekt og ikke en sanering, der skulle sikre beboerne bedre boliger. Derfor tog det lang tid at komme igang.

Nørre Port skulle være den første strækning i den ny gade. Men da kommunen omkring 1960 både havde skaffet penge og statslig godkendelse, var både det trafikale og det politiske grundlag for hovedgaden begyndt at smuldre. Ny Hovedgadeprojektet byggede på en forudsigelse om, at hver 10. indbygger i fremtiden ville have bil. Den forudsætning var overskredet allerede i 1958. Bilerne kunne ikke presses igennem byen, hvis der overhovedet skulle være en by. Derfor blev socialdemokraterne i byrådet med borgmester Bernhard Jensen i spidsen betænkelige ved de brede gader. Erhvervslivets behov for uhindret transport måtte kunne løses med mindre overdådige gadeanlæg. Derfor gennemtrumfede socialdemokraterne med de borgerlige partier



Nørreports udvidelse kostede husrækken i gadens sydlige side livet. Det gik bl.a. ud over Hotel Jylland, der var opført i slutningen af 1700-tallet. Billedet er taget fra Nørreport ned mod Kystvejen. Gaden ind til højre er Studsgade. (1954)

imod sig, at Nørre Port blev 8 meter smallere end oprindeligt planlagt. Bygningerne på gadens nordside - bl.a. Arkitektskolens bygning - blev herved reddet. Derimod blev hele rækken af huse fra Høegh Guldbergsgade til Studsgade revet ned. Da vejen endelig blev bygget, fik byen i tilgift et nyt grønt område: Midterbatten på Nørre Port.

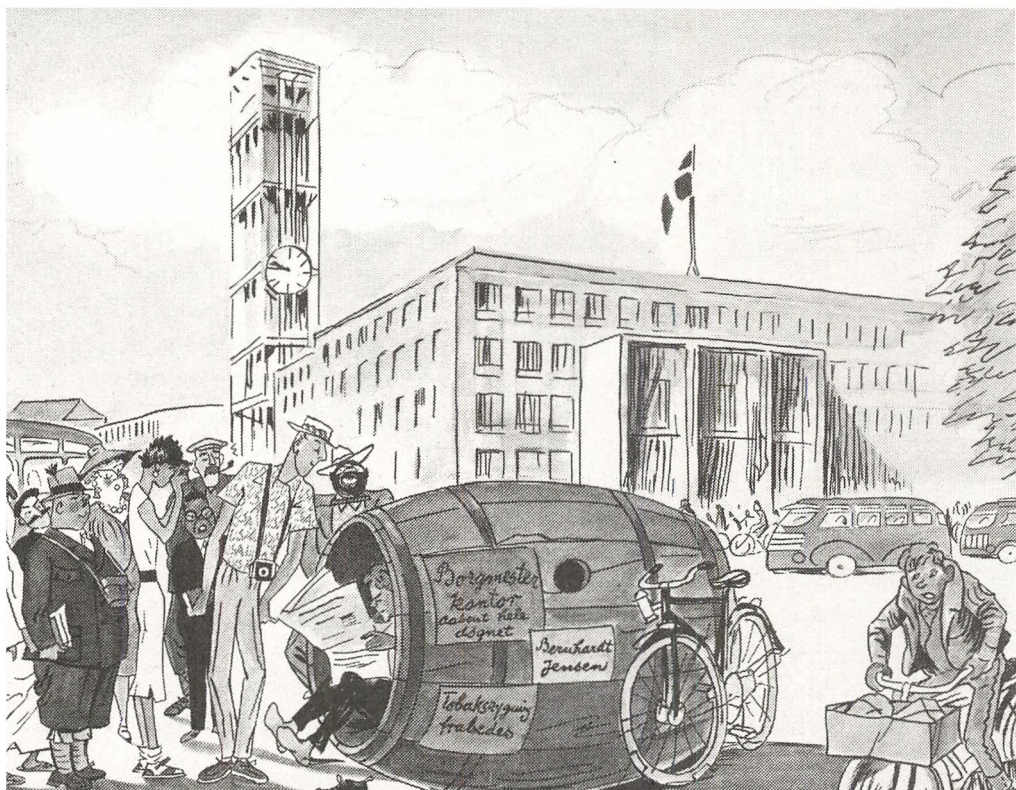
Den nuværende Busgade, der blev anlagt omkring 1970, er sammen med Nørre Port den eneste del af Ny Hovedgadeprojektet, der har set dagens lys. Frederiksgade fik lov til at forblive snæver. Først blev den ensrettet, siden blev en del til gågade og i 1983 blev der lagt forhindringer ud for bilerne i resten af gaden.

Men dermed var det ikke opgivet at gøre Århus bedst mulig for bilerne. Når de ikke kunne køre tværs gennem byen måtte de kunne køre rundt om bykernen og parkere, hvor føreren med færrest mulige skridt kunne nå sit mål. En plan om at udvide de eksi-

sterende allé-gader (Nørre Allé, Vester Allé etc.) til en ca. 80 meter bred motorgade blev vedtaget. I tilknytning hertil anlæg af 12.-15.000 parkeringspladser. Mere end 2000 mennesker måtte finde sig en anden bolig, fordi bl.a. Studsgade og den nordlige side af Nørre Allé/gade fra Grønnegade til Sjællandsgade skulle nedrives for at skaffe plads til parkering og varehuse. Kun Busgaden skulle lade den kollektive trafik køre tværs gennem centrum.

Heller ikke den plan blev til noget. For det første fordi staten

Byens borgmester fra 1958 til 1971, Bernhardt Jensen, blev landskendt, da han afsløgte at få borgmesterbil og ville nøjes med sin cykel. Her tegnet af Chr. Hoff til Blæksprutten 1959.



efterhånden lagde låget på den kasse, der i løbet af 50'erne og 60'erne havde spytet millioner af kroner i kommunale prestige-projekter. For det andet fordi Århus havde en borgmester, der kunne se, at udviklingen var løbet fra de store gade-projekter. Gennem lang kamp lykkedes det borgmesteren, Bernhardt Jensen, at gennemtrumfe, at de gamle ejendomme i Studsgade skulle bevares og restaureres. Det skete på et byrådsmøde i september 1971, hvor borgmesteren udnyttede en situation, hvor et par af hans socialdemokratiske partifæller og modstandere af bevaringen var fraværende. Bernhardt Jensen mente ikke, at det var de store varehuse - der var planlagt 3 i Studsgadeområdet - der skulle trække folk til byen. Handelen ville blive trukket ud af byen, sagde de svenske og amerikanske erfaringer. Og efterhånden også de århusianske: Bilka i Tilst åbnedes i oktober 1970. Byens institutioner og miljøet i de ældre bydele som ramme om kulturaktiviteter og specialbutikker skulle trække folk til byen, forudså Bernhardt Jensen.

Med beslutningen om restaureringen af ejendommene i Studsgade var et centralt element i Allégade-ringen skrinlagt. Selv den konservative rådmand, Olaf P. Christensen, der havde kæmpet med næb og klør for Allégade-ringen, måtte få år senere erkende, at den epoke, hvor bilernes krav gik frem for *alt* andet var ved at være forbi. Og sjovt nok faldt det sammen med, at byens erhvervsliv i stadig højere grad fik interesse i at udvikle den centrale bydel til et intimt og hyggeligt strøgmiljø. Romantikken blev genopbygget. Grund- og huspriserne steg.

Motorvej - øst eller vest eller slet ikke

I 1977 skar den østjyske motorvej sig tværs gennem Høskoven ved Viby til Århus. Længere end til udmundingen ved Viby Ringvej kom den ikke. Videreførslen uden om byen drukkede i diskussioner om motorvejen skulle føres vest eller øst om Brabrand sø, i indskrænkninger på statens anlægsbudget og i olie-krisens dæmper på bilismen.

Folketinget vedtog i 1965, at motorvejen skulle gå øst om Brabrand sø, d.v.s. så tæt på Århus som muligt. Først omkring 1970

efter at Brabrand var blevet bolig for mere end 10.000 århusianere rejste der sig en bred protest mod, at motorvejen skulle ligge lige midt i et boligområde og ødelægge de rekreative områder ved Brabrand sø. Da det blev kendt, at byplanlæggerne lå inde med planer om at fuldføre motorvejen med et net af motorgader ind til byen inden for ringgaden - bl.a. tværs gennem Botanisk Have - sagde 3 ud af 4 århusianere fra over for projektet. Såvel den borgerlige som den socialdemokratiske byrådsgruppe blev splittet på spørgsmålet. Derfor var der tale om jævnbyrdighed mellem øst- og vestmotorvejstilhængere i byrådet, da sagen i slutningen af 70'erne blev sat i bero. Stigende benzinpriser og generel økonomisk afmatning bremsede væksten i privatbilismen, og det store anlægsprojekt passede dårligt til den smalsporede statslige økonomi.

I modsætning til f.eks. Odense og Ålborg undgik Århus i kraft af politisk og bureaukratisk tovtækkeri på denne måde at blive belempret med alt for store monumenter over bilismen tværs gennem og rundt om byen.

Århusianerne ud af byen

Bilerne var trods alt et symbol på økonomisk vækst. Det var stagnation i Århus bys befolkningstal ikke. Og slet ikke for kommunekassen.

Bilerne både øgede behovet og mulighederne for at flytte uden for byen. Selve planerne om de store vejprojekter medførte, at store dele af den indre by fik lov at forslumme. Kommunen opkøbte en stor del af de ejendomme, som lå, hvor de planlagte storgader skulle gå. Og da de alligevel ad åre skulle rives ned, ofredes der ikke mange kroner på vedligeholdelse. Boligstandarden faldt yderligere og folk, der havde mulighed for det, fandt sig et andet sted at bo. Kvartererne blev overladt til de absolut dårligst stillede. Ingen større forretninger turde investere i kvarteret. De vigtigste erhverv blev efterhånden pornobutikker og lignende, der hurtigt og uden større investering kunne etablere sig et nyt sted, hvis det blev nødvendigt. Da risikoen for nedrivning forsvandt blev de letlevende erhverv trængt væk af de små smarte

strøgbutikker og cafeer. Kvarteret blev efterhånden helt mon-dænt.

Sanering

Andre gamle gader i centrum skulle, hvis det havde stået til 50'ernes og 60'ernes lokal-politikere og planlæggere have været bortsaneret. Bl.a. de nu så eftertragtede »arbejder«-kvarterer, Sjællandsgade-kvarteret og Møllestien skulle erstattes med nyt, moderne byggeri. Saneringen i Sjællandsgadekvarteret skulle skabe parkeringspladser under jorden og nye lejligheder. Planerne blev aldrig ført ud i livet. I stedet blev det fra omkring 1970 beboerne selv, der tog livtag med politikere og boligspekulanter for at bevare og forbedre de gamle kvarterers sociale og bolig-mæssige kvaliteter. Men også de miljøkvaliteter, der hermed blev skabt, kunne ses på ejendomspriserne. De kom til at ligge 15-20% over gennemsnittet for byen som helhed. Studenterkvartererne blev til kandidatkvarterer - de økonomisk dårligt stillede havde svært ved at betale prisen for det gode miljø i starten af 80'erne.

Nygade lukkede aldrig, så længe det var mørkt

Andre steder blev folk presset ud af midtbykvartererne, fordi sa-neringen *blev* gennemført. Nygade - mellem Vor Frue Kirke og Grønnegade blev væltet i 50'erne. Boligerne var ikke meget dårli-gere end i Møllestien, men til gengæld haltedet det lidt med mora-len. »Etikettens losseplads« og »Danmarks ondeste gade« blev den kaldt i aviserne.

Gaden var nemlig berygtet for at være smugkrocenter, der trak kunder til fra en god del af Jylland. I godt halvdelen af gadens 30 huse var der mere eller mindre fast smugkro kombineret med prostitution, sortbørs og rulleforretning. Her kunne byens natte-ravne fortsætte, når almindelige lovlydige restauranter lukkede klokken 24.

Bajerne kostede lidt ekstra. Bøder for den ulovlige udskænk-



Nygadeidyl i dagslys juni 1943. Under besættelsen var gaden hjemsted for sortbørshandel. Nygades damer havde blomstrende navne: Sorte Grete, Moppedissen, Hønen, Roekulen og Husar-Anna.

ning var nemlig indregnet i prisen. Luderne var til gengæld ikke dyre glamourpiger, der flåede de midaldrende mænd, som udgjorde kundekredsen. Det var husmandsprostitution med mulighed for grupperabat.

Udadtil fik gaden i kraft af pressen ry for at være et råt og brutalt kvarter. Og det var heller ikke uden en vis risiko at besøge kvarteret med en fyldt tegnebog. Men en lektor i kriminologi påviste at gaden var en del bedre end sit rygte. Der var kun sjældent tilfælde af grov vold eller kriminalitet. Desuden var der blandt beboerne et betydeligt sammenhold. Man hjalp hinanden med børnene, og hvis nogen var i knibe eller havde problemer. Og ingen fortalte politiet om noget, for beboerne fandt, at smugkro-virksomhed var et absolut anstændigt erhverv. Derfor blev folk

boende i kvarteret i mange år og nærede ingen ønsker om, at gaden skulle saneres. Politiet havde svært ved at gribe ind over for ulovlighederne. Det var svært at skelne mellem »sammenskudsgilder« og et regulært smugkroselskab. Derfor forsøgte politiet sig i 1950 med at postere vagtposter i gadens ender om natten for kun at lukke beboerne ind og afvise alle andre. Men her var politiet selv på kant med loven. Derfor levede smugkroerne videre til de fleste af husene var væltet i midten af 50'erne. Beboerne, der stort set alle tilhørte samfundets oversete restgruppe af ufaglærte, arbejdsløse og invalidepensionister, blev spredt til lejligheder i byens periferi.

Først i begyndelsen af 70'erne blev der bygget nyt i gaden. Større, bedre og dyrere boliger for folk med penge. De nye beboere forsøgte nu selv at få gaden spærret af ud til Grønnegade. Det var for at få et ordentligt legemiljø for kvarterets 40 børn.

Grænser for vækst

Århus Købstadskommune havde i perioden fra århundredeskiftet frem til 1950 godt og vel fordoblet sit indbyggertal. Men i begyndelsen af 50'erne begyndte indbyggertallet at stagnere. Kommunen var ved at være udbygget til sidste kvadratmeter. I modsætning til de øvrige store provinsbyer var det småt med plads til nyt bolig- og erhvervsbyggeri. Århus kunne kun udvides i forstæderne og omegnskommunerne, men de var før 1970 selvstændige sognekommuner.

De enkelte huller, der var i Århus købstadskommune blev hurtigt fyldt ud i perioden frem til 1960'erne: Christiansbjerg, Vorrevangen, Fuglebakken, Charlottenhøj og Langenæs. På de sidste to steder blev der bygget højhuse for at udnytte pladsen bedre. Det blev der også, da de grønne områder langs Marselis Boulevard måtte vige pladsen til fordel for 4 12-etagers højhuse i 1960. Hensigten med byggeriet var at skabe store attraktive lejligheder med udsigt til skov, hav og strand. Ikke som socialfilantropisk foranstaltning, men for at få de større skatteydere til at blive i kommunen. Det var der efterhånden behov for. Stagnationen i befolkningen dækkede nemlig over, at de velhavende flyt-

tede ud af kommunen, enten til forstæderne eller omegnskommunerne, hvor det var muligt at få en større lejlighed eller et parcelhus med skattefradrag, carport og rosenbed. Tilflytterne til Århus var for en stor del uddannelsessøgende med ringe indkomster, der passede til de gamle, små lejligheder. For Århus var konsekvensen, at skattegrundlaget blev dårligere. Samtidig havde byen stigende økonomiske forpligtigelser med sin status som servicemæssigt og kulturelt centrum.

Ude bag ligusteren

Århus kommune forsøgte flere gange frem til 1960 at få nogle af forstæderne indlemmet i købstadskommunen. Uden held. Forstæderne ville være deres egne. Først i 1962 indlemmedes Skejby/Lisbjerg sogne, det nordlige Hasle, en del af Tilst og Vejlbj. Indlemmelsen blev mødt med modstand fra de små kommuners sogneråd, men indenrigsministeren skar igennem. Kun beboerne i Hasle fik lejlighed til at stemme om hele sognet eller kun den nordlige del, der stort set var ubeboet, skulle ind under købstaden. Efter at »Udvalget til bevarelse af Hasle som selvstændig kommune« havde kørt en kraftig agitationskampagne under parolen ET FRIT HASLE - EN BEDRE FREMTID, stemte et klart flertal nej til, at Hasle by skulle indlemmes. Hasleboerne var bange for Købstadskommunens større bureaukrati, »hvor embedsmændene falder over hinanden«, for Århus' højere grundskyldspromille og den længere afstand til kommunalpolitikere. Indtil 1960 var en del af motivet bag udflytningen til forstæderne og omegnskommunerne den lavere skatteprocent uden for købstaden, men i 60'erne steg skatteprocenten stærkest uden for købstaden. Det primære udflyttermotiv var derfor nok ønsket om en større bolig i friere omgivelser. Følelsen af at eje sin egen bolig, skattefradrag og håbet om en stor værdistigning var behageligheder, der kunne få mange til at se stort på, at de fleste nye parcelhuskvarterer gennemgående var kedelige. Det sociale fællesskab, der tidligere kunne være i byens tættere og mere trange bebyggelse, blev i parcelhuskvartererne erstattet med den årlige generalforsamling i grundejerforeningen, og hvis det gik højt, en årlig vejfest.

Forstæderne fortsatte deres kraftige vækst frem til midten af 1960'erne. Åby, Brabrand-Årslev, Hasle, Holme-Tranbjerg, Vejlby-Risskov og Viby kunne i den periode dække bl.a. børnefamiliernes behov for større lejligheder og parcelhuse. Men i sidste halvdel af 60'erne var væksten beskeden i forstæderne og en enkelt, Åby, var helt udbygget. Forstæderne var blevet ét med købstaden.

Udflytningen spredte sig i løbet af 60'erne til omegnskommunerne, hvor især Elsted og Hjortshøj/Egå oplevede en eksplosiv vækst. Det var især parcelhusfolket, der fik indrettet sig herude, men også det sociale boligbyggeri skød op hér, efter at Frydenlundskvarteret havde lukket det sidste hul for boligselskaberne i Århus.

Udflytningen fra byen inden for ringgaderne betød ikke blot et tab af skattekroner for Århus, men også at der fra omkring 1960 begyndte at gøre sig en skæv aldersfordeling gældende. Yngre familier med børn flyttede i vidt omfang ud af byen, hvis de kunne få råd til det. Pensionister, studerende og folk uden børn blev tilbage i midtbyen.

På trods af udflytningen af mennesker og virksomheder til forstæderne og omegnskommunerne fastholdt Århus købstad positionen som arbejdssted for de fleste i området. I 1951 havde over 60% af lønmodtagerne i forstæderne deres arbejde i købstaden, mens kun en meget begrænset del af indbyggerne i omegnskommunerne tog på arbejde i byen. 20 år senere var også omegnsindbyggernes primære arbejdsplads blevet Århus. »Stor-Århus« havde udviklet sig til en trafikalt og økonomisk sammenvævet enhed, hvor det var meningsløst at opretholde en skillelinie mellem byen inden for ringgaderne, forstæderne og omegnskommunerne.

Planlægning og privat initiativ

Byen voksede sig i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne større mod vest. Gellerupplanen blev færdiggjort i disse år med boliger til op mod 10.000 mennesker. Nogenlunde samtidig projekterede A. P. Møller-koncernen, Dansk Supermarked A/S, BILKA, der blev åbnet i Tilst i 1970.

Rutenet 1982

Århus storkommune som den tager sig ud på sporvejenes kort.

Få år forinden havde kommunalpolitikere og byplanlæggere haft en helt anden plan med byens udvikling. Byen skulle udvides med såkaldte B-centre mellem Hasselager og Viby og ved Lisbjerg i tilknytning til det planlagte motorvejsnet. De to B-centre skulle aflaste A-centrets (Århus) handels og servicefunktioner. Brabrand/Gellerup var tiltænkt en underordnet funktion (C-center) på linie med Vejlbj og Hasle, d.v.s. med en samling af forstædernes butikshandel. Fra et trafikalt synspunkt var det bedst, at byens udvikling kom til at se sådan ud, mente politikere og planlæggere.

For BILKA var det med trafikken ikke underordnet. Men den økonomiske fidus ville blive størst, hvis varehuset kunne trække folk til fra hele Århus-området. En placering i enten den sydlige eller den nordlige bydel ville indskrænke kundekredsen fra den modsatte bydel - især hvis der også blev etableret et center dér. Fra den 75.000 m² store grund i Tilst havde forretningen kortest mulig afstand til flest mulige kunder i Århus-området. Og langt de fleste kunder - ca. 80% - viste sig i praksis at befinde sig inden for 10 minutters kørselsafstand. På trods af, at kommunernes planer gik i en anden retning, blev BILKA-byggeriet tilladt og fulgt op med kommunalt udført og betalt vejanlæg, der kunne sikre at kundestrømmen ikke blev unødigt generet. Siden fulgte udbygningen af Tilsts og Mundelstrups parcelhuskvarterer, og også det sociale boligbyggeri udvidede sit byggeri her. Men området blev underforsynet med nærbutikker. De eksisterende detailhandlere kunne ikke klare konkurrencen fra lavprisgiganten, og kun få butikker turde etablere sig i den nye satellitby.

Gellerupplanen blev etableret både ud fra hensynet til den størst mulige kundekreds for det store forretningscenter, men i lige så høj grad også ud fra det daværende sogneråds forsøg på at give den lille sognekommune, Brabrand/Årslev, lidt prestige forud for den forestående kommunesammenlægning. Et andet væsentligt aspekt var en lokal matadors klare økonomiske interesse i både at være i spidsen for Brabrand Boligforening og at være medejer af det stykke jord, hvor byggeriet skulle opføres. Endelig var han leveringsdygtig til byggeriets fjernvarmerør.

Selve det gigantiske boligbyggeri var i god overensstemmelse med 60'ernes boligpolitik. Hele befolkningen kunne nu engang

ikke proppes ind i parcelhuse som husejere. Etagebyggeri i industrialiseret form med gode pladsforhold, kort afstand til fællesfaciliteter og et mere begrænset arealforbrug pr. indbygger stod i højsædet i slutningen af 60'erne. Parcelhuskvartererne led netop af den svaghed, at de havde dårlig adgang til butikker, institutioner, etc. Og det var et problem, når husmoderen også havde udearbejde. I Gellerup kunne man få en stor lejlighed, 3 tyske programmer på TV, institutioner henne om betonhjørnet og et stort center at købe ind i. Kort og godt faciliteter så man kunne klare sig efter en 8-timers arbejdsdag et andet sted i Århusområdet. Tilmed var det Danmarks smukkeste byggeri, sagde et københavnsk dagblad. Det lokale beboerblad var ikke enig i den påstand i 1970: »Områderne er ikke fleksible og indbyder hverken børn eller voksne til nogen form for skabende udfoldelse«. Miljøet var for koldt: betonen, de snorlige flisegange og de strenge firkanter. Byggeriet fik ry som et sted, man kunne bo, men ikke trives. Desuden blev nybyggernes tilværelse ikke lettere af, at både Demokraten og Stiftstidende gang på gang slog fast, at bebyggelsen var overfyldt med sociale problemer, kriminalitet, hærværk, vold og enlige mødre. Men beboerne begyndte, efterhånden som gennemstrømningen af folk hørte op, at svare igen: Der var også ting, der fungerede godt i Gellerup, og der var mange, der var faldet godt til. Men miljøproblemerne blev ikke bedre med 70'ernes og 80'ernes arbejdsløshed. Lejlighederne og alle udenomsfaciliteterne var ikke anlagt med henblik på, at folk skulle befinde sig der hele døgnet. I 1982 var over halvdelen af beboerne ikke tilknyttet arbejdsmarkedet. Det var ikke kun fritiden, beboelsen skulle klare for denne gruppe. Det var hele tiden. Den kortsigtede løsning hed mere politi, lov og orden. Et forsøg på at gribe fat om nogle af årsagerne til det dårlige miljø i Gellerupparken blev gjort af en projektgruppe nedsat af bolig- og miljøministeriet i 1982. Gruppen skulle sammen med beboerne sætte gang i mere bolignære aktiviteter. Udemiljøet blev ændret af unge arbejdsløse efter anvisninger fra beboerne. Og der blev sat skub i det lokale kulturliv: Markedsfester, amatøropræden og meget andet.

Kommunesammenlægningen

»Vi ved og har følt på vor ryg, at det i denne sag går op ad bakke og i modvind for Vejlbys-Risskov, men det skal ikke få os til at give op«. Sognerådsmedlem, direktør Einar Christensen, Vejlbys-Risskov var en af dem, der kæmpede en bitter kamp for at bevare forstædernes og omegnskommunernes selvstændighed. Argumenterne var de samme, som når en indlemmelse i købstaden før havde været på tale: Overskuelighed, nærdemokrati, frygt for bureaukrati. Desuden spillede det nok også en rolle, at de fleste forstads- og omegnskommuner var solide borgerlige kommuner, mens Århus havde været socialdemokratisk i en menneskealder.

Men udviklingen i Århus-området var som i mange andre bysamfund løbet fra den kommunale inddeling fra forrige århundrede. Den eksplosive vækst i hele det Stor-århussianske område havde gjort det nødvendigt med en større grad af koordinering og planlægning af udviklingen. Og den fortsatte vækst i de kommunale opgaver ville - hævdede man - gøre det mere rationelt at arbejde med større enheder.

Som nævnt var der i 1966 blevet offentliggjort en egnsplan. Århus købstad, forstadskommunerne og næsten alle omegnskommunerne havde skrevet under på planen. Men ingen kunne tvinge kommunerne til at rette sig efter egnsplanen. Bilka og Gellerupplanen blev bygget på trods af planen. Og i Vejlbys-Risskov havde man store planer om at erstatte det gamle Vejlbys med et gigantisk center. Kommunerne gjorde, som det passede dem - uden hensyn til nogen overordnet planlægning. Måske for at stå så stærkt som muligt inden kommunesammenlægningen.

Forstæderne søgte at undgå en sammenslutning med købstaden ved at foreslå en sammenlægning af forstæderne i 3 kommuner syd, vest og nord for byen. Omegnskommunerne søgte ligeledes at gå sammen for at komme en tvangssammenslutning med Århus i forkøbet. Anstrengelserne var forgæves. Ingen protester blev hørt af Folketinget, da det i 1969 vedtog kommunalreformen. Og en folkeafstemning i de enkelte kommuner kom ikke på tale.

Længere til arbejdet

På Tietgens Plads i Århus står en statue af storkapitalisten og storkøbmanden Hans Broge. Man kan se på statuen, at han var en rig og magtfuld mand. På Broges tid kunne de fleste borgere udpege byens økonomiske matadorer. De vidste, hvem der ejede hvilke fabrikker og selskaber. I dag er det anderledes. Matadorerne er skjult i aktieselskabesbestyrelser og på aktionærlistor. Eller de er måske på lønningslisten som direktører. Det kan være let nok at finde ud af, hvem der sidder i de forskellige bestyrelser. F.eks. er højesteretssagfører George Løber blevet placeret i en lang række bestyrelser for lokale virksomheder siden 1960'erne. Men hvilke interesser han og andre bestyrelsesmedlemmer repræsenterer, og hvordan de forskellige kapitalinteresser er vævet sammen lokalt er endnu et udforsket område.

Fabrikant og spekulant G. A. L. Thorsen er en af de få lokale undtagelser fra den upersonlige økonomiske magt. Siden 1950'erne har han jævnligt været omtalt i aviserne som manden, der åbent gjorde en dyd af at tjene mange penge på produktion og spekulation. Thorsen skød i begyndelsen af 50'erne papegøjen, da han sammen med en maskinarbejder byggede en fedtpresse om, så den kunne presse stålvaske. Den teknik gjorde, at Thorsen erobrede markedet og den medfølgende profit. Den tidligere landarbejder var på vej til at blive millionær. Pengene blev skudt i nye projekter og især i jordspekulation, hvor Århus og de andre provinsbyer så ud til at ville udvide sig. Det gav endnu flere penge. Men Thorsen beholdt træskoene på trods af de mange penge. I offentligheden gav han indtryk af at leve beskedent - bortset fra en enkelt Cadillac - var dus med sine medarbejdere, tog et tab med et smil og sympatiserede med Socialdemokratiet. Han blev en populær, folkelig kapitalist - eksemplet på manden, der med dristige initiativer arbejdede sig op til at kunne spise kirsebær med de store. Men den lokale befolkning blev sur på Thorsen, da han under oliekrisen i 1973-74 lovede den billig olie fra sheikerne fra sine nye tanke i havnen. Ikke en dråbe blev det til, og tabet på tankene var med til at trække en fattet Thorsen ind i en række tvangsauktioner.



Frichs MY-lokomotiv 1957. Det var Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening, der gennem pres på de socialdemokratiske trafikministre sørgede for, at DSB's ordrer gennem 50'erne og 60'erne på trods af svigtende kvalitet blev placeret hos Frichs.

Perioden efter 1950 er kendetegnet af, at mange lokale firmaer er blevet overtaget af eller fusioneret med store nationale eller internationale firmaer. En af de mest gennemgribende koncentrationer i erhvervslivet fandt sted inden for tobaksindustrien. I 1950 var der 7 cigar- og tobaksfabrikker i Århus-området. I 1965 var der 4 og i 1971 overtog monopolet, Skandinavisk Tobakskompagni, Schmalfelds tobaksfabrik i Vestergade. Derefter var der kun monopolets store afdeling i Holme tilbage. Af de store lokale arbejdspladser blev Flydedokken i 1971 opkøbt af Dannebrogkoncernen. Sabroe, der selv var et verdensfirma, blev efter mange års snævert samarbejde med Atlas i 1975 en del af denne koncern. Bryggeriet Ceres sluttede sig i 1977 sammen med Thor i Randers og Urban i Ålborg til Jyske Bryggerier A/S.

Frichs var gennem en lang periode byens største industrielle arbejdsplads. Fabrikken var et eksempel på, at den gamle virksomhedsform med efterkommerne af de gamle ejere på bestyrelsesposterne var ude af trit med tiden. Der blev ikke præsteret nok nytænkning og produktudvikling. I flere tilfælde var det arbejderne og deres organisationer, der måtte presse på, for at Frichs fik sine ordrer fra DSB. Som tak stillede den patriarkalske ledelse sig på bagbenene, når arbejderne krævede bedre løn- og arbejdsforhold. Frichs magtede ikke at levere tilstrækkeligt godt og konkurrencedygtigt materiel, da DSB fra 50'erne endeligt skiftede til moderne diesellokomotiver. Positionen som eneleverandør til DSB gik derfor tabt. Antallet af ansatte faldt fra godt 1000 i 1960 til under 500 i 1972. I 1980 gik det gamle firma fallit. Kosan-koncernen overtog stumperne og drev det videre inden for andre områder af jern- og metalindustrien.

Disse transaktioner, der oftest betød mindre lokal styring af virksomhederne, fik kun sjældent lokalpatriotismen til at blomstre. Men da det i 1957 kom til en styrkeprøve på Århus Oliefabriks generalforsamling mellem Århus Privatbank (senere Provinsbanken) og Københavns Privatbank om magten over byens mest profitable arbejdsplads, blev der i Stiftstidende slået på de lokalpatriotiske strenge. Privatbanken i Århus gik af med sejren og bevarede dermed den lokale kontrol over virksomheden. Banken og andre aktionærer med interesser i andre dele af det lokale

erhvervsliv havde en vis interesse i, at Oliefabrikken blev ledet fra Århus. Fabrikkens omsætning betød meget for havnens udvikling, dens ansatte betød meget for detailhandelen og dens udbygning betød meget for lokale leverandører. Lukningen af Otto Mønstedts margarinefabrik i 1949 stod desuden i frisk erindring som et eksempel på, hvad der kunne ske, hvis en virksomheds ledelse i for høj grad blev koncentreret i København.

Koncentrationen i erhvervslivet og udflytningen af flere virksomheder fra København til provinsen - især efter 1960 - kom også til udtryk i den lokale bankverden. De største lokale banker opkøbte de små, eller de lokale banker sluttede sig sammen. Det var nødvendigt, hvis de skulle klare sig i konkurrencen med de københavnske banker, der udvidede deres aktiviteter i Århus i 60'erne. Den største Århus-bank, Privatbanken, gik også ud over bygrænserne, da den i 1967/68 opslugte diskontokasserne i Odense og Ålborg og blev til Den danske Provinsbank. I 60'erne begyndte bankerne at rykke tættere ind på den brede befolkning. De konkurrerede om at få alle til at oprette lønkonto og konto til at klare ydelserne på parcelhuset. Konkurrencen gik ikke mindst på at få åbnet flest filialer så tæt på folk som muligt. I 1950 kunne Provinsbanken nøjes med 8 afdelinger i den senere storkommunes område. I 1980 skulle der mere end 30 til at klare opgaverne.

Industrien ud af byen

I efterkrigstiden var det ikke længere strengt nødvendigt, at virksomhederne lå centralt placeret ved havnen og jernbanen. Nu kunne lastbilerne klare transporten, og bilerne og den kollektive trafik kunne sørge for tilførslen af arbejdskraft. Dertil kom, at der ikke længere var plads til en udvidelse af de eksisterende virksomheder inde i byen. Fabriksbygninger i flere etager, som de gamle fabrikker i byen var bygget, var desuden mindre egnede for industrien i en periode, hvor der skulle automatiseres og rationaliseres for at overleve i konkurrencen. Derfor flyttede en stor del af industrierne og engros-firmaerne ud af byen efter 1950.

Der blev næsten 400 færre industrivirksomheder i købstaden i løbet af 50'erne. En nedgang på 20%. Nogen af dem forsvandt

helt. Det gjaldt f.eks. en del mindre skotøjsfabrikker, der måtte dreje nøglen om - udkonkurrerede af det billige gummifodtøj og af billige udenlandske sko. Men de fleste af de 400 virksomheder forsvandt fra købstaden, fordi de flyttede ud. Og også de tilflyttende firmaer slog sig fortrinsvis ned uden for Ringgaden. Folk fik længere til arbejde.

I første omgang var det arealet mellem Kathrinebjergvej, Paludan-Müllersvej og Vestre Ringgade, der blev fyldt op med lettere industri og engroslagre. Bl.a. flyttede en del mindre virksomheder hertil fra den indre bys baggårde. En af dem var Tage Vanggårds kjolefabrik, der var grundlagt i Jægergårdsgade i 30'erne. Den flyttede til området i 1959 og voksede i løbet af 60'erne til en arbejdsplads med mere end 300 ansatte. I alt etableredes der indtil 1965 ca. 3000 arbejdspladser i dette område inden for bygrænsen.

Den helt store udflytning skete frem til midten af 60'erne primært til forstæderne. Især Holme-Tranbjerg kommune blev et industriområde. I 1958 var der her kun 7 industrier med 186 ansatte. I 1965 var der 27 med 1709 ansatte.

A/S Sabroe var en af de første og største, der i slutningen af 50'erne flyttede til Holme fra midtbyen. Sabroe lå indtil da placeret, hvor den nye politistation ligger. Selskabet havde oprindeligt ønsket at udvide fabrikken i midtbyen. Men kommunen stillede en række krav til ombygningen. Bl.a. skulle fabrikken sørge for parkeringspladser til arbejdernes biler. Det var for meget for Sabroe, hvis direktør Axel Gruhn fyrede med skarpt på det socialdemokratiske bystyre: » Det som er det vanskelige for industriens folk i Århus, er, at rådhusets »mandariner« holder så meget på vedtægterne og nægter at dispensere, selv om der er mulighed for det ... Problemet er, om man skal producere eller parkere - og når det er spørgsmålet, vælger vi det første.« Stiften og det konservative parti var enige: Kommunen jog med sine krav erhvervslivet ud af byen - tilmed en af byens største og ældste fabrikker.

I 60'erne fortsatte den økonomiske ekspansion ud i omegnskommunerne. Bl.a. blev Hasselager og Hørning industrielle satellitbyer for Århus. Chokoladefabrikken Elvirasminde - dem



Sabroe på hjørnet af Sønder Allé og Dynkarken, 1965.

med negerbollerne - rykkede herud i 1969. Fabrikken havde siden 1902 boet i de fem-etagers fabriksbygninger ved Klostergade/Klosterport i midtbyen. I 60'erne umuliggjorde disse bygninger en tilstrækkelig rationel produktion til at fabrikken kunne klare sig i konkurrencen. Den trådte i likvidation og blev overtaget af et andet firma, der skød penge i et moderne fabriksanlæg i Hasselager.

Tilbage i city var det kun servicefagene inden for det private erhvervsliv, der ekspanderede i 50'erne. Den tendens fortsatte ind i 60'erne og 70'erne, hvor administration og service - især den offentlige - kom til at lægge stadig større beslag på arealerne i den indre by.

Erhvervsstruktur i Århus

Også efter 1950 var Århus primært en industriby. Industri og håndværk havde relativt flere ansatte i Århus end i Danmark som helhed. Men allerede fra 1940 var der en tendens til, at Århus havde relativt færre beskæftigede i industri og håndværk end Ålborg og Odense.

Ansatte i industri og håndværk i % af samtlige beskæftigede

	Århus	Ålborg	Odense	Kbh.
1940	50,3	55,4	57,7	51,6
1950	48,8	52,8	56,2	51,3
1960	43,8	47,7	52,9	44,3

Udviklingen er gået i retning af stadig flere ansatte i administration, service og liberale erhverv. Her har Århus igennem hele århundredet ligget højere end både Ålborg og Odense og kom i 1970'erne til at ligge på niveau med København med ca. 30% af samtlige beskæftigede ansat i disse sektorer. I 1950 udgjorde de ansatte ved stat, amt og kommune knap 16% af samtlige beskæftigede i Århus. I 1980 var det offentlige suverænt den største arbejdsgiver med mere end 25% af arbejdsstyrken i sit brød. Stigningen satte for alvor ind fra midten af 60'erne. Også i resten af landet eksploderede den offentlige sektor, men ekspansionen var størst i Århus.

Alene Kommunehospitalet, der blev bygget med flere nye specialafdelinger i 50'erne, fordoblede antallet af ansatte fra 820 i 1950 til 1710 i 1960 og nåede godt 3500 i 1980. En af årsagerne var, at sygehusvæsenet i Århus udbyggedes til at dække specialbehovene for store dele af Jylland. Tilsvarende med uddannelsessektoren, hvis kapacitet og bredde blev udvidet drastisk især efter 1960. Universitetet, der i 1950 endnu var en lille arbejdsplads med under 150 ansatte, udviklede sig frem til 70'erne til en arbejdsplads med ca. 2500 ansatte.

Socialvæsenet, skolevæsenet og det kommunale, kulturelle engagement blev kraftigt udbygget og krævede ligeledes flere ansatte.

Det voksende lokale offentlige serviceapparat var et udtryk for

stigende velstand. Men i mindst lige så høj grad var udbygningen et udtryk for, at det offentlige under højkonjunkturen måtte gribe ind for at få samfundet til at fungere. Børnepasning på daginstitutioner blev f.eks. nødvendig, hvis flere kvinder skulle ud på arbejdsmarkedet. Derfor var det i 60'erne ikke længere tilstrækkeligt at lade det private initiativ sørge for oprettelse af vuggestuer og børnehaver. Desuden måtte kommunen sørge for at udbygge den kollektive trafik, så folk kunne nå deres arbejdspladser. Vejene måtte forbedres, så virksomhederne kunne få deres varer hurtigt frem. Der måtte planlægges og reguleres. Og arbejdskraften måtte behandles, hvis den blev ødelagt, nedslidt eller stødt ud af arbejdsmarkedet. Alt sammen krævede flere offentligt ansatte.

Inden for industrien er der tale om en meget stor spredning på de enkelte brancher i Århus. Byens industri er ikke domineret af en eller to meget store brancher eller virksomheder. Byen er ikke afhængig af et par meget store jern- og metalindustrier, som Odense, eller af en stor nærings- og nydelsesmiddelindustri og en cementindustri, som Ålborg. Desuden har den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse i Århus siden 50'erne været mindre end i de fleste større provinsbyer og meget mindre end i Odense og Ålborg.

Ophørsudsalg

Teglværksgade 1950. En gade med købmandsbutikker, frugt- og grøntbutikker, fiskehandel, cigarbutik, mejeriudsalg, bager og konfekturhandler. Desuden rulleforretning, barber, frisør, cykelhandler og skomager. Teglværksgade 1980: Kun 2 af de 15 butikker er der endnu. For dem, der arbejdede i og ejede de små butikker var det et hårdt slid at holde den gående i efterkrigstiden. En efter en drejede de nøglen om, i de fleste tilfælde uden at nogen ville købe bixsen for at drive den videre. Ofte havde mand og kone drevet butikken i mange år. Det var blevet en livsstil, hvor indtjeningen ikke stod mål med besværet. Og med butikkerens lukning forsvandt meget af livet i gaden. Gadens beboere kunne ikke længere købe deres daglige fornødenheder i gaden og

få det skrevet. Nu var det nede på Vesterbro Torv det foregik i ét af supermarkederne. Mod kontant betaling.

Et af supermarkederne var startet af De samvirkende Købmandsforeninger. Det var supermarkedet Altro (nu Favør), der

Brugsen på Norges Allé åbnede i 1954 og havde som noget nyt selvbetjening på frugt, grønt og kød.



åbnede i 1973. Umiddelbart efter måtte 8 ud af 13 købmænd i området lukke.

Sådan gik det med de små grøntforretninger, slagtere, bagere, ismejerier, købmænd osv. Den frie købmand blev fri for at være købmand. Fra 1962 til 1978 blev der 284 færre købmænd i Århus og forstæderne. Det var mere end en halvering. De, der klarede skærene, måtte til gengæld arbejde hårdere, udvide til små supermarkeder og tilslutte sig de store indkøbskæder. (Spar, Centra, Selas, Frikøb). Og så var det efterhånden småt med friheden.

Teglværksgades sidste købmand, Kayser, lukkede i 1978. Allerede i begyndelsen af 70'erne lukkede det lille mejeriudsalg i gaden. Frem til 1971 havde mejeriudsalgene og mælkemændene monopol på salg af de fleste mejeriprodukter. Det havde aldrig været en guldgrube at eje eller bestyre et mejeriudsalg. Men det havde været et levebrød. Fra 1971 blev mælkehandelen frigivet, så købmænd, supermarkeder og bagere kunne sælge mælk. Det betød en massakre på mejeriudsalgene. 70 ud af 170 lukkede inden et år. De, der overlevede, udviklede sig til mindre købmandsforretninger. I 1984 var der 10 tilbage i Århus.

For dagligvarebutikkerne hang nedgangen sammen med udbredelsen af supermarkederne. I 1950 åbnede Brugsen byens første selvbetjeningsbutik i Rytterparken på hjørnet af Aldersrovej og Ndr. Ringgade. Her havde Arbejdernes Andels Boligforening netop færdiggjort 450 lejligheder. I de følgende år blev byens andre brugser ombygget til selvbetjening.

Men det var først i 60'erne, at supermarkederne kom til at dominere dagligvareforsyningen. Alle indkøb kunne nu foretages i én butik. Og det var ikke mindst nødvendigt, fordi stadig flere kvinder kom ud på arbejdsmarkedet og deres mænd fortsat mente, at konerne også skulle klare husarbejdet. Hurtige indkøb kunne også foretages i de butikcentre, der blev opført i de fleste nye boligområder fra slutningen af 60'erne.

Men lukningen af de mange købmandsbutikker var selvfølgelig ikke *kun* et udslag af husmødrenes ophør med at være hjemmegående. De mindste butikkers ejere kunne i løbet af højkonjunkturen glide ind som lønarbejdere. Her lokkede en større indtjening dem væk fra det øgede mas med oms, moms, toldvæsen,

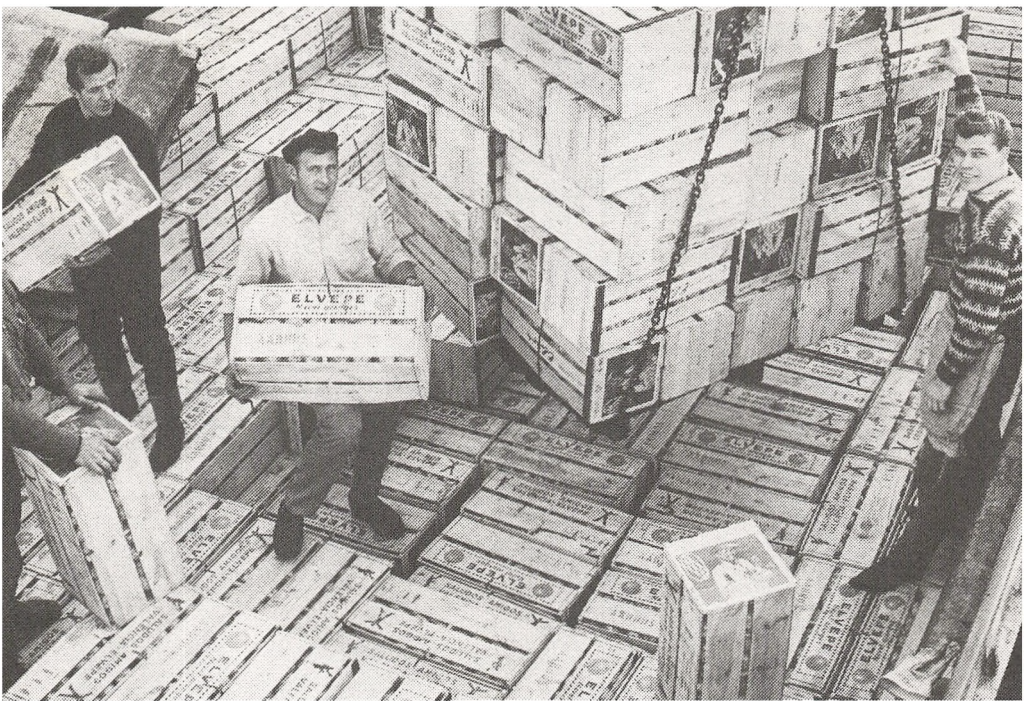
sundhedsmyndigheder m.m. En endnu vigtigere årsag til lukningen af de mange butikker var, at der stod kapitalstærke firmaer på spring for at overtage de små butikkers kunder. En af dem var Brugsen/FDB. En anden var den lokale matador Herman Salling. Det var ikke en helt almindelig købmandsbutik, han havde arvet efter faren. Det var et stormagasin, der fra 1952 var blevet et A/S. Stormagasinet i Søndergade blev flere gange frem til 1967 udvidet. Nye varegrupper kom ind. Tilsvarende udvikling gennemgik Magasin.

Ved siden af stormagasinet var Salling med i Jysk Supermarked A/S, der i 1960 åbnede byens første FØTEX-butik i Guldsmegade. I 1964 kom ingen mindre end A. P. Møller med i selskabet, der blev til Dansk Supermarked A/S. Det var ikke småkårsfolk købmænd Kayser i Teglværksgade skulle konkurrere med. Mens Kaysers kone i 1969 tog arbejde uden for butikken for at få det til at løbe rundt, var Salling og Møller ved at rejse Bilka i Tilst. Med lavprisvarehuset var dagligvarehandlen revolutioneret, og frem til 1983 halveredes antallet af dagligvarebutikker i Århus kommune.

Ingen åkander i havnen

Havnens styre var også i perioden efter 1950 enige med bystyret om, at havneområdet skulle være et smørhul for det lokale erhvervsliv. En rationel udbygning af havnen styrkede byens erhvervsliv og skabte arbejdspladser. Så måtte man se stort på, at udbygningen måske ikke var så køn og miljøvenlig. Som borgmester Orla Hyllested på et tidspunkt udtalte: Åkander vokser ikke i saltvand. Det var fortsat de gamle grovvarefirmaer, der dominerede havnen. Men efter 1950 kom også de store olie- og benzintanke til at præge havnebilledet. Desuden begyndte Århus Oliefabrik i 60'erne at flytte det meste af sin produktion ned på havnen.

I 50'erne arbejdede byrådet og erhvervsorganisationerne kraftigt for at forbedre faciliteterne på havnen. Kajanlæg blev forbedret og pakhuse blev fornyet og udbygget. Pier I og II blev bygget. Hensigten med de store investeringer var at gøre de store rederier interesserede i at benytte Århus som basishavn.



Når der kommer en båd med appelsiner. Juleappelsinerne fra Spanien sikkert i havn 1964. Siden midten af 60'erne er en stadig større del af fragten eksporteret i containere og Århus Havn er blevet landets vigtigste containerhavn.

Kunne Århus blive anerkendt som basishavn ville de lavere fragtrater og den bedre forbindelse med verdensmarkedet styrke det lokale erhvervsliv. Flere virksomheder ville lade sig lokke til byen. Dette mål var inden for rækkevidde i slutningen af 50'erne. I løbet af de første år i 60'erne var havnen blevet anerkendt som basishavn for de vigtigste udgående ruter og for en stor del af de indgående. Bl.a. blev Århus fra 1965 udlosningshavn for japaniske biler. Flere og større skibe lagde til i Århus havn. Godsomsætningen steg støt frem til 70'ernes krise. Derimod blev der færre ansatte i såvel havnevæsenet som blandt havnearbejderne. Indtil midten af 60'erne var der 600-700 havnearbejdere på Århus havn. De var løsarbejdere uden sikkerhed for arbejde hver



Demonstration på Århus Havn, januar 1983. Trods en god organisering blev havnearbejdernes strejke i 1982/83 mod ændrede dagpengeregler ikke en succes. Strejken manglede klangbund i fagbevægelsen.

dag. I 1980 var der under 300 tilbage - stadig løsarbejdere. Baggrunden for de færre arbejdspladser var en enorm rationalisering af arbejdet. Med anvendelse af containere, der for alvor dominerede havnebilledet på nordhavnens Pier III og IV i 70'erne og 80'erne, kunne 5 havnearbejdere losse ligeså mange tons på 6 timer som det tog 40 arbejdere 6 dage at losse fra et almindeligt stykgodsskib. Men også arbejdet med stykgodslaster blev kraftigt rationaliseret. Kun de færreste skibe ligger derfor nu om stunden i havnen mere end 24 timer.

Med anerkendelsen som basishavn - den eneste danske ved siden af København - forstærkedes kravet om en løbende udbygning af havnen. Positionen som basishavn måtte ikke sættes over styr og havnen skulle hele tiden være i stand til at konkurrere med de større havne i Göteborg og Hamborg. I sydhavnen udbyggedes olie- og benzinhavnen kontinuerligt. I nordhavnen byggedes Pier III og IV til at klare den stigende mængde containere fra begyndelsen af 70'erne. Endelig blev en helt ny østhavn bygget først i 80'erne.

Fru Hansen og fagforeningen

I marts 1955 blev fru Hansen ansat som halvdags kontorassistent på Kommunehospitalet. 9 måneder efter blev hun fyret af den socialdemokratiske hospitalsrådmand, Christian Nielsen. Det skete, efter at hun havde nægtet at lade sig optage i HK. Det ville hun ikke, fordi HK støttede Socialdemokratiet. HK-tillidsmændene på hospitalet truede med at strejke, hvis fru Hansen ikke meldte sig ind eller blev fyret. De ville ikke acceptere, at fru Hansen nød godt af de faglige resultater, som fagforeningen havde skaffet, uden at hun var medlem. Fru Hansen ville ikke give sig. Men rådmanden, der blev presset af HK, ønskede ikke uro på hospitalet. Og slet ikke når det skyldtes en ansat, der ikke ville være med i fagforeningen. Derfor blev hun fyret. Fru Hansen svarede igen med at lægge sag an mod kommunen.

I den borgerlige presse blev halvdagsassistenten fremstillet som en heltinde. Endelig gjorde nogen noget for organisationsfriheden. Netop kontormedhjælpernes organisationsforhold var



»Agnete og Rådmanden«. tegning af »Nold« i Stiftstidende 12. februar 1956. HK modtog nogenlunde samtidigt et postkort fra en anonym med følgende tekst: »... Mage til diktaturstat man lever i, er ikke nemt at finde, for De kan vel se, det er samme slags midler som noget længere mod øst? Synes De selv måden er fin, det er den fra Kommunehospitalet, der hentydes til. I er modne alle til at komme over til Bulgarien.«

der stærkt politisk røre om i 1950'erne. De borgerlige partier var bange for, at den vækst i medlemsskaren, HK havde oplevet de sidste år som følge af funktionærernes stigende andel af befolkningen, skulle knytte funktionærstanden for stærkt til arbejderbevægelsen. Derfor blev selv den mindste sag sat stort op for at skabe tvivl om HK's berettigelse og for at støtte konkurrerende »gule« fagforeninger.

Demokraten mente, at de borgerlige blade var hykleriske i »fru Hansen-sagen«. Hvornår havde de samme aviser støttet en arbejder, der var blevet fyret, fordi han var organiseret og fagligt aktiv. Desuden måtte det være rådmandens pligt at skaffe ro på hospitalet. Det sidste var domstolene uenige i - i hvert fald når midlet til at skaffe ro var fyring af en uskyldig. Kommunen skulle i modsætning til almindelige arbejdsgivere tage saglige hensyn, når der skulle afskediges. Og det var usagligt at lade sig presse af trusler om overenskomststridige strejker. Derfor blev kommunen dømt til at betale fru Hansen en pæn erstatning. HK mærkede som følge af sagen en mindre stagnation i medlemstilgangen og undlod ved folketingsvalget i 1958 at reklamere for meget med sin støtte til Socialdemokratiet.

Der var kun begrænsede midler til rådighed for arbejderne til lokalt at forbedre løn- og arbejdsforhold. De fleste ting blev nu afgjort centralt mellem forbundene og arbejdsgiverorganisationerne i København. Selvfølgelig kunne arbejderne fremsætte krav lokalt, men hvis den lokale arbejdsgiver ikke var villig til at give indrømmelser, var en central afgørelse i organisationerne eller i det fagretslige system nødvendig.

Det fik 31 formere på jernstøberiet Dania at føle i september 1957. De strejkede i protest mod en formers ukollegiale optræden. De krævede ham fyret, før de gik i arbejde. Deres forbund opfordrede dem til at gå i arbejde igen. Og da det ikke hjalp, følte formerforbundet sig så ansvarlig for den indgåede overenskomst, at det truede de strejkende med eksklusion, hvis de ikke genoptog arbejdet. Samtidig ansatte støberiet arbejdsmænd, som det ville omskole til at varetage mekaniseret formerarbejde. Arbejdsmandsforbundet protesterede. Men arbejdsgiverne havde ret til det ifølge overenskomsten. Da var slaget tabt for formerne. De

blev håndplukket, da de atter mødte på arbejde. En del kom aldrig ind på arbejdspladsen igen.

I 60'erne blev der i kraft af højkonjunkturen og den fulde beskæftigelse større muligheder for at lave lønaftaler på de enkelte arbejdspladser. For dem, der allerede havde disse muligheder indbygget i den centrale overenskomst - f.eks. jern- og metalarbejderne - blev muligheden i højere grad udnyttet. Ofte kom aftalerne i stand som produktivitetsfremmende lønsystemer. I sommeren 1960 benyttede 112 lager- og pakhusarbejdere på JAF på havnen sig af manglen på arbejdsmænd. De nedlagde arbejdet med krav om lønforhøjelse. JAF, der nødigt så et stop i produktionen, gav efter. Arbejderne fik deres lønforhøjelser som et til-læg afhængigt af produktiviteten. Tilsvarende aftaler blev indgået i den følgende tid på mange århusianske arbejdspladser. Arbejdsgiverne måtte bøje sig, hvis de ville holde på arbejderne.

De lokale fagforeninger fik bl.a. i sammenhæng med de nye lønsystemer større opgaver som servicekontor for medlemmerne på arbejdspladserne. Desuden trængte nye opgaver sig på i løbet af 60'erne: Arbejdsmiljø, oplysningsarbejde og et øget samspil med de lokale offentlige myndigheder. Varetagelsen af disse opgaver krævede et større fagforeningsapparat. Derfor blev mange små fagforeninger lagt sammen med de store og mange af de små fagforeningskontorer i omegnskommunerne blev nedlagt og opslugt i de store afdelinger i Århus.

Internt i den lokale fagbevægelse gik brydningerne i 50'erne primært mellem socialdemokrater og kommunister. Socialdemokraterne sad på magten i de fleste fagforeninger og i den lokale fællesorganisation. Kun hos murerne og murerarbejdsmændene var der gennem hele perioden kommunistisk flertal i bestyrelserne. Modsætningerne tilspidsedes ved storkonflikten i foråret 1956. Her greb den socialdemokratiske regering to gange ind i en overenskomstkonflikt. Først suspenderede den en strejke, der omfattede transport af olie og benzin. Dernæst ophøjede den et mæglingsforslag til lov, efter at arbejderne ved urafstemning havde stemt det ned. Socialdemokraterne i den lokale fællesorganisation affandt sig nødtvunget med indgrebene og bakkede regeringen op. Arbejderne strejkede i protest på byens største arbejdspladser. 10-12.000 deltog i et demonstrationsmøde på Bispe-



Demonstrationsmøde på Bispetorvet 14. april 1956 mod regeringsindgrebet i storkonflikten. Fællesorganisationen støttede ikke demonstrationen, men nøjedes med at kritisere indgrebet. De lokale socialdemokratiske folketingsmænd, Leonhard Hansen og Peter Jørgensen, der begge havde rod i den århusianske fagbevægelse, forsvarede i Fællesorganisationen den socialdemokratiske regering.

torvet indkaldt af de fagforeninger, hvor kommunisterne stod stærkt. Men protesterne ebbede ud i løbet af et par dage. Eneste synlige resultat var, at kommunisterne fik flere tillidsposter i fagbevægelsen. Desuden samlede partiets 1. maj-demonstration det år det største antal deltagere i mange år - ca. 3000. Sympatien for kommunisterne forsvandt dog igen i efteråret 1956 med Sovjets invasion i Ungarn. Partikontoret i Mejlgade blev overmalet

med skældsord som »Quislinge« og »mordere«. Socialdemokraterne fastholdt deres flertal i den lokale fagbevægelse frem til 80'erne. Således var Fællesorganisationens ledelse ved 100 års-jubilæet i 1983 stadig socialdemokratisk, selv om kommunisterne og den øvrige venstrefløj efterhånden trængte sig på.

Fritaget for fremmøde

Situationen med den fulde beskæftigelse i sommeren 1960 var en helt ny situation. De sidste mange år havde været præget af konstant høj arbejdsløshed. Nu blev det svært at skaffe arbejdskraft. I vinteren 1959/60 havde arbejdsgiverne på havnen klaret situationen ved at få fat i karle fra landet. Det var gode folk, der var villige til at tage arbejde af enhver art, og de lavede aldrig vrøvl, sagde arbejdsgivernes formand. Men karlene skulle ud på landet, da frosten slap jorden. De lokale arbejdere kunne nu bedre presse lidt ud af højkonjunkturen. Ud over den stigende løn var den vigtigste gevinst den mindre risiko for arbejdsløshed.

50'ernes arbejdsmarked havde været præget af arbejdsløshed. Ganske vist lå arbejdsløsheden i Århus en del under landsgennemsnittet, men byens ufaglærte havde en arbejdsløshedsprocent på ca. 10 - med store sæsonudsving - det meste af 50'erne. De arbejdsløse skulle stille til kontrol hver dag på fagforeningen. Mange søgte stadig i 50'erne arbejde ved fabriksportene om morgenen. Eller - som arbejdsmændene - mødte op på stillingspladserne på havnen hver dag klokken 7, 9 og 13. Uden at det nødvendigvis var forbundet med held. Især for de ufaglærte var det en usikker tilværelse. Kun for de få kunne der blive tale om at betale sig til en bedre bolig. Arbejdsmand Kresten Jensen og hans familie boede i 1955 i et saneringsmodent baghus i Dynkarken. Fugten drev ned ad væggene, men huslejen var billig. 33 kroner om måneden. Derfor ville familien blive boende. »Hellere bo lidt ringere og så få noget at spise«, sagde fru Jensen. En husleje på 100 kr. i et bedre byggeri kunne de ikke klare. Hvis han havde arbejde, havde de 700 kr. om måneden. Hvis ikke ca. det halve i understøttelse. Før skat. Desuden kneb det gevaldigt med forsyningen af boliger i Århus frem til midten af 60'erne. De boligløse



»Vi har brug for boliger - ikke ruiner«. BZernes besættelse af den forladte Høegh Guldbergsgades kaserne november 1981. Besættelsen medførte en hurtigere nedrivning af bygningerne. De unges boligproblem forblev uløst.

klumpede sig sammen i overfyldte lejligheder, i kommunens dårligt vedligeholdte og usunde husvildeboliger eller i sommer- og lysthuse.

Toppen af bolignøden blev skåret af med højkonjunkturen. En højere og mere stabil indkomst gjorde det muligt for flere at bruge flere penge på boligen. Desuden fik mange kvinder udearbejde, så familien nu fik to indtægter. Derfor tog udflytningen fra midtbyen for alvor fart i 60'erne. Men da højkonjunkturen atter vendte, viste stigningen i tvangsauktionerne, at en dyr bolig ikke kunne kombineres med arbejdsløshed. Antallet af tvangsauktioner i den gamle Århus kommunes område steg fra 43 i 1973 til 368 i 1981. I samme periode steg arbejdsløsheden igen støt og nåede lokalt højder, man skulle helt tilbage til 30'erne for at slå. Samtidig blev understøttelse og bistandshjælp under arbejdsløshed stadig dårligere.

Især de unge arbejdsløse mærkede med sultecirkulære, dårlige boligforhold, færre uddannelsespladser suset da velfærdssamfundet blev skåret ned. Boligkaravanens besættelser af bl.a. Østbanestationen i 1979 og BZ'ernes ditto af Høegh Guldbergsgades kaserne i 1981 skabte konfrontationer, der viste, at de lokale myndigheder var famlende over for ungdomsarbejdsløsheden. Andre havde knap nok mærket, at velfærdssamfundet havde været der. F.eks. de, der indtil 1972 boede på den gamle fattiggård på Vester Allé. Den var i 1933 døbt om til Arbejdsanstalten. Og i 1960 fik den navnet Forsorgshjem. Navneforandringen skulle afspejle en mere forstående holdning over for sociale problemer. Det var især folk med kombinationen alkohol og fattigdom, der kom på stedet. For dem var det svært at få øje på den store forståelse. De var klumpet sammen på 10-sengestuer. Den personlige rengøring skulle klares sammen med 30 andre ved grisetrug med 5 vandhaner. Da amtet omkring 1970 endelig tog sig sammen til at bygge et nyt hjem med rimelige forhold, var det svært at få en grund. Ingen ønskede at blive belemret med »alumnerne« som naboer.

Kultur - fin og folkelig

I løbet af januar 1950 trak Morten Korch filmen »De røde heste« 44.000 århusianere til Folketeatret. Den lokale arbejderbevægelses biograf kunne notere sig en kassesucces. Dem var der mange af i 50'erne. Biografen var indtil fjernsynets gennemslag sidst i årtiet endnu stedet, hvor man så den udenbys og internationale massekultur flimre forbi. Men på det område var Århus ikke noget specielt. De fleste middelstore provinsbyer havde biograf. I Århus var der hele 6. På samme måde med foreningslivet. Udbuddet i Århus var bredere end i de mindre byer og på landet. Fritids- og kulturlivet var i 50'erne mere åbentlyst klassesdelt end senere. Det kom bl.a. til udtryk i foreningslivet, hvor selv dansen var politisk. Arbejdernes organisationer holdt fænen højt med talrige baller i Kongreshuset i Amaliegade. Andre foreninger arrangerede sig med sving-om'en i bl.a. Østergades forsamlingsbygning. Men opdelingen af kulturlivet var ved at ændre sig. »Polyhymnia« forsvandt helt og erstattedes af Rotary og andre klubber, hvor selv socialdemokrater og offentligt ansatte af en vis kaliber sad med til bords. Den øgede velstand betød, at folk blev mere ens klædt. Der skete opbrud i boligkvartererne: Mange offentligt ansatte og studenter flyttede ind i de gamle arbejderkvarterer og mange arbejdere flyttede ud i eget parcelhus. Arbejderens hus var ikke så stort og flot som direktørens, men begge var ejere, havde have og kunne se TV.

På stadion

Klokken 17.45 onsdag den 24. august 1955 var der storkamp i 1. division i fodbold på Århus Stadion. Borgerskabets klub AGF skulle møde det nyoprykkede hold fra arbejderklubben AIA. Stadion var fyldt med 22.000 tilskuere - 3.000 måtte gå forgæves. Kampen endte uafgjort 1-1. Men AGF beviste med danske mesterskaber i 1955, 1956 og 1957, at de var de bedste. Der var klasseforskel på mere end én måde. AGF var mestrene, AIA lærningene. AIA var stadig i 50'erne en arbejderklub, men den sociale og ideologiske forskel til AGF og andre klubber var ikke længere



Storkampen mellem AIA og AGF august 1955. Forårsopgøret endte 3-1 i AGFs favør. Havde AIAerne mindreværdskomplekser? Formanden kom ind på det i 1951: »Det må være mentaliteten, der er noget i vejen med. Kunne man blot indpode sportsfolkene, at fordi de er arbejdere, kan de godt være nr. 1.«

det væsentligste. Det var de sportslige resultater, man gik op i. Det samme gjorde tilskuerne. Resultaterne var dårlige for AIA i 60'erne og klubben havde samtidig problemer med at få nye medlemmer. Folk sluttede sig primært til de klubber, der lå i deres boligkvarter. Derfor voksede klubber som Fuglebakken, Skovbakken og Hjortshøj-Egå Idrætsforening til storklubber fra midten af 60'erne. Disse klubber kom sammen med firmaidrætten til at udgøre bredden i det århusianske idrætsliv. AIA fik først atter vind i sejlene, da klubben i 70'erne flyttede til idrætsfaciliteterne i det voksende boligområde i Tranbjerg. Da havde klubbens arbejdstilknytning forlængst mistet sin betydning.

De gamle klubber - især AGF - forsøgte at trække eliten til sig fra de nye forstadsklubber med frynsegoder og bedre støtte til at

opnå personlige topresultater. AGF var også en væsentlig drivkraft bag indførelsen af professionel fodbold i Danmark fra 1978. Hensigten var at gøre spillet bedre, så flere tilskuere ville lægge penge ved tælleapparaterne. Det havde det knebet med siden begyndelsen af 60'erne. Endnu i 50'erne kunne lokal- og klubpatriotisme trække folk til fodbold på stadion. I sæsonen 1953/54 blev der sat rekord med næsten 400.000 tilskuere. I 60'erne faldt tallet til under 100.000 i enkelte sæsoner. Andre fritidsinteresser og underholdningstilbud tiltrak folk og TV-transmissioner fra landskampe og internationale topopgør gav bedre underholdning i lænestolen, end ihærdige AGF'ere kunne præstere på stadion. Spillet blev bedre med professionelle spillere, men ikke tilstrækkeligt til at tilskuerstrømmen blev vendt.

Ej blot - men mest - til lyst

Den kommercielle del af aften- og nattelivet i Århus fik i efterkrigstiden større tiltrækningskraft ud over bygrænserne. Det var her tørstige sjæle kunne søge ind og få skyllet ganen og få en glad aften til levende musik på Cosy Corner, restaurant Tarentella i Århus Hallen, Maritza, Funkis Bar eller Syveren. Herfra tonede 50'ernes spanske og italienske rytmer ud til det midaldrende publikum, der ikke tænkte så meget på, om det nu også var kulturelt. Det gjorde til gengæld de, der mente, at det var mere dannet at nyde de etablerede kulturudbud fra Århus Teater og Byorkestret. Teatret fortsatte med at sammensætte sit repertoire af klassikere og letbenede stykker, der kunne sikre en kommerciel succes. Byorkestret gav anledning til problemer i 50'erne. Det socialdemokratiske flertal i byrådet ville ikke lade de kommunale kroner rulle, så orkestret både kunne udvides og få et nyt musikhus til koncerterne. Det havde kapelmester Thomas Jensen krævet. I stedet for et nyt musikhus blev orkestret indlogeret i Scala - en ny sal i forbindelse med teatrets ombygning i 1954. I protest mod den manglende musikforståelse i bystyret pakkede Thomas Jensen sin taktstok og drog til København. Den socialdemokratiske borgmester, Unmack Larsen beklagede, men der stod ikke musikhus på byens budget lige nu -

»og det er - desværre - en kendsgerning, at tusinder af borgere i Århus hellere ser byorkestrets hæl end tå«.

Det unge Århus

Den klassiske musik fik trods alt støtte fra de offentlige kasser. Det gjorde byens øvrige musikliv ikke. Heller ikke jazzen, der blomstrede op i Århus fra begyndelsen af 50'erne. Her blev Århus Jazzklub dannet som en forening, hvor medlemmerne - fortrinsvis studerende - en gang om ugen mødtes og lyttede til engelske og amerikanske 78'ere. Bagefter blev musikken udsat for heftige diskussioner.

Hvis man ville danse til jazz foregik det på restauranterne eller ved søndagsmatinéer i Århus Hallen og i Funkis Bar. Til matinéerne mødte man op i sit pæne tøj og fik kaffe og kage til musikken. Undertiden en pilsner. Fra midten af 50'erne blev jazzklubberne Circle Jazz, Paname, Saratoga og Club Harlem dansesteder med flere habile århusianske jazzorkestre. I første halvdel af 60'erne skrankede jazzlivet, men oplevede en genopblomstring med Jazzhus Tagskægget fra 1967. Påklædning: Islænder og cowboybukser. Traktement: En hel del øl.

Jazzmiljøet var gennem hele perioden præget af byens mange studerende. Byens øvrige ungdom gik andre steder hen. I 50'erne havde KFUM og K succes med at holde åbent hus for alle unge med underholdning af kendte kunstnere afvekslende med et kristent budskab. De socialdemokratiske ungdomsledere overtog ideen og erstattede det kristne budskab med et politisk - socialdemokratisk! Det Unge Århus, som det blev kaldt, blev med underholdning og baller hver søndag aften en stor succes for den sodavandsdrikkende ungdom. Underholdningen leveredes af optrædende på byens restauranter. Det var i vidt omfang den samme underholdning, som den voksne generation gik til. Derimod fik Det Unge Århus aldrig fat i den musik, der isoleret henvendte sig til de unge. Derfor døde foretagendet ud med pop- og pigtrådsmusikkens fremmarch i 60'erne.



The Restless: Freddy Agerskov, Palle Lausen, Svend Kristensen, Helge Follesen og Niels Rylev.

De rastløse

Den del af musikken var et tydeligt tegn på, at en ny international ungdomskultur var nået til Århus. Der gik ikke mange måneder fra de engelske orkestres gennembrud til de via radio og plader havde en dansk pendant. Allerede i 1961 havde det første århusianske poporkester »THE RESTLESS«, set dagens lys i et mekanikerværksted. Det lød næsten ligesom engelske Shadows med en klar århusiansk accent i den engelske sang. Gruppen var med til året efter at åbne »Pop Corner« i Friheden. I det næste par år samledes adskillige hundrede unge her hver lørdag. Øl og spiritus kunne købes - eller indtages medbragt i den fri natur. Slagsmål var et næsten fast indslag. Klubben blev derfor lukket, men flere skød op andre steder i byen. Det var kun danske poporkestre, der kom til byen i de første år. Men da den nye engelske rockgruppe »THE WHO« i 1965 satte sit internationale stempel på Århus, skete det med manér. Straks ved koncertens start invaderede det unge publikum scenen i Århus Hallen, hev stole-rækkerne fra hinanden og åbnede for hallens brandhaner. Politiet greb ind og afbrød koncerten efter 4 minutter. Et verdensnavn havde været i Århus. Året efter blev Århus Hallen nedlagt som byens kulturcenter gennem næsten 30 år. Hallen på Skt. Knuds Torv var blevet indviet i 1938. Initiativet til hallen kom fra det lokale borgerskab og kommunen tegnede sig kun for en mindre aktiepost. I en generation blev hallen brugt til udstillinger, kongresser, koncerter, cirkus, teater og i 50'erne blev hallen også brugt til seksdagesløb og isshows. I 1966 lukkede hallen, bl.a. fordi den som andre grene af forlystelsesbranchen ikke kunne klare konkurrencen fra fjernsynet, der brød igennem i slutningen af 50'erne. Fra 1956, hvor TV-senderen på Søsterhøj blev indviet, til 1962 steg antallet af TV-licenser i Århus fra 85 til 23.621.

Ned ad Vestergade

I to baghuse i Vestergade var der grøde i kulturlivet i 60'erne. I et gammelt møbellager i nr. 38 gik en antikvarboghandler og tre skuespillere fra Århus Teater i 1963 sammen og lavede eksper-

mentalteatret Svalegangen. Det var landets mindste teater med plads til 56 tilskuere. Forestillingen begyndte først efter tæppefald på Århus Teater, da det var de samme skuespillere, der benyttedes. Fra starten var Svalegangen hjemsted for moderne dansk dramatik og høstede hurtigt så meget anerkendelse, at byrådet fra 1966/67 stillede det større Rosensgade 11 til rådighed. Desuden fik teatret efter ca. 10 års levetid så meget offentlig støtte at det ikke længere var afhængig af samarbejdet med det store teater. Længere nede ad gaden, i snedkerværkstedet i nr. 58, var folk med tilknytning til Studenterscenen i 1965 langt fremme med planer om at lave et alternativt kulturcenter med teater, balletprøvesal, forskellige kunstværksteder etc. Trods en vis succes med at få offentligt tilskud og især med at holde kreditorerne hen, blev udskænkningen og musikken (jazz, beat og folk) fra 1968 husets eneste overlevende aktivitet.

50'ernes jazzmiljø, 60'ernes beat, folkesang og eksperimentalteater og 70'ernes politiske teater og musik ville have haft dårlige vilkår uden studenterne. Alene i kraft af deres antal satte de et præg på byens kulturelle miljø, der gjorde det forskelligt fra andre provinsbyers. Århus sugede i efterkrigstiden stadig flere uddannelsesinstitutioner til sig: Journalisthøjskole, Tandlægehøjskole, Arkitektskole, Social Højskole, Handelshøjskole og de allerede eksisterende uddannelsessteder - bl.a. Universitetet og Seminarierne - blev kraftigt udvidet. Især efter 1960 eksploderede uddannelsessektoren. Universitetet havde endnu i 1959/60 kun godt 2.000 studerende. Det svarede nogenlunde til antallet af menige soldater ved byens kaserner. I 1974/75 var universitetets studentertal steget til næsten 15.000.

Indtil midten af 60'erne trådte studenterne ikke ud over normerne for eliten af uddannede. Men fra studenteroprøret i 1967/68 kom studenterne til også at sætte præg på byens politiske liv bl.a. gennem deltagelse i de nye græsrodsbevægelser. Og i det arbejde havde de en hel del af æren for, at de politiske aktiviteter også fik deres kulturelle udtryk i politisk teater, sang og musik.

Kulturel prestige

I 1964 havde de konservative i byrådet luftet en idé om en *kulturuge*. Socialdemokraterne huggede idéen og stillede forslag om en årlig *festuge*. Det lød lidt mere folkeligt. Den første festuge løb af stabelen i september 1965. I den og i de følgende festuger blev de fleste ressourcer satset på den etablerede kultur: Klassiske koncerter, operaer, balletter, store teateropførelser. Det kunne de konservative og socialdemokraterne nok blive enige om skulle være indholdet. Festugen skulle på den måde reklamere for Århus ude i den store verden.

Ungdomskulturen blev i den første festuge kun tilgodeset ved afslutningsfesten på Stadion, hvor Peter Belli og Rivalerne gav den med pigtråd. Det var til gengæld noget af det mest ufolkelige, mente Stiftstidende. Under festugen i 1968 protesterede en gruppe unge mod festugens manglende beat-indslag ved selv at arrangere en koncert med den århusianske beatgruppe Tears på Clemens Bro og der blev afholdt en demonstration mod festugens ensidighed i rådhusets udstillingslokale. I de følgende år var det især fortalerne for den rytmiske musik, der protesterede over, at festugen var så finkulturel, at kun den klassiske musik kunne få tilskud. Først i 1983 blev dette borgerlige kulturhovmod brudt, så støtten til arrangementer blev fordelt ligeligt mellem de to musikformer. Da havde en stor undersøgelse af byens musikliv påvist, at den rytmiske musik både havde større publikum og flere aktive udøvere end den klassiske. Modsætningerne mellem klassisk og rytmisk musik - mellem to generationers og mellem forskellige klassers musikliv - lå også i luften, da der skulle tages stilling til, om Århus langt om længe skulle have et musikhus. Kunne det være rigtigt, at kommunen investerede 150 millioner kroner i et hus til den klassiske musik? Midtbyens beboerforeninger protesterede. De ønskede hellere området bag Vester Allés kaserne udlagt til institutioner og rekreativt område. Den rytmiske musiks folk gjorde indsigelser, fordi det var ude af proportioner at satse så meget på den klassiske musik, når den rytmiske musik stadig havde så trange kår. Men musikhuset blev vedtaget i byrådet. Socialdemokratiet og DKP gik ind for huset, fordi dets indhold stemte godt overens med disse partiers



Århus-spillet var en vigtig del af festugen i 1983. Godt 700 menige århusianere deltog i 11 lokalhistoriske spil. Scenen her foran Hotel Royal er fra spillet »Torvene - et utidigt spil« 11. sept. 1983.

kulturpolitik. Nu var det ikke længere afgørende, om flertallet af byens befolkning måske hellere så byorkestrets hæl end tå. Desuden kunne de to partier argumentere med, at opførelsen af huset ville give arbejde til 250 mand i 2 år.

Huse

Som en udløber af debatten om festugen og musikhuset fik den rytmiske musik i Århus efterhånden bedre kommunal støtte. At en SF'er i 1981 overtog rådmandsposten for kultur og skole efter en socialdemokrat hjalp lidt på den kommunale velvilje. Bl.a. blev det i 1983 besluttet, at Vester Allés kaserne skulle sættes i

stand, så den kunne bruges som øvelokaler for musik- og teatergrupper, som i stort antal var skudt op siden midten af 70'erne. Presset fra ungdomskulturen fik omsider synlige resultater. Allerede i 50'erne havde de faglige og politiske ungdomsorganisationer stillet krav om at få et fast tilholdssted - et ungdommens hus. Men først i 1969 vedtog byrådet med knebent flertal, at museet på Vester Allé skulle bruges til ungdomshus, når museet flyttede til Moesgård. Huset blev først taget i brug i 1972. Da havde erfaringerne fra et kortvarigt forsøg i 1969 med at stille et saneringsmodent hus i Telefonsmøgen til rådighed for de unge uden kommunal styring vist, at det skabte problemer med stoffer. Derfor blev Huset på Vester Allé åbent for alle aldersgrupper og kommunen fik greb om styringen. BZ'ernes aktioner i 80'erne viste imidlertid, at der stadig var et behov for et ungdomshus.

I flere kvarterer i byen blev der igennem 70'erne oprettet beboerhuse som et led i de aktive beboerforeningers arbejde. Som regel lod det sig kun gøre med kommunal støtte. Med værksteder, mødelokaler, festsale m.v. kom de til at få noget af den samme kulturelle funktion som foreningslivet havde haft før fjernsynets dage.

Værtshuse

Mister Charles, Rottehullet, General Rye, Søren Bruun og Tower Pub var 5 værtshuse, de lå inden for en radius af 500 meter og som alle blev startet i 1971. Efter at det fra 1970 blev tilladt værtshusene, at holde længere natteåbent, skød de op som paddehatte. Oftest overtog de detailhandelens butikker i midtbyen. I Jægergårdsgade og Skolegade gik det hurtigt.

Fraregnet byens mange smugkroer var antallet af værtshuse ret stabilt i 50'erne og svagt faldende i 60'erne. De fleste af 70'ernes nye værtshuse levede fedt på især de studerendes behov for at mødes andre steder end på de små værelser. Hovedparten af værtshusene slog sig ligesom det øvrige forlystelsesliv ned i midtbyen. Den del af fritidslivet blev således for stadig flere af byens indbyggere adskilt fra deres boligområde.

Kommunal kultur

Udflytningen fra midtbyen betød, at elevgrundlaget for skolerne her blev mindre. Politikerne øjnede chancen for at spare skatte-kroner ved at lukke et par skoler i første halvdel af 70'erne. I 50'erne havde situationen været en anden. De store årgange og den længere skoletid fik elevtallet til at stige fra 10.000 i 1945 til 15.000 i 1958. De gamle skoler blev udbygget samtidig med at nye skolebyggerier blev sat i gang: Møllevangsskolen (1946-51), Sct. Annagade Skole (1949-53), Kathrinebjergskolen (1952-57) og Vorrevangsskolen (1953-56). Socialdemokraterne mente i overensstemmelse med nye pædagogiske tanker, at skolerne nu skulle bygges i ét plan. Klasselokalerne skulle være større, der skulle være grupperum og løse skoleborde. De konservative mente, at det ville blive for dyrt, så skolerne fik ikke alt det udstyr, som flere socialdemokrater havde tænkt sig. Men skolerne fik veludstyrede idrætsanlæg, der blev stillet til rådighed for det stigende antal sportsudøvere.

I undervisningen var der ikke i 50'erne tegn på nye tider. Hovedparten af kommunens lærerstab var godt oppe i årene. Spanskåret, der blev forbudt i 1967 og ørefigurerne, der blev forbudt i 1814 (!), var stadig vigtige pædagogiske virkemidler. Blev der klaget over revselsen, stod den lokale lærerforening samlet i et forsvar for disciplinen. Først i 60'erne med en ny generation af lærere blev der gjort op med den form for pædagogiks værste udskud.

I 60'erne begyndte elevtallet at falde. Byens vækst stagnerede og de unge familier med børn fandt forstæderne mere attraktive end midtbyen. Christiansgades skole blev lukket i 1962 og 10 år senere kom turen til Paradisgades skole. Udviklingen så ikke ud til at vende til fordel for midtbyen. Indtil 1980'erne var dette heller ikke noget byrådsflertallet så alvorligt på. Derfor blev det faldende elevtal i midtbyen ikke brugt til at skabe bedre forhold på skolerne: Færre vandreklasser og færre elever i klasserne. Således blev det i 1975 besluttet at nedlægge Sct. Annagade- og Nørre Boulevard skoler. Lukningen blev mødt med massive protester fra forældrene. Ved en folkeafstemning om Sct. Annagades skole stemte 1472 ja til bevarelse og 65 nej. Men 60% af samtlige



Nedtur i Friheden. Byens kommunale tivoli blev indviet i 1958. Efter en publikumssucces de første par år blev foretagendet en stadig dårligere forretning for kommunen. I 1984 var en kraftig omlægning på tegnebrættet. Foto maj 1958.

stemmeberettigede i skoledistriktet skulle stemme ja uanset om de havde interesse i sagen eller ej. Resultat: Skolerne blev nedlagt og naboskolerne fik overfyldte vandreklasser. Og midtbyen, som det bl.a. handlede om, blev ikke bedre at bo i. Men skolebyggeriet fortsatte i den nye storkommunes yderområder.

Skolerne var gennem hele efterkrigstiden en meget stor post i byens budget. På mange andre områder blev kommunen i stigende grad økonomisk garant for byens kulturudfoldelser. I fattigfirserne satte byrådet også kulturkronerne på sparelisten. Foruden skolerne gik det bl.a. ud over bibliotekerne og amatøridrætten.

Dramatik på dagbladene

I 1950 udkom der foruden Jyllands Posten 3 aviser i Århus: Aarhus Stiftstidende, Aarhus Amtstidende og Demokraten. De repræsenterede henholdsvis Konservative, Venstre og Socialdemokratiet.

Stiften var den største lokale avis. I 1950 dækkede den 70% af avislæsningen i Århus. I de følgende år voksede avisens overmagt, til monopolet var en realitet i 1974.

Amtstidende blev udkonkurreret i 1965, 99 år gammel. Den havde haft sin største læserskare på landet og led derfor kraftigt under udtyndingen af landbefolkningen i efterkrigstiden. Desuden begyndte Stiftstidende også at konkurrere om læserne i landkommunerne.

Demokraten var sværere at udrydde. Men det gik langsomt ned ad bakke for avisen efter 1950. Demokratens tilknytning til resten af den socialdemokratiske presse - A-pressen - blev en klods om benet. A-pressens ensidige satsning på landsavisen Aktuelt gjorde, at Demokraten ikke blev moderniseret, så den teknisk og journalistisk kunne overleve i konkurrence med Stiften. I slutningen af 50'erne forsøgte Demokraten at blive selvstændig, men A-pressen ville ikke give slip på den. Først i 1972 blev avisen selvstændig, efter at LO og A-pressen havde truet med at lukke den. Men selvstændigheden kom for sent til, at Demokraten havde økonomiske muligheder for at tage konkurren-

cen op med Stiften om læsernes og annoncørernes gunst. LO afsløg at skyde penge i en redningsaktion.

Den 17. august 1974 lå Demokraten i kioskerne for sidste gang. Der var bitre lederbemærkninger om solidaritet og sammenhold i arbejderbevægelsen. Den lokale socialdemokratiske arbejderbevægelse var dybt skuffet over LO-toppens manglende støtte. Nu var der kun Stiften tilbage. Her havde toppen af den socialdemokratiske bevægelse større chancer for at komme til orde end den lokale arbejderbevægelse.

Det var ikke kun økonomisk, at Demokraten var gået sine egne veje. I en lang række sager lå den i sin holdning til venstre for Socialdemokratiets officielle holdning. Og det var ganske givet medvirkende til, at LO i sidste ende afsløg at redde avisen. De markante synspunkter lå især på det udenrigspolitiske felt. Demokraten gik således imod Danmarks tilslutning til NATO i 1949. Og avisen trodsede også partiet, da den i 1972 gik imod Danmarks tilslutning til EF. I disse sager lå avisen på linie med flertallet i den socialdemokratiske bevægelse i Århus. Men det betød ikke, at avisen altid dansede efter de lokale socialdemokraters pibe. F.eks. gav det anledning til kontroverser, hvis en DKPer eller en SFer en sjælden gang fik større omtale end en socialdemokrat i referatet af et lokalt møde. Og Fællesorganisationen blev en del fornærmet, hvis en journalist gav en film i organisationens biograf, Folketeatret, en dårlig anmeldelse. På det lokalpolitiske plan - i dækningen af byrådssagerne - var avisen 100% solidarisk med Socialdemokratiet. Bladets kommunalpolitiske medarbejder havde sin daglige gang på borgmesterkontoret og hos de socialdemokratiske rådmænd og viderebragte loyalt deres oplysninger i Demokraten. Dermed mistede avisen noget af den spontane kraft og indignation, som havde været en styrke for avisen, mens Socialdemokratiet havde været i opposition. Samtidig mistede avisen lidt af sin politiske troværdighed hos læserne. Det bestandige rygklapperi af det socialdemokratiske flertal blev for tydeligt og derfor uinteressant for læserne.

Stiftstidende havde i mindre grad end Demokraten lagt vægt på det partipolitiske stof. Ved at inddrage mere »neutralt« kultur og underholdende stof havde Stiften tiltrukket de læsere, der ikke var specielt politisk interesserede. Derigennem og med sin

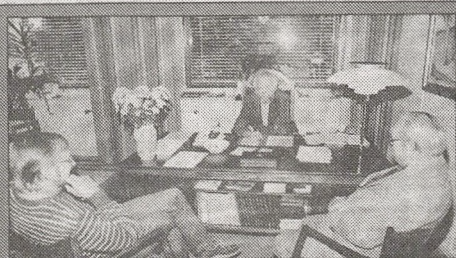
Van Tan kom til fremmed planet - i Århus

Kinesisk akupunktur mistede alt under
flugten fra Sydvietnam, læs side 4



Chris bekriger missiler

Med den 59-årige husmor
på side 20 og 21.



De går i audiens hos »Solkongen«

Som landets
 eneste rådmand
 holder
 Hjørne Ørum
 torsdags-chaos,
 læs om audiensen
 på side 2 og 3.

**Lader
20'er-
børn
berette**

Se side 8

**Stjal
700 kr.
- men
fortrød**

Se side 14

**Fiesta
som
fattig-
racer**

Se side 34

**Marco
Polo
drager
østpå**

Se side 47

I begyndelsen af 70'erne var der krig mellem Stiftstidende og Jyllands-Posten om monopolet på distriktsbladene. Disse ugeaviser kunne modsat den store avis dække behovet for billige annoncer i de enkelte bydele. Stiften følte sig truet på sine annonceindtægter, da Jyllands-Posten i 1972 opkøbte en lang række distriktsaviser. Stiften udsendte derfor Tilbudsavisen i 8 lokaludgaver. I 1976 endte krigen med at Stiften betalte Jyllands-Posten et millionbeløb for at holde sig fra området. Krigen om annoncerne var med til at forværre Demokratens situation.

2

8.-14. Februar 1974
pris kr. 3.85 incl. moms

FOLK I ÅRHUS

**Jakob
Nielsen
skriver
om mad**

Ny serie

**DEN
HERSKENDE
KLASSE
I ÅRHUS**

tæt på Jørgen G. Hansen

**10årig
på LSD-trip
endte i
spændetroje**



**SPRØJTE
LAKKER
TOG HANS
POTENS**

**HAUGSTRUP
jævnede
Vejlby med
jorden**



Batsan tegnesene

»Folk i Århus« var det første lokale forsøg på at lave en alternativ presse. Ugebladet skulle være et lokalt politisk bevidst organ skrevet for den svage del af lønmodtagergruppen. Journalistisk og teknisk var bladet professionelt. Oplagsmæssigt var det endda en succes. Men annoncørerne bojkottede bladet. Det betød bladets død efter 4 numre.

efterhånden overlegne annoncedækning blev Stiften efter 1950 i endnu højere grad avisen for de passive socialdemokratiske vælgere og menige medlemmer af fagforeningerne. Grundholdningen i Stiften var gennem hele efterkrigsperioden fortsat konservativ. Også selv om avisen til det konservative partis bestyrtelse som en charmeoffensiv ved byrådsvalget i 1954 åbnede sine spalter for alle »demokratiske« partilister. Lokalpolitisk støttede Stiften de konservative byrødder og rådmænd og lå ofte i 50'erne i lokalpolitisk polemik med modstanderne på Demokraten.

Den politiske polemik mellem de to aviser blev mindre markant i 1960'erne. Stiften konkurrerede her i mindre grad på meninger og mere på journalistisk og teknisk smartness kombineret med overlegenhed i stofmængde. Derfor kunne Stiften overleve adskillige opslidende ledelseskriser og familiefejder igennem 60'erne, hvor knivene adskillige gange sad løst i ærmet. Stiften har siden 1974 stort set haft monopol på den lokale nyhedsformidling. Det giver avisen en magtposition. Kulturelt bestemmer avisen om et arrangement skal være succes eller fiasko. F.eks. frygtede adskillige idrætsledere i en årrække at gå imod bladets sportsredaktør. Det betød ganske enkelt, at deres arrangementer fik ingen eller dårlig omtale og dermed var dømt til økonomisk fiasko. Politisk ligger avisen i sine ledere på et solidt borgerligt grundlag, mens den i den lokalpolitiske reportage undgår at træde de ledende socialdemokrater - og især borgmesteren - over tæerne. På arbejdsmarkeds- og erhvervsområdet har avisen en ligeså grundfæstet tradition for hellere at skrive om virksomhederne og virksomhedslederne end om arbejderne forhold.

Det var baggrunden for, at den socialdemokratiske del af fagbevægelsen i Århus efter lukningen af Demokraten arbejdede for at genåbne avisen. LO fik lov til at overtage det lokale initiativ og udsendte i oktober 1981 »Den ny Demokraten«. Avisen udkom kun i 5 måneder. Det er svært at forestille sig andet, end at LO's hensigt med avisen var at vise, at det var umuligt at starte et lokalt bladprojekt i arbejderbevægelsen. De oplysninger, der er tilgængelige om planlægningen og ledelsen af bladet, tyder på en bevidst selvmordsstrategi: Trusler om lukning efter 1 måned, ny

chefredaktør efter 2 måneder og fyring af de fleste journalister efter 4 måneder. Behovet for et lokalt socialdemokratisk talerør var der imidlertid fortsat og i september 1983 begyndte der at udkomme en Århus-sektion af »Demokraten Weekend«. Denne ugeavis kunne heller ikke overleve og standsede i foråret 1984.

For den politiske venstrefløj og de nye græsrodsbevægelser har Stiftens monopol siden 1974 været mindst lige så stort et problem som for den lokale arbejderbevægelse. F.eks. havde de forskellige beboergrupper synspunkter på ejerlejligheder, fupmoderniseringer og boligspekulation svært ved at komme frem i Stiften. Det første græsrodsblad lavet af frivillige aktivister, »Århus Folkeblad«, så dagens lys i 1977 som 14-dages-blad. Bladet gik ind i 1980 p.g.a. dårlig økonomi. Året efter forsøgte et nyt blad sig i samme stil under navnet »Byens fri Blad«.

Koldkrigere, pressionsgrupper og græsrodder

»Der ligger et russisk skib i havnen i Århus, og formodentlig for at gøre indtryk på besætningen der, fandt tre unge mennesker i går på at lave en drabelig »fredsdemonstration«, der skulle vise dem bag jerntæppet, at man også i Århus er parat til at risikere liv og lemmer i sagens tjeneste.« Sådan omtalte Demokraten i en kort notits den 5. juni 1951 en aktion, hvor tre unge havde lænket sig til skinnerne ved banegården for at hindre en ammunitions-transport fra havnen gennem byen ud til militærdepoterne i Jylland. De tre var en DKU'er, en DSU'er og en retsstatsmand. Besætningen på det russiske skib var for dem ligegyldig. I stedet ville de med aktionen få folk til at få øjnene op for oprustningen. Skønt flere tusinde overværede aktionen fra broerne over banen, fik den kun en lille hånlige kommentar i Demokraten og ingen omtale i Stiftstidende. Det var ikke noget særsyn. Uanset indhold blev alt, der bare lugtede lidt af kommunisme eller opposition til venstre for Socialdemokratiet enten slået ned med kommunisthætz eller fuldkommen fortiet.

Det kommunistiske parti var i Århus som i resten af landet blomstret gevaldigt op efter besættelsen. Socialdemokratiet havde p.g.a. sin andel i samarbejdspolitikken med tyskerne mistet manges sympati. Og omvendt havde kommunisternes illegalitet og fremtrædende deltagelse i modstandskampen givet partiet en del good-will. Partiet svulmede op. Der blev så mange medlemmer, at de lokale partimøder måtte afholdes i Århus-Hallen. I byrådet fik partiet indvalgt 3 medlemmer i 1946 på bekostning af Socialdemokratiet. Men med den kolde krig fra slutningen af 40'erne blev DKP isoleret og mistede sin opbakning. Både Demokraten og Stiftstidende nægtede omkring 1950 at optage annoncer fra partiet og dets aktiviteter i bl.a. arbejdsløsheds- og fredsarbejde blev kun hånligt omtalt.

Koldkrigsstemningen blev fastholdt gennem 50'erne. Hvis socialdemokrater lokalt mente, at man i enkeltsager godt kunne samarbejde med kommunister, blev de hurtigt bragt på ret kurs eller ekskluderet. Og sympatien den anden vej var ikke større. På arbejdspladserne slog den kolde krig igennem. Man skulle være varsom med at lufte sine kommunistiske meninger, hvis man ikke ville fyres. Blandt havnearbejderne, hvor kommunisterne en overgang stod stærkt i fagforeningen, tillod arbejdsgiverne ingen uro. Arbejdere, der nægtede overarbejde eller udviste »utilbørlig optræden« fik ikke arbejde og blev indberettet til arbejdsløshedskassen. Det kunne koste retten til understøttelse i 5 uger.

En enkelt blev dræbt under koldkrigen i Århus. Det gik sådan til: Den 4. maj 1955 om aftenen var der folkefest i Botanisk Have i anledning af 10-året for befrielsen. En medicinsk student fik problemer med at komme hjem. Ikke fordi han var kommunist eller socialdemokrat. Men fordi han var blevet fuld. Han gik derfor ind til vagtlokalet på Langelandsgades Kaserne for at låne telefonen, så han kunne få fat i en taxa. Det afslog den vagthavende sergent. Studenten tog derpå selv telefonen og kom i klammeri med sergenten. Denne fik hjælp fra et par menige soldater, der tog medicineren under armen og førte ham mod porten. Men medicineren stak af fra de to Jens'er. Da de mente, at han havde talt noget gebrokkent, og da de havde hørt så mange foredrag om spioner og sabotører, skød de et varselsskud i luften. Studenten

standsede sin flugt og gik tilbage mod soldaterne til han stod med geværpiiben i brystet. Hans sidste ord var ifølge Stiftstidende »Skyd da bare, mig forskrækker du ikke.«

I offentligheden blev nedskydningen stort set accepteret sammen med kassernens officielle forklaring om, at dels kunne det have været en russisk spion, og dels kunne medicineren måske have indtaget et stof, der kunne have gjort ham »patologisk beruset«. Og soldaten havde ikke sigtet på studenten. Soldaten blev frikendt ved den militære retssag, mens den vagthavende fik en irrettesættelse.

I byrådssalen

Mandatfordeling i Århus Byråd 1946-1962

	1946	1950	1954	1958	1962
SD	10	10	14	12	12
Konservative	7	9	6	7	8
Retsforbundet	-	1	-	-	-
DKP	3	1	1	1	-
SF	-	-	-	-	1
Venstre	1	-	-	1	-

Socialdemokratiet mistede sit flertal ved kommunevalget i 1946 og fik det ikke tilbage før 1954. Det betød dog mindre, idet partiet med 10 mandater både kunne besætte borgmesterposten og to af de fire rådmandsposter. Systemet med magistratsordning og rådmænd blev oprettet i 1950. Det betød, at der nu blev 5 levebrødspolitikere i byrådet: Borgmesteren og de 4 rådmænd, der udgjorde magistraten. De skulle med hjælp fra embedsmændene forberede sagerne inden de kom for byrådet. Magistratsordningen medførte, at de politiske modsætninger ofte blev siet fra, inden sagerne kom for byrådet. Enten fordi sagerne var fileet til efter de politiske styrkeforhold i magistraten, hvor borgmesteren og de to socialdemokratiske rådmænd sad sammen med de to konservative rådmænd. Eller fordi de to store partier lod hinanden forvalte de sager, som henhørte under de respektive rådmænd. Socialdemokraterne blandede sig f.eks. i 50'erne meget lidt i magistratens 2. afdelings sager (byplanlægning, vejvæsen,

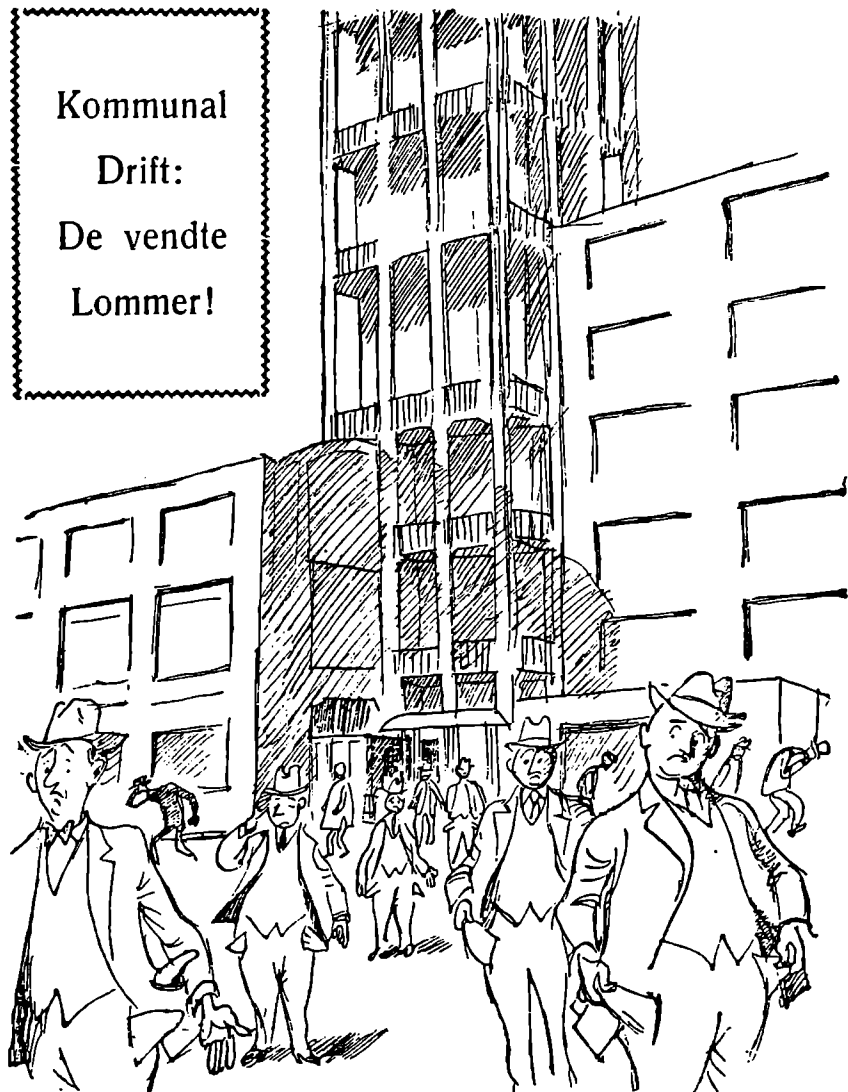


Århus byråd april 1958. Rækkerne set fra neden fra venstre: Aage Marcher, Oluf Nielsen, borgmester Unmack Larsen, Chr. Nielsen, Bernhard Jensen; P. Friis Olsen, Robert Sartori, Rudolf Jensen, J. Juul-Nielsen, Margrethe Jørgensen; A. Brorson Fich, Sv. Aa. Nielsen, Worsøe Laursen, O. Strange Petersen, R. Svane Hansen; Jens Jensen, A. Mougaard, Karen Sørensen; G. Baunsgaard, Eva Hemmer Pihl; Orla Hyllested, økonomidirektør Tjørnehøj og juridisk direktør G. Staal.

bolig), hvor der sad konservative rådmænd. For de menige byrådsmedlemmer betød magistratsordningen, at de reelt var sat uden for medbestemmelse, med mindre de havde tid til at gennemarbejde sagerne lige så grundigt som de lønnede rådmænd. I det daglige var der i 50'erne sjældent uenigheder mellem socialdemokrater og konservative om de store sager. Der var enighed om udbygningen af Kommunehospitalet, som den socialdemokratiske rådmand administrerede. Og der var enighed om de store gadeprojekter, administreret af den konservative rådmand. På det sociale område var de konservative mere nærige end socialdemokraterne, når der f.eks. skulle ydes tilskud til børnehaver eller hjælp til arbejdsløse. De konservative var bange for, at socialdemokraternes politik ville kvæle den private velgørenhed. I sådanne sager kunne det gå hedt til i byrådssalen. F.eks. i februar 1950 hvor den konservative spidsfigur, vicekonsul Kai Blicher, gik imod et socialdemokratisk forslag om ekstra hjælp til de arbejdsløse. I den anledning antydede han, at de arbejdsløse ikke betalte skat af understøttelsen. På den anden fløj måtte Socialdemokratiet tage hensyn til den enlige DKP'er, Robert Sartori, der i mindre omfang kunne konkurrere med Socialdemokratiet om byens arbejderstemmer. Kompromisserne, der oftest blev resultatet i byrådssalen, er imidlertid ofte svære at gennemskue. De vigtigste forhandlinger foregik i magistraten og i gangene uden for salen.

Partierne var uenige om, hvordan byens økonomiske sager skulle køres. På den ene side mente de konservative, at penge var til for at yngle i borgernes lommer. Borgerne skulle derfor have skat tilbage i de år, hvor kommunen havde overskud. Skatteprocenten måtte under ingen omstændigheder stige. På den anden side mente DKP, at skatten skulle lettes for de lave indkomster og at overskud skulle bruges til at sætte arbejde igang. Desuden var det en af kommunisternes mærkesager, at de koncessionsafgifter, som de kommunale værker betalte til kommunen, var en indirekte beskatning med social slagside, som skulle afskaffes. Det blev den. Efter 1970. Kompromisset om skatteprocenten lød oftest på de 9-10%, som den kommunale skat lå på frem til 60'erne. Demokraten så med tilfredshed på, at procenten ikke

Kommunal
Drift:
De vendte
Lommer!



Tegning fra konservativ valgavis, marts 1950.

voksende. Stiftstidende var betænkelig ved, at det indkrævede beløb i kroner p.g.a. større indtjening hos byens borgere blev stadig større.

I valgkampene op til byrådsvalgene kørte de konservative på enkeltsager, hvor de mente at Socialdemokratiet var gået for vidt i brugen af kommunens penge. Erhvervslivets velstand var kommunens velstand, derfor skulle kommunen først og fremmest støtte erhvervslivet. Desuden harcelerede de konservative også i 50'ernes valgkampe over, at Socialdemokratiet brugte bystyret til at favorisere de kooperative firmaer. Socialdemokratiet, hvis valgfond fik støtte fra disse firmaer, roste sig selv meget af udviklingen på det sociale, kulturelle og uddannelsesmæssige område. Partiet appellerede endnu i 50'erne især til arbejdervælgerne. DKP agiterede for bedre forhold for de fattige og de arbejdsløse og slog desuden til lyd for, at militære anlæg skulle ud af byen. Det ville skabe bedre pladsforhold og samtidig fjerne bombemål.

Ved valget i 1954 gik de konservative kraftigt tilbage, og Socialdemokratiet lidt mere frem. De konservative forklarede nederlaget med, at Venstre i modsætning til tidligere havde sagt nej til listeforbund. Desuden havde partiets støtte, Stiftstidende, op til valget besluttet, at den med sin næsten monopolagtige stilling i alsidighedens navn ikke *kun* ville lade det konservative parti komme til orde. Hvad de konservative ikke nævnte som årsag, var at partiets rådmand for de kommunale værker, Fanger, i månederne op til valget stod som politisk ansvarlig for en »skandale« på Midtkraft. En overskridelse af et budget på en nybygning med 29 millioner kroner var medvirkende til at give de dyreste elpriser i Jylland. Den sag blev kørt stort op i pressen. En overskridelse af et budget med 100% hang dårligt sammen med de konservatives officielle politik. Fangers afløser som rådmand blev socialdemokraten Rudolf Jensen, der i øvrigt selv havde siddet i bestyrelsen for Midtkraft.

Den kommunale magtbalance mellem konservative og socialdemokrater blev fastholdt så nogenlunde til og med byrådsvalget i 1970. Socialdemokratiet kørte i 60'erne fast med mottoet »Gør en god by bedre« ved valgene. I byrådssalen blev konfrontationerne mindre end de havde været tidligere. De konservative

havde interne problemer. I 1962 blev den gamle byrådsgruppe kritiseret for ikke at have markeret sig tilstrækkeligt i byrådsarbejdet. Kritikken kom især fra de yngre partimedlemmer. Resultatet blev, at tre af de kandidater, partiledelsen havde tiltænkt sikre pladser, blev stemt langt ned på partiets liste. I stedet tog yngre kræfter sig af deres pladser. En af dem, der på denne måde kom ind i varmen, var den senere rådmand for magistratens 2. afdeling, Olaf P. Christensen. I 1966 blev partiledelsens liste atter udsat for en foryngelseskur, idet rådmand Oluf Nielsen efter 23 års byrådsarbejde blev tildelt en placering langt nede på listen.

På venstrefløjen overtog SF med bryggeriarbejder Schack Preetzmann DKP's mandat i byrådet fra 1962. Men i modsætning til Sartori havde han ikke megen opbakning fra sit parti i byrådsarbejdet. Det hang bl.a. sammen med, at venstrefløjen i 60'erne hovedsagelig orienterede sig mod udenrigspolitiske problemer og ikke i særlig grad tog del i lokalpolitik.

Pression og græsgrødder

Frem til 1970'erne var byens politiske liv kendetegnet af, at det især var de etablerede organisationer og partier, der beskæftigede sig med lokalpolitikken.

Af erhvervsorganisationerne var Handelsstandsforeningen og Industriforeningen (sammenlagt i 1979) de mest lokalpolitiske aktive. På foreningernes årlige generalforsamlinger deltog for det meste den socialdemokratiske borgmester som taler. Især var foreningerne aktive på trafikområdet. Siden den første flyforbindelse mellem Tirstrup og København blev åbnet i 1946, pressede foreningerne på for at få flere daglige afgang. Det var urentabelt for SAS, hvorfor kommunen i 1954 gav tilskud til ruten. Foreningerne pressede på for at få Frederiksgadeprojektet gennemført og for at få flere parkeringspladser i midtbyen. Bl.a. foreslog Industriforeningen i 1963, at saneringsmodne Karréer blev revet ned for at få flere parkeringspladser. Men den var godt sur, da Sabroe i 1957 blev pålagt at lave P-pladser, hvis fabrikken skulle udvide.



Kampagnen mod Atomvåben i begyndelsen af 60'erne havde mange støtter i Århus. På tværs af partiledelsen støttede den socialdemokratiske arbejderbevægelse i Århus Kampagnen. Borgmester Bernhardt Jensen taler ved en demonstration på Rådhuspladsen 1961.

Fagbevægelsen søgte gennem Fællesorganisationen og sit tætte fællesskab med Socialdemokratiet at præge lokalpolitikken. Det kunne være på det socialpolitiske område eller i relation til beskæftigelsen. På det sidste område var fagbevægelsens interesser ofte sammenfaldende med erhvervslivets. F.eks. gik Lager- og Pakhusarbejdernes Fagforening i 1961 i brechen for at KFK fik dispensation til at bygge en 40 meter høj silo på havnen. Boligministeriet havde udtalt, at siloen ville give et forstyrrende billede af byen fra søen. Men for byrådet og fagbevægelsen var havnen en arbejdsplads og ikke et smukt billede, så KFK fik dispensationen.

I 70'erne fik partierne og organisationerne en modspiller i de lokale græsrodsbevægelser. I 1979 var de en medvirkende årsag til, at en silo *ikke* blev bygget på havnen. DLG havde på det tidspunkt planer om at bygge en 100 meter høj silo på den ny østhavn. Byrådsflertallet, de lokale erhvervsorganisationer og fagbevægelsen mente, at byggeriet var i orden. Enkelte borgerlige politikere i byrådet samt SF og VS mente sammen med midtbyens beboerforeninger, at havnens fortsatte udbygning måtte underlægges miljømæssige hensyn. Den gigantiske silo skulle derfor ikke bygges. Kommunens pligt til at høre de berørte beboere og til at få sagen godkendt af forskellige instanser trak sagen i langdrag. Erhvervsorganisationerne indrykkede gennem Den Rådgivende Havnekomité annoncer i aviserne for at propagandere for siloerne hos århusianerne. Komiteen mod Kæmpesiloer på Havnen uddelte pjecer til beboerne og skrev artikler i Århus Folkeblad som propaganda mod siloerne. Midt i processen meddelte DLG fornærmet, at firmaet ikke ville vente på den demokratiske procedure og i stedet foretrak at investere i andre havne.

Græsrodsorganisationerne forholdt sig til det lokale miljø på en ny måde. De stillede spørgsmålstegn ved, om erhvervslivets interesser altid var byens interesser og derfor skulle tilgodeses før alt andet. Det var klart, at det f.eks. var i erhvervslivets interesse at få østmotorvejen så tæt på Århus som muligt. Men var denne interesse så vigtig, at den kunne overskygge 10.000 beboeres daglige gener fra en motorvej. Komiteen mod Østmotorvejen og aktive beboere i Gellerup fik presset lokale byrådspolitikere til at skifte standpunkt.

Miljøorganisationen NOAH gik fra 1970 ind som bannerfører i kampen mod forureningen omkring Århus. Forureningen havde været stærkt tiltagende gennem 60'erne. Især i Århus-bugten. Uden at der var blevet gjort noget ved det. Det meste af industriens spildevand løb urensset og ukontrolleret ud i bugten. Og når man trak i snoren var næste station for ens efterladenskaber Århus-bugten. En mindre del af spildevandet blev befriet for de grovere dele inden udløb, men indtil 1966 blev 80% ledet urensset ud i bugten. Allerede i slutningen af 40'erne var vandet så forurenet, at amtslægen forbød skolebadning ud for Århus. I 1954 blev den kommunale badeanstalt, der normalt havde været opstillet ved Strandvejen, flyttet til Ballehage. Herude var latrinen lidt mere fortyndet. En biologisk rensning af spildevandet var på tale, men blev hele tiden udsat. I stedet besluttede byrådet først i 70'erne, at kloakvandet skulle ledes 2 kilometer ud i bugten. NOAH protesterede sammen med Danmarks Naturfredningsforening og fiskeriorganisationerne, fordi det var en uansvarlig løsning at eksportere problemerne. Et løfte om at rense vandet biologisk inden udledning senest et par år efter rørets indvielse i 1975 blev ikke overholdt af den ansvarlige rådmand. Senere har NOAH markeret sig med lokale aktioner mod gift i fødevarer, med trafik- og byplanlægningsaktiviteter, protesteret mod centraliseringen af varmeforsyning med Varmeplan Århus og kritiseret bl.a. KFK's og Århus Oliefabriks bidrag til tungmetalforureningen af vandet i Århus havn.

De lokale græsrodsbevægelser har været og er stadig mangfoldige. Nogen bevægelser har kun eksisteret i kort tid omkring konkrete lokale sager. Et eksempel herpå var aktiviteterne fra beboergrupper og energiorganisationer for at bevare Århus Gasværk. Anstrengelserne var forgæves - gasværket blev definitivt lukket i begyndelsen af 80'erne. Andre bevægelser arbejder gennem længere perioder med sager af mere vidtrækkende karakter. Det gælder bl.a. Organisationen til Oplysning om Atomkraft (OOA) og en af de ældste bevægelser, kvindebevægelsen. Begge disse bevægelser er dog samtidig lokal-politisk aktive.

Beboerforeningerne er også en del af græsrodderne. De første så dagens lys i Sjællandsgadekvarteret og Ole Rømersgadekvarteret i 1972 og 1973. Det skete efter, at forskellige grupper i et par

år havde arbejdet med trafik- og boligproblemer. Senere kom flere beboerforeninger til. Fortrinsvis inden for Ringgaden, men også i det sociale højrentebyggeri uden for centrum. Beboerforeningerne har arbejdet med lokale trafikksager, beboerhuse, saneringer, legepladsforhold, lokalplaner m.v. Modparten har her været de offentlige myndigheder. Og beboerforeningerne har også været rammen om lokale rådgivninger, fester, beboerblade og ikke mindst - i 70'erne - talrige kampe mod udstykning af fup-moderniserede ejerlejligheder. Bevægelsernes og beboerforeningernes lokale aktiviteter har bidraget til, at det lokalpolitiske engagement i hverdagen er vokset. Sagerne kører nu ikke længere så let og ubemærket gennem byrådet som før. Det er blevet sværere at være lokalpolitiker - især hvis man fastholder, at byrådet skal lægge hovedvægten på erhvervslivets interesser. »Erhvervsfolkene i Århus råber ikke højt nok. Jeg ville ønske, at de gjorde sig mere markant gældende i den offentlige debat. Kun derved er der mulighed for at dæmme op imod, at de venstreo-rienterede grupper hver eneste dag, med dygtighed endda, systematisk prøver at undergrave erhvervslivets interesser.« Sagt af den konservative rådmand Olaf P. Christensen i november 1981.

Flertallet, der forsvandt

Mandatfordeling i Århus Byråd 1966-1981

	1966	1970	1974	1978	1981
SD	11	17	13	13	11
Radikale	-	2	2	2	1
Konservative	7	8	4	5	6
SF	2	1	2	3	5
DKP	-	-	2	2	1
Centrum Dem.	.	.	.	-	1
Kristelige	.	.	1	-	-
Venstre	1	3	4	3	3
VS	.	-	1	1	2
Fremskridtsp.	.	.	2	2	2

Ved det første byrådsvalg efter kommunesammenlægningen i 1970 stemte hver anden vælger i Århus socialdemokratisk. Kun

hver fjerde stemte konservativt, og dermed brast drømmene om en konservativ borgmester i den nye storkommune. Bernhardt Jensen blev ved roret og overlod det året efter til partifællen Orla Hyllested. Stabiliteten i byrådets sammensætning så ud til at fortsætte. Siden 1917 havde Socialdemokratiet - bortset fra 1946-1954 - haft flertallet i byrådet, og de konservative havde været det næststørste parti. Valget i 1974 vendte for alvor op og ned på denne tradition: Socialdemokratiet satte flertallet over styr og tabte 4 mandater til SF, DKP og VS. Konservative tabte halvdelen af partiets 8 mandater til Kristeligt Folkeparti, Venstre og Fremskridtspartiet.

Socialdemokratiet var atter gået til valg på parolen om at gøre en god by bedre. Som noget nyt slog partiet i valgkampen til lyd for trafiksaneringer, gårdrydninger, bevaring af bymiljøet, en rolig udvikling af kommunen samt nærdemokrati. Dette forsøg på at lægge sig i kølvandet på nogle af græsrodsbevægelserne vakte ikke vælgerne opmærksomhed. Måske fordi det ikke stemte helt overens med den politik, partiet i praksis havde stået for. Men partiets nederlag må også ses i en landspolitisk sammenhæng. Ved folketingsvalget få måneder før tabte partiet også stort, bl.a. p.g.a. sin holdning i EF-spørgsmålet i 1972. I EF-sagen havde der både i det århusianske Socialdemokrati og i Fællesorganisationen været flertal mod EF, men bl.a. borgmester Orla Hyllested gik aktivt ind i kampagnen for EF.

For at fastholde flertallet i magistraten, d.v.s. få borgmesterposten samt to rådmænd, måtte Socialdemokratiet samarbejde med venstrefløjen. Partierne blev enige om en 11-punktsaftale, der især drejede sig om bolig-, trafik- og miljøpolitik. Men aftalen var meget vag i formuleringerne og indeholdt intet om finansieringen af forbedringerne. Aftalen fik derfor ikke anden praktisk betydning, end at socialdemokraterne fik deres rådmandsposter. Efter at venstrefløjen havde presset på for at få de enkelte punkter i aftalen opfyldt, opsigde Socialdemokratiet aftalen. Partiet ville ikke ved budgetforliget for 1975 være med til at øge udgifterne med de beløb, venstrefløjen mente skulle til for at dække aftalen ind. Men samtidig spillede det ind, at Socialdemokratiet ikke vovede at binde sig for ensidigt til venstrefløjen og koble de gamle borgerlige samarbejdspartnere fra. Disse blev



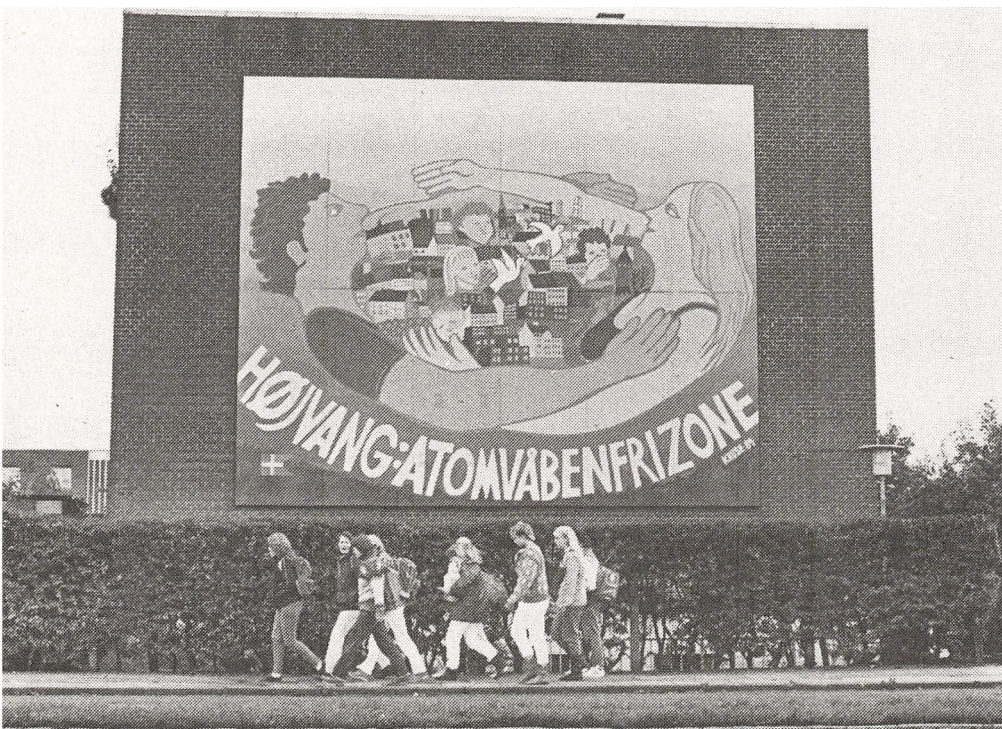
75 år efter Landsudstillingen smykkede man rådhuset op med resterne fra »Den hvide By«. Portalen foran rådhuset var varetegnen for en udstilling om ny teknologi. Emnet var altså det samme som ved Landsudstillingen i 1909. Portrætter af nulevende århusianere var indsat i billedfrisen. Den lokale kunstner Hans Krull gav dermed sit bidrag til Århus bys historie.

Fra venstre i billedfrisen ses: Overlæge N.C. Petersen, forfatteren Tage Skou Hansen, skuespilleren Aksel Erhardtsen, Jesper fra Genbrugsfabrikken, redaktør C.F. Garde, kapelmester Ole Schmidt, rådmand Thorkild Ibsen, sangerinden Donna Cadogan, skuespilleren Betty Glosted, prins Henrik, forfatteren Sv. Å. Madsen, arkitekt Johan Richter, kunstneren Teddy Sørensen, musikeren Peter A.G. Nielsen, redaktør Georg Andréen, havnearbejder Ib Lund, plakatkunstneren Mikael Witte, overlæge Palle Juul-Jensen, fotomodel René Toft, DR-provinschef Gerhard Nielsen, sanger og politiker Jacob Haugaard, borgmester Thorkild Simonsen, rådmand Olaf P. Christensen, arkitekt C.F. Møller, kunstneren Per Kramer, operachef Francesco Christofoli, musikeren Carsten Bo Sørensen.

derfor inddraget i budgetforliget for 1975.

På den anden side ville Socialdemokratiet heller ikke lade sig presse af krav om stop for flere offentligt ansatte. Det krav stillede Venstre og Konservative med ved næste års budgetforhandlinger. Her måtte Socialdemokratiet så lave forlig med de to radikale og SF'erne. Den skiftende kurs fra det største arbejderparti blev ikke værdsat ved de følgende byrådsvalg. De tre små venstrefløjspartier - især SF - åd sig ind på Socialdemokratiet. Og efter valget i 1981 kunne SF med 5 mandater med støtte fra VS og DKP overtage socialdemokraternes rådmandspost for magistratens 4. afdeling (skole, kultur, fritid). Socialdemokratiet havde nu også mistet flertallet i magistraten. Det blev modsætningerne i byrådssalen ikke mindre af. Det store problem var pengene. Hvem, der skulle betale. Stadig flere statslige nedskæringer og flere og flere kommunale opgaver pressede skatteprocenten op fra 11,6 i 1972 til 20,3 i 1980. De borgerlige og Socialdemokratiet mente, at grænsen var nået. Udgifterne måtte fra nu af tilpasses en skatteprocent på 20. Det betød nedskæringer og takstforhøjelser i den kommunale service. Biblioteker, skoler, daginstitutioner, skolebespisning, den kollektive trafik og forskellige anlægsprojekter mærkede sparekniven. Og midt i brydningerne om, hvordan regningen i krisen skulle betales, trængte storpolitikken sig atter på i lokalpolitikken. Skulle byrådet følge kravene fra den voksende fredsbevægelse og erklære Århus for atomvåbenfri zone? Men heller ikke her kunne partisoldaterne enes.

Gavlmaleri af Thomas Kruse på byggeriet Højvang. Udført 1984.



Litteratur om Århus bys historie

Det er ikke hensigten i de følgende 5 korte oversigter at give udtømmende henvisninger til mere specielle bøger og artikler om Århus bys historie. Her nævnes kun en række titler, der kan tjene som indgangsnøgle til speciallitteratur. I stedet må der generelt henvises til den omfattende bibliografi af Åge Bredsted m.fl.:

Litteratur om Århus og forstæder (1959), der dækker næsten alle sider af byens liv og historie.

Århus bys historie er blevet skrevet før:

Århus. Byens historie og udvikling gennem 1000 år (1905).

J. Hoffmeyer: *Blade af Århus bys historie* 1-2 (1904-11), for tiden før 1750).

Århus gennem tiderne 1-4 (1939-41), red. af Jens Clausen m.fl.

Disse og de fleste andre trykte bøger om Århus bys historie findes i Lokalhistorisk Samling på Hovedbiblioteket i Mølleparken. Her findes også en stor samling af Århus-billeder. Hvad Lokalhistorisk Samling ikke har af Århus-litteratur, kan findes på Statsbiblioteket i Universitetsparken.

Der findes kun en større trykt kildeamling om byens historie, J.R. Hübertz (udg.): *Aktstykker vedkommende staden og stiftet Århus* 1-3 (1845-46), som dækker perioden især før 1750. Den må suppleres med de utrykte kilder til byens historie i Erhvervsarkivet på Vester Allé og i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, hvortil de er afleverede.

For 1800- og 1900-tallets vedkommende er aviserne betydningsfulde nye kilder til byens historie, navnlig *Aarhuus Stiftstidende* og *Demokraten*. Til *Aarhuus Stiftstidende* er der for tiden frem til 1. verdenskrig udarbejdet et emne- og personregister af Emanuel Sejr. Registret - kaldet »Sejrs sedler« - findes i Erhvervsarkivet, Lokalhistorisk Samling og Statsbiblioteket.

En væsentlig del af forskningen i Århus bys historie findes i specialeafhandlinger. De er for det meste utrykte og kan lånes gennem Historisk Institut.

I en række tidsskrifter kommer der løbende artikler om Århus bys historie:

Århus Stifts Årbøger (fra 1908)

Østjysk Hjemstavn (fra 1936)

Årbog. Købstadsmuseet »Den gamle by« (fra 1927)

Erhvervshistorisk årbog (fra 1949)

Århus årbog (fra 1972)

Endelig udsender Århus byhistoriske Udvalg årligt en eller flere bøger om Århus bys historie.

900 - 1540

De byarkæologiske undersøgelser har skabt et nyt og mere sikkert grundlag for viden om byens tilblivelse og ældste udvikling. Alle behandlinger af byens ældste historie, der er skrevet før udgravningerne 1963-64, må derfor anses for forældede.

Resultaterne af udgravningerne under hotel Skandinavien blev fremlagt i en omfattende videnskabelig publikation, H. Hellmuth Andersen, P.J. Crabb og H.J. Madsen: *Århus Sønder vold. En byarkæologisk undersøgelse* (1971). Fundenes konsekvenser for byhistorien trækkes op i bogens lettilgængelige afslut-

ningskapitel. Udgraverne har endvidere gjort rede for deres resultater i H. Helmut Andersen og H.J. Madsen: *Portræt af en oldtidsby. Skalk 1972 nr. 2.*

Udgravninger i Frue Kirkekvarteret fremlægges i H. Helmut Andersen og H.J. Madsen: Nygade i Århus. Bidrag til teorien om det ældste Århus. Kuml 1966.

Et vigtigt bidrag til diskussionen om placeringen af de ældste kirker findes i en tysksproget artikel af Olaf Olsen: *Die frühen Städte in Dänemark. Forschungsstand i Herman Hinz (udg.): Kiel Papers 72. Frühe Städte im westlichen Osteseeraum. (1973).*

I 1985 kan stadsarkitektens kontor i Århus ventes at udgive en registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer i den indre Århus by. Heri vil arkæologen Ole Schiørring gøre rede for billedet af byens ældste udvikling, som det tegner sig efter de allerseneste udgravninger.

De skriftlige kilder til byens historie indtil ca. 1200 er udgivet i Helge Søgaard: *Det ældste Århus* (1961). Forfatterens indledning er stadig et vigtigt bidrag til studiet af byen i bispedømmets ældste periode.

Til studiet af byens historie i højmiddelalderen og senmiddelalderen er *Århus gennem tiderne*, især bd. I (1939) stadig værdifuld. De topografiske afsnit er ganske vist helt forældede, men Ejler Haugsteds behandling af bispedømmets udvikling og især Jens Clausens af bystyrets historie rummer et væld af oplysninger på grundlag af forfatterens omfattende kildestudier.

Alle kirkelige bygninger i det middelalderlige Århus er nu grundigt beskrevet i *Danmarks Kirker udgivet af nationalmuseet. Århus amt bd. 1-3* (1968-76). Værkets historiske indledninger ved Poul Rasmussen rummer væsentlige bidrag til byhistorien.

En lettere tilgængelig gennemgang af domkirken som historisk monument er Grethe Foss: *Århus domkirke* (4. udg. 1982).

Erik Moltke: *Bernt Notkes altertavle i Århus domkirke og Tallintavlen* (1970) rummer en detaljeret analyse af tavlen ledsaget af farvefotografier.

Niels Knudsen dyrkelsen er behandlet i Helge Søgaard: *Sanctus Nicolaus Arhusiensis. Den hellige Niels fra Århus. Århus Stifts Årbøger* bd. 68 (1979).

Beskrivelsen af Hellig Niels' liv og mirakler findes i *Danske helgeners levned i oversættelse ved Hans Olrik* (1894/1968).

1540 - 1850

På trods af at denne periode i byens historie gentagne gange har været underkastet en samlet behandling, savnes der stadig en lang række grundlæggende socialhistoriske undersøgelser. På de fleste områder må man stadig ty til den forældede »*Århus gennem tiderne*«, da den alt overvejende del af Århus byhistoriske Udvalgs publikationer koncentrerer sig om perioden efter 1850 og ikke er særligt dybtgående for den forudgående tid.

Byens udseende, gader, bygninger og seværdigheder m.m. er vi relativt godt underrettet om, først og fremmest gennem Emanuel Sejr: *Gamle Århusgader 1-2* (1960-61) og Peder Jensen/N.J. Israelsen: *Fra den sorte skole til Middelgades port. Mejlgade - en reel og nænsom gade* (1968). Om enkelte bygninger, stilperioder, gader, lys og varme m.m. kan der findes oplysninger i en række artikler i *Århus Stifts Årbøger* 1951, 1954, 1955 og 1966, *Østjysk Hjemstavn* bl.a. 1962 og i *Årbog. Købstadmuseet »Den gamle by«* bl.a. 1967. Om domkirken og Frue Kirke

er der grundige behandlinger i *Danmarks Kirker, Århus Amt*. En århusianers syn på sin by i 1840'erne får vi et fortrinligt billede af i Rasmus Nielsen: *Århus i fyrrerne* (1959), mens *Fremmede ser på Århus*, udg. af Finn H. Lauridsen 1962 giver omverdenen se.

I de foreliggende undersøgelser af byens erhverv og økonomi er det først og fremmest købmændene og i lidt mindre udstrækning også håndværksmestrene, der har tiltrukket sig den alt overvejende del af opmærksomheden. I *Erhvervshistorisk Årbog* 1962 og 1974 findes en række specialundersøgelser vedrørende købmændene, deres rekruttering, antal, handelsselskaber m.m. I Per Bojes »*Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847* (1977) optræder Århus-købmændene også, ligesom Århus-skibsfarten i 1700-tallet belyses i Anders Monrad Møller: *Fra Galeot til galease* (1981). En enkelt købmandsfamilies liv i 1600-tallets Århus belyses gennem Rasmus Thestrups *Stambog*, udg. af Helge Søgaard 1972. Havnens ældre historie er udførligt, men ikke længere tidsvarende beskrevet i Emanuel Sejr: *Træk af Århus havns historie* (1937).

Poul Enemark har udgivet en række samtidige indberetninger om byens erhvervssituation omkring 1735, *Erhverv i Århus 1735* (1963), som også er særdeles nyttig på grund af de fyldige kommentarer. For håndværkets vedkommende er det først og fremmest lavsorganiseringen, der er blevet forsket i og ikke så meget de økonomiske og sociale forhold: Helge Søgård: *Håndværkerlavene i Århus under enevælden* (1940) og samme i *Jyske Samlinger* 5. rk. 3 (1937-38), *Århus Stifts Årbog* 1935, *Århus bagerlaug. 1634 - 12. marts - 1934* (1934). For de øvrige erhvervs vedkommende må henvises til de generelle byhistorier, samt enkeltskitserne i Emanuel Sejr: *Århus-mosaik* (1967) og *Århus profiler*, (1974), og *Bernhardt Jensen beretter om Århus* (1979).

Bystyret undersøges i Anna Thestrup: *Eligerede borgere i Århus 1740-1839* (1964), mens sider af retsforholdene tages op i Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere* (1983) og i *Bernhardt Jensen beretter om Århus* (1979). I Åge Bredsted m.fl. (udg.): *Barn i Århus. Erindringer 1800-1904* (1956) og i Chr. Buurs to bøger *Folkeundervisningen i Århus før 1814* (1915) og *Skoleliv og skoleadministration i Århus for 100 år siden. 1814-1847* (1919) findes et grundlæggende materiale om barndomslivet i byen. Specielt for Katedralskolens vedkommende skal der henvises til C.E. Jørgensens artikler i *Århus Stifts Årbøger* 1950, 51 og 52 og H.H. Blanchés erindringer i *Historisk tidsskrift* 4. rk. 3 (1872-73).

Der er skrevet en hel del om enkelthændelser og episoder fra dagligdagen og livet i Århus, men det er et temmeligt spredt materiale af stærkt varierende værdi. I første række skal nævnes Emanuel Sejrs allerede anførte bøger fra 1960-61, 1967 og 1974 og *Bernhardt Jensen beretter om Århus* (1979). Om byens toldvæsen kan der bl.a. læses i *Købstadsmuseet »Den gamle by«*. *Årbog* 1936-37 og i *Århus Stifts Årbog* 1970. M. og C.J.T. Thomsen har givet en ikke helt tilfredsstillende skildring af *Århus hospital i det tidligere Sortebrødre kloster* (1942), mens Helge Søgaard i *Jyske Samlinger* 5. rk. 4 (1938) fortæller om borgervæbningen i det 18. århundrede. I *Århus Stifts Årbog* 1964 giver Ib Gejl et kort rids af fattigforsorgen og undersøger det første forsøg på at få fattige og lediggængere i arbejde i et manufakturhus.

Om det tidlige klub- og teaterliv skrives der udførligt af T. Baumgarten i *Århus Stifts Årbog* 1913 og 14 og i *Selskabet Polyhymnia gennem 100 år* (1915). I *Århus Stifts Årbog* 1939 og 1948 og i *Erhvervshistorisk Årbog* 1950 og 62, samt i Emanuel Sejr: *Århus Stiftsbogtrykkerie* (1937) er der oplysninger om læsning, bib-

lioteker, bogkøb og bogproduktion i Århus. St. Olufsmarkedet er bl.a. beskrevet af Rasmus Nielsen: *Fra det gamle Århus* (1902) og af Anton Jørgensen i *Østjysk Hjemstavn* 1939.

1850 - 1900

Et godt hjælpemiddel til at finde litteratur og kilder er Per Boje: *Det industrielle miljø 1840-1940* (1976), selv om bogen sigter mod hele landets historie.

Aarhus Stiftstidende og *Demokraten* (fra 1884) er sammen med de trykte referater af *byrådets forhandlinger* A (åbne) og B (lukkede) de vigtigste kilder fra samtiden. Folketællingerne må heller ikke glemmes.

I de første tre udgaver af Trap: *Danmark* (1857, 1877, 1904) gives både mange nyttige oplysninger og tidsskildringer af byen. Det gælder også billedsamlingerne *Århus dengang* og *Nu* 1-2 (1927-28 og 1971-72).

En bred fremstilling af den økonomiske udvikling findes i *Århus gennem Tiderne* bd. 2 (1940) og udviklingen i de kommunale aktiviteter i samme værks bd. 2-3 (1941). Ældre men yderst anvendelige skildringer af byens første industrialisering gives i C.C. Clausen: *Danmarks byer og deres mænd* (1899) og B. Liisberg og J. Schovelin: *De danske byerhverv* (1904). Om bystyret findes der mange oplysninger i O. Degn og V. Dybdahl: *Borgere i byens råd*. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1858-1968 (1969). Større enkeltvirksomheder behandles i *Bryggeriet Ceres historie* (1931), I. Gejl og C.R. Jansen: *Korn, købmand og kornkompagni* (1971) samt C. Thalbitzer: *Århus Privatbank* (1921). Havnens historie er indgående skildret af E. Sejrs: *Træk af Århus Havns Historie* (1937) og i *Århus gennem Tiderne* bd. 2. Trafikforholdene belyses i *Trafik i Århus - før og nu* (1976) og butikshandelen i *Butik i Århus* (1981). Håndværket behandles primært i forskellige festskrifter for byens mesterforeninger og laug, f.eks. *Århus Murermesterforening gennem 50 år* (1930) og *Århus Tømremesterforening 1880-1930* (1930) samt R. Berg: *Århus Håndværkerforening 1948-1898* (1898).

Boligforholdene berøres i *Hus og hjem i Århus* (1977) og P. Holm: *Arbejdernes Byggeforening i Århus 1872-1922* (1922). Grundige undersøgelser af de sociale og sundhedsmæssige forhold findes i *Sundhed og sygdom mens Århus blev stor* (1963) og L. Voss m.fl.: *Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus 1870-1906* (1979).

Om de politiske partier læses i *Århuskonservatismen i 100 år* (1973) og *Parti og by. Socialdemokratiet i Århus 1883-1983* (1983). En enkelt større undersøgelse af arbejdsmarkedsforholdene findes i D. Andersen: *Århus under storlockouten 1899* (1970). Til fagbevægelsen kan henvises til en række festskrifter, bl.a. *Arbejdernes Fællesorganisation i Århus 1883-1983* (1983), *Smedenens Fagforening 1883-1908* (1908) og *Hustømernes Fagforening 1871-1921* (1921). Kooperationshistorie skildres i A. Sneum: *Arbejdernes Produktionsforening i Århus 1884-1919* (1919) og *Demokraten* i H. Kaae: »*Demokraten 1884-1915*«, i *Århus Stifts Årbøger* 1975-76. Endvidere behandles *Demokraten* og *tillige Stiftstidende* i N. Thomsen: *Dagbladskonkurrencen 1870-1970* bd. 1-2 (1972).

Skolens udvikling er gennemgået i Chr. Buur: *Århus Skolevæsen 1848-1929* (1930). Forskellige begivenheder, dagligdags- og kulturelle forhold skildres i O. Degn: *Da det var Nyt i Århus - set i illustrerede tidsskrifter 1876-1940* (1970) og E. Sejrs: *Personer og begivenheder i den lille by* (1967). Dertil kommer en række

erindringsbøger som V. Jensen: *Fra klunketid og Krigsår* (1968), *Barn i Århus 1-2* (1956-57) og *Ung i Århus 1-2* (1964-65).

1900 - 1950

Også til denne periode er Per Boje: *Det industrielle miljø 1840-1940* (1976) et godt hjælpemiddel til at finde kilder og litteratur.

De vigtigste trykte kilder fra samtiden skal ligeledes her søges i aviserne *Aarhus Stiftstidende* og *Demokraten* samt referaterne af *byrådets forhandlinger A* og *B* tillige med den nye afd. *C* (fra 1905), der bringer årlige beretninger om samtlige kommunale aktiviteter. Man skal i øvrigt også være opmærksom på de meget nyttige statistiske undersøgelser, som fra 1942 begyndte at udkomme fra kommunens nyoprettede statistiske kontor - og til hele perioden ikke mindst de tiårige folke- og erhvervstællinger, som Danmarks Statistik har udgivet.

En lang række faktiske oplysninger og historiske oversigter til byens institutioner, virksomheder m.m. findes i 4. udg. af Trap: *Danmark* (1927) og især 5. udg. (1963), der samtidig har mange litteraturhenvisninger. *Århus Dengang og Nu 1-2* (1927 og 1971-72) giver i billeder et indtryk af byens udvikling. Der findes i øvrigt talrige turistførere, kort og billedbøger fra perioden.

En bred fremstilling af den økonomiske udvikling frem til 2. verdenskrig gives i *Århus gennem Tiderne* bd. 2 (1940) og i samme værks bd. 3-4 (1941) af udviklingen i byens offentlige virksomheder og institutioner. Værket suppleres på forskellig måde af A.K. Jensen: *Århus by* (1915) og O. Degn og V. Dybdahl: *Borgere i byens råd* (1969) med mange oplysninger om bystyret.

I G. Andresen (red.): *Århus under Besættelsen* (1946) skildres perioden i mange forskellige sammenhænge. Den suppleres af V. Jensen: *Fra Klunketid og Krigsår* (1968) og N.Å. Nielsen: *Mellem jyske Modstandsfolk 1941-1945* (1980).

KFK er grundigt behandlet i I. Gejl og C.R. Jansen: *Korn, Købmænd og Kornkompagni* (1971), og i *124 år på Frichs* (1975) gives en skitse af Frichs historie. Handelsforeningen skildres i dels *Århus Handelsforening 1862-1937* (1937) og dels *Bidrag til Handelens Historie i Århus* (1962). Havnens historie gennemgås i *Århus gennem Tiderne* bd. 2 og E. Sejr: *Træk af Århus Havns Historie* (1937). Trafikudviklingen i al dens mangfoldighed skildres i *Trafik i Århus - før og nu* (1976) og på samme måde butikshandelen i *Butik i Århus* (1981). Med hensyn til håndværket henvises til en del festskrifter for mesterforeninger og laug, f.eks. H. Søgård: *Århus Murerlaug* (1955) og H. Jugel: *Århus Tømremesterforening* (1955) samt P. Holm: *Håndværkerforeningen gennem 75 år* (1923). Af fremstillinger af større virksomheder inden for kommunikation og kommunale værker kan nævnes *Jydsk Telefon Aktieselskab 1895-1945* (1945) og *Århus Elværk 1901-1951* (1951).

De politiske partiers historie er skildret i *Århuskonservatismen* (1973) og *Parti og by. Socialdemokratiet i Århus 1883-1983* (1983). For fagbevægelsen henvises til *Arbejdernes Fællesorganisation i Århus 1883-1983* (1983) og en række festskrifter for de enkelte fagforeninger, bl.a. H. Nielsen: *Fattiglaus blev forbundsformand* (1980) om typograferne, L. Hansen: *Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Århus 1883-1933* (1933) med senere festskrifter i 1958 og 1983 samt H. Jensen: *Arbejdsmændenes Fagforening i Århus afd. A 1899-1949* (1949). Arbejderkooperationen skildres ligeledes i enkelte festskrifter som A. Sneum: *Arbej-*

ernes Produktionsforening (1919) og H. Riishøj: *Malernes Cooperatives 25 års virke opmales* (1946). Demokratens historie behandles af H. Kaae: »*Demokraten 1884-1915*«, i *Århus Stifts Årbøger* 1975-76 og i N. Thomsen: *Dagbladskonkurrencen 1870-1970* bd. 1-2 (1972), der tillige gennemgår Stifttidendes udvikling. Forskellige sider af arbejderhverdagen og arbejderbevægelsen gennemgås i H. Riishøj: *Århus i krisetider* (1980) om mellemkrigstiden, P. Nielsen: *En arbejderfamilie i Århus 1895-1930* (1982) samt *Arbejdets Mænd og Kvinder* (1983), der gennem billeder og erindringer skildrer 30'ernes arbejdere.

Skolens historie er bredt behandlet i Chr. Buur: *Århus Skolevæsen 1848-1929* (1930) og i *Skoler og skolegang i Århus 1930-1970* (1978). For teatret og universitetet foreligger der store fremstillinger i henholdsvis E. Sejr: *Århus Teater gennem 50 år* (1950) og A. Blinkenberg: *Århus Universitet 1928-1953* (1953). Bernhardt Jensen har gennem flere bøger bidraget flittigt til at fremdrage andre sider af byens kulturelle liv, som f.eks. Da *Århus var Hollywood* (1969) og *Som Århus morede sig* (1966). Hverdagen i øvrigt for bysamfundets forskellige klasser og lag belyses først og fremmest i erindringer og billeder. Der kan bl.a. nævnes *Barn i Århus* (1957) og *Ung i Århus* (1965) samt Bernhardt Jensens erindringer foruden adskillige erindringsuddrag i ovennævnte og andre bøger og tidsskrifter.

1950 - 1984

Denne periode i byens historie har ikke tidligere været gjort til genstand for nogen samlet historisk fremstilling, ligesom der kun findes enkelte bøger, der behandler temaer af denne periodes historie. Derfor gives der her lidt flere egentlige kilder end i de foregående afsnit.

Om byplanlægning, trafik m.v. har Lokalhistorisk Samling en lang række *betænkninger, planer og undersøgelser* samt et omfattende *avisudklipsarkiv*. Trafikforhold er desuden generelt beskrevet i Vagn Dybdahl (red.): *Trafik i Århus*.

Siden 1946 har Århus kommune udsendt *Statistisk Årbog for Århus* og kommunen udgav desuden det mere detaljerede *Statistiske Kvartalsskrift* fra 1945 til 1966. Disse publikationer indeholder talmateriale til belysning af mange sider af livet i Århus. Kvartalsskriftet indeholder desuden analyser af talmaterialet. Nyere statistiske undersøgelser fås ved henvendelse på Kommuneinformation. De kommunale aktiviteter belyses gennem *Byrådets Forhandlinger*, der med register er til rådighed frem til 1969/70 på Lokalhistorisk Samling, Statsbiblioteket og Erhvervsarkivet.

Desuden giver *Århus kommunes beretning* (før 1952/53 Tillæg C til Byrådets Forhandlinger) oplysninger om aktiviteterne inden for den kommunale forvaltnings områder.

Oplysninger om arbejdsmarkedsforhold findes i statistiske publikationer, i avismateriale samt i arkivmateriale fra de lokale arbejdsmarkeds- og erhvervsorganisationer. Arkivmaterialet findes for en stor del på Erhvervsarkivet.

Arbejdsforholdenes udvikling på en enkelt virksomhed, Frichs, er beskrevet i to piecer: *124 år på Frichs* og *Arbejds- og lønforhold på Frichs* (Fagtryk 1978).

Udviklingen i dagligvarehandelen er beskrevet i Annegrete Dybdahl m.fl.: *Butik i Århus* (1981).

Arbejderbevægelsens nyeste historie findes sporadisk beskrevet Ib Gejl (red): *Parti og by* (1983) og i *100 år i solidaritetens tjeneste, Arbejdernes Fællesorgani-*

sation i Århus 1883-1983. Faglig Ungdoms lokale historie er beskrevet i bogen »Vi vil ikke nøjes med ord« (1983).

Det konservative folkepartis lokalafdelings historie er skrevet i *Århuskonservatismen 100 år* (1973).

Byens nyeste politiske historie kan desuden studeres gennem de lokale aviser, referater fra byrådsforhandlinger samt valgmateriale, hvor en del findes på Statsbiblioteket.

De nyere græsrodsbevægelser og deres historie i Århus er beskrevet i den alternative Århus-guide *Kend din by, din rod* (1983), der desuden også rummer kvarterbeskrivelser, en introduktion til byens kulturliv m.m.

Byens etablerede kulturliv har affødt en del fremstillinger. Århus Byorkesters historie er beskrevet i *Vort første by og landsdelsorkester. Århus Byorkester 1935-60*. Annegrete Dybdahl (red): *Musikerliv i hundrede år. Århus Orkesterforening 1884-1984* (1984) beskriver musiklivet og Georg André sen har i *Min Århus-kavalkade* (1982) givet et billede af byens kulturliv set fra byens største avis. Skoleområdet kan der læses yderligere om i Ib Gejl (red): *Skoler og skolegang i Århus 1930-1970*.

Dagbladenes historie i Århus kan dels studeres i artikler i *Pressens Årbog* dels helt op to date i Journalisthøjskolens og Presse museets omfattende udklipssamling vedr. de enkelte aviser.

Århus Byhistoriske Udvalg har siden 1972 udsendt *Århus Årbog*. Heri findes »dag til dag« oversigter over de enkelte års lokale begivenheder, oversigter over erhvervslivets forhold samt små historiske artikler ofte med et aktuelt udgangspunkt.

Billedfortegnelse

Aarhus Stiftstidende: 290, 315, 320, 349.

Erhvervsarkivet: 116, 123, 125, 131, 135, 143, 226, 245, 258, 261, 263, 264, 341.

Købstadmuseet »Den gamle by«: 95, 99, 102, 105, 110, 145, 147.

Lokalhistorisk Samling: 14, 16, 20, 66, 68, 85, 89, 97, 107, 112, 133, 138, 141, 152, 154, 156, 159, 162, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 178, 181, 182, 185, 188, 189, 193, 194, 198, 202, 205, 206, 209, 216, 219, 224, 228, 229, 232, 236, 238, 239, 247, 252, 255, 260, 267, 271, 275, 277, 278, 285, 299, 303, 306, 309, 330, 339.

Mediearbejderne: 310, 317, 351.

Johanne Paludan: 12, 26, 30, 48, 52.

Poul Pedersen: 23, 29, 37, 41, 46, 54, 57, 61, 65, 70, 72, 74, 83, 92, 120.

Privat eje: 77, 283, 323, 327, 344.